

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Viktorija Tarožienė

SOCIALINĖS INFORMACIJOS APDOROJIMAS
IR NUSIKALSTAMOS ELGESYS

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, psichologija (06 S)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2006 – 2011 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas:

prof. dr. Gintautas Valickas (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai,
psichologija – 06 S)

TURINYS

ĮVADAS	7
1. LITERATŪROS APŽVALGA.....	12
1.1. Pilnamečių nusikalstamas elgesys: formavimasis ir įvairovė	12
1.1.1. Nusikalstamo elgesio samprata.....	12
1.1.2. R. Loeberio, D. Hay nusikalstamo elgesio formavimosi teorija.....	13
1.1.3. Nusikalstamo elgesio tęstinumas.....	17
1.1.4. Kriminalinė patirtis ir pilnamečių nusikalstamas elgesys.....	20
1.1.5. Pilnamečių nusikalstamo elgesio rizikos veiksniai.....	23
1.2. Psichologinės nusikalstamo elgesio teorijos	25
1.2.1. Socialinio mokymosi nusikalstamo elgesio teorija.....	25
1.2.2. L. R. Huesmanno nusikalstamo elgesio scenarijų teorija	27
1.2.3. L. B. Berkowitzo asociacinio tinklo teorija.....	29
1.2.4. I. Brown'o priklausomybės nuo nusikalstamo elgesio teorija	31
1.2.5. Svarbiausi nusikalstamo elgesio mokymosi aspektai.....	33
1.2.6. N. R. Cricko, K. A. Dodge's socialinės informacijos apdorojimo teorija.....	34
1.2.6.1. Nepilnamečių socialinės informacijos apdorojimas ir asocialus elgesys	37
1.2.6.2. Suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo prielaidos.....	41
1.2.6.3. Nusikaltimus darančių suaugusiųjų socialinės informacijos –apdorojimo ypatumai ir nusikalstamas elgesys.....	45
1.3. G. M. Sykeso, D. Matzos neutralizacijos teorija.....	52
1.3.1. Neutralizacijos ir nusikalstamas elgesys.....	57
1.4. Socialinės informacijos apdorojimo modelis, papildytas neutralizacijos procesu	61
1.5. Tyrimo tikslas, uždaviniai ir hipotezės	64
2. DARBO METODIKA	67

2.1. Tyrimo dalyviai.....	67
2.1.1. Tiriamieji.....	67
2.1.2. Vertintojai.....	71
2.2. Tyrimo eiga.....	71
2.2.1. Tyrimo duomenų šaltinis ir antrinė duomenų analizė.....	71
2.2.2. Duomenų rinkimas ir atranka.....	73
2.3. Tyrimo metodai.....	74
2.4. Duomenų apdorojimas.....	78
2.4.1. Kokybinė duomenų analizė.....	79
2.4.1.1. Nusikaltimų pasekmių lūkesčiai.....	79
2.4.1.2. Neutralizacijos.....	81
2.4.1.3. Alternatyvios elgesio reakcijos.....	86
2.4.2. Kiekybinė duomenų analizė.....	88
3. REZULTATAI.....	89
3.1. Socialinės informacijos apdorojimo ypatumai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse.....	89
3.1.1. Nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse.....	89
3.1.2. Neutralizacijos skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse.....	98
3.1.3. Smurto neutralizacija nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse.....	108
3.1.4. Socialinių įgūdžių vertinimas nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse.....	109
3.1.5. Alternatyvių elgesio reakcijų generavimas nuteistų ir neteistų pilnamečių grupėse.....	109
3.2. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir socialinės informacijos apdorojimas.....	117
3.2.1. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir nusikaltimų pasekmių lūkesčiai.....	117
3.2.2. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir neutralizacijos.....	128

3.2.3. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir socialiniai įgūdžiai	134
3.2.4. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir alternatyvios elgesio reakcijos	135
4. REZULTATŲ APTARIMAS	142
4.1. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių socialinės informacijos apdorojimas	142
4.1.1. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nusikaltimų pasekmių lūkesčiai	143
4.1.2. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių neutralizacijos .	146
4.1.3. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių kognityvus elgesio atsako formavimas	149
4.2. Kriminalinė patirtis ir socialinės informacijos apdorojimas	155
4.2.1. Kriminalinė patirtis ir nusikaltimų pasekmių lūkesčiai.....	156
4.2.2. Kriminalinė patirtis ir neutralizacijos.....	160
4.2.3. Kriminalinė patirtis ir potencialaus elgesio atsako formavimas.	162
4.3. Gautų rezultatų praktinio pritaikymo galimybės.....	166
4.4. Darbo ribotumai ir tolesnių tyrimų kryptys	168
IŠVADOS	171
LITERATŪRA	173
PRIEDAI.....	188
1 priedas. „Sprendimų pusiausvyros“ užduotis.....	188
2 priedas. Nusikaltimo analizės.....	189
3 priedas. Smurto neutralizacijos skalė.....	190
4 priedas. „Alternatyvaus mąstymo“ užduotis	191
5 priedas. Socialinių įgūdžių klausimynas	192
6 priedas. Sociodemografinių ir teisinių duomenų anketa	194
7 priedas. Dviejų vertintojų kokybinių duomenų kodavimo suderinamumas.....	195
8 priedas. Neutralizacijų vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): subkategorijų tyrimo rezultatai.....	197

9 priedas. Alternatyvių elgesio reakcijų vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): subkategorijų tyrimo rezultatai	205
PUBLIKACIJŲ DISERTACIJOS TEMA SĄRAŠAS	214

IVADAS

Darbo aktualumas. Lietuvoje kasmet užregistruojama po kelias dešimtis tūkstančių nusikalstamų veikų, kurių aukomis tampa tiek pavieniai šalies piliečiai, tiek visa visuomenė. 2009 metais mūsų šalyje oficialiai užregistruota 83,2 tūkst. nusikalstamų veikų, didžiąją jų dalį – 76 291 (91,7 proc.) sudarė nusikaltimai (4253 iš jų sunkūs ir labai sunkūs), kiek mažesnę – 6912 (8,3 proc.) – baudžiamieji nusižengimai (Statistikos departamentas, 2010). Iš užregistruotų 10 448 nukentėjusiųjų net 80,3 proc. tapo būtent nusikaltimų aukomis. Daugumos ištirtų nusikalstamų veikų padarymu 2009 metais buvo įtariami (kaltinami) suaugusieji (35,5 tūkst., arba 97proc.). Suaugusieji buvo įtariami (kaltinami) padarę 80 proc. iš 3,4 tūkst. vagysčių, du trečdalius iš 1,4 tūkst. plėšimų, apie 90 proc. iš 250 nužudymų ir 273 sunkių sveikatos sutrikdymų ir maždaug 93 proc. iš 1,9 tūkst. nusikalstamų veikų, susijusių su disponavimu narkotinėmis medžiagomis. Apie 88,5 proc. pilnamečių nuteistųjų sudaro vyriškosios lyties asmenys (Statistikos departamentas, 2010). Taigi suaugusiųjų, ypač vyrų, nusikalstamas elgesys yra ypač aktuali Lietuvos ir kitų Europos bei pasaulio šalių (Hickman and Piquero, 2001; Robert, 2009) visuomenės problema.

Nusikalstamą elgesį lemia įvairūs veiksniai. Literatūroje analizuojami statiniai (rasė, lytis) ir dinaminiai nusikalstamo elgesio rizikos veiksniai (asocialių bendraamžių grupės, psichoaktyvių medžiagų vartojimo poveikis nusikalstamam elgesiui ir pan.) (Reiss and Farrington, 1991; Day et al., 2003; Gjeruldsen et al., 2004; Peersen et al., 2004; Archer, Cote, 2005; Bahr et al., 2005; Rey et al., 2007; Bergman and Andershed, 2009; Halsey, 1997; Wilkinson and Carr, 2008; Farrington et al., 2009 b; Pulkkinen et al., 2009). Daug dėmesio skiriama nusikaltimus padariusių asmenų šeimos narių santykių problemoms ir vaikų priežiūros ypatumams (Bahr et al., 2005; Rey et al., 2007; Leschied et al., 2008; Visu-Petra et al., 2008; Pulkkinen et al., 2009); kitų šeimos narių nusikalstamumui ir nusikalstamo elgesio modelių perdavimui iš

kartos į kartą (Reiss and Farrington, 1991; Buka and Earls, 1993; Dishion et al., 2004; Meeus et al., 2004; Farrington et al., 2009 a). Tiriama socialiniai ekonominiai su nusikalstamu elgesiu ir jo kartojimu susiję veiksniai (Uggen, 2000; Bahr et al., 2005; Ou et al., 2007; Halsey, 1997; Bergman and Andershed, 2009; Pulkkinen et al., 2009). Nemažai tyrėjų pripažįsta, kad siekiant geriau suprasti nusikalstamo elgesio dėsningumus, būtina atsižvelgti į nusikalstamus darančių asmenų socialinio pažinimo ir informacijos apdorojimo ypatumus, kurie formuoja savitą supratimą apie socialines situacijas ir lemia nusikalstamo elgesio atsakų parinkimą (Huesmann, 1988; Huesmann and Eron, 1992; Bergeron and Valliant, 2001; Sigurdsson et al., 2001; Hoaken et al., 2003; Nas et al., 2005 ir kt.).

Nors su nusikalstamu elgesiu susijusio socialinės informacijos apdorojimo ypatumai tiriama nuo praeito amžiaus vidurio, nemažai šios srities klausimų dar turi būti atsakyti. Literatūroje analizuojami santykinai pastovūs, su įvairiu nusikalstamu elgesiu susiję socialinio žinojimo vienetai, pavyzdžiui, nusikalstamo elgesio scenarijai, kognityvios schemas (Wiener et al., 2002; Polaschek et al., 2004; Snowden et al., 2004; Marziano et al., 2006; Mann and Hollin, 2007; Yun and Roth, 2008; Polaschek et al., 2009 ir kt.), ir su nusikalstamu elgesiu susiję socialinės informacijos apdorojimo procesai, pavyzdžiui, neutralizacijos, moralinio pateisinimo būdai (Sykes and Matza, 1957; Bandura, 1990). Tačiau dauguma šių darbų atspindi atskirus socialinės informacijos apdorojimo aspektus, o apie su kriminalinės patirties didėjimu susijusius socialinės informacijos apdorojimo ir elgesio pokyčius suaugusiame amžiuje juose tik užsimenama. Be to, stokojama teorijų, kuriose būtų smulkiai aprašytas suaugusių asmenų su nusikalstamu elgesiu susijęs socialinės informacijos apdorojimas.

Daugelis kognityvias nusikalstamo elgesio prielaidas aprašančių teorijų ir modelių paremti vaikų ir paauglių tyrimų rezultatais (Sykes and Matza, 1957; Huesmann and Eron, 1992; Crick and Dodge, 1994 ir kt.). Tačiau mūsų atlikta literatūros analizė parodė, kad suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimas skiriasi nuo vaikų ir paauglių socialinės informacijos apdorojimo.

Suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimas yra pasiekęs tam tikrą brandos lygį ir pasižymi tam tikromis ypatybėmis: vyksta greitai (dažnai automatiškai), tikslingai, yra tendencingas, paremtas ilgalaikėje atmintyje saugomais informacijos vienetais (elgesio scenarijais, kognityviomis schemomis). Šios išvalgos rodo, kad suaugusių nuteistųjų su nusikalstamu elgesiu susijęs socialinės informacijos apdorojimas turėtų būti atskiras tyrimo objektas. Duomenys apie vaikų ir paauglių socialinės informacijos apdorojimą vyresnio amžiaus žmonių grupėms turėtų būti apibendrinami atsargiai. Reikia tolesnių pilnamečių asmenų su nusikalstamu elgesiu susijusio socialinės informacijos apdorojimo tyrimų.

Iš tiesų, informacijos apie suaugusių asmenų su nusikalstamu elgesiu susijusį socialinės informacijos apdorojimą stokojama (Nas et al., 2005; Pettit et al., 2010). Apie įvairius nusikaltimus darančių pilnamečių socialinės informacijos apdorojimo ypatumus, jo panašumus ir skirtumus žinoma nedaug. Neatskleista, kaip (ar) kriminalinė patirtis keičia pilnamečių asmenų socialinės informacijos apdorojimą. Negausių empirinių tyrimų, kuriuose tiriami šie klausimai, rezultatai gana prieštaringi, todėl reikia tolesnių šios srities darbų, galinčių papildyti esamus duomenis. Tikslios žinios apie *skirtingus* nusikaltimus padariusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus ir su pasikartojančia kriminaline patirtimi susijusius socialinės informacijos apdorojimo pokyčius yra būtinos norint tobulinti esamas ir kurti naujas efektyvias nusikalstamo elgesio prevencijos ir korekcijos programas pilnamečiams teisės pažeidėjams.

Tyrimo tikslas – nustatyti skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose ir įvertinti kriminalinės patirties poveikį jų socialinės informacijos apdorojimui.

Tyrimo uždaviniai:

1. Nustatyti skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.

2. Palyginti skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimą informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.
3. Palyginti kai kuriuos nuteistų ir neteistų pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimo aspektus informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.
4. Nustatyti, ar kriminalinė patirtis daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.
5. Nustatyti, ar kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.

Darbo naujumas ir reikšmė. Atliekant šį darbą, mūsų žiniomis, pirmą kartą suformuluotos prielaidos apie suaugusiųjų su nusikalstamu elgesiu susijusio socialinės informacijos apdorojimo ypatumus ir išskirtos perspektyviausios šios srities tyrimų kryptys (Valickas ir Tarozienė, 2009). Vaikų ir paauglių agresyvaus ir kitokio neadaptivaus elgesio tyrimuose naudojamas socialinės informacijos apdorojimo modelis (Crick and Dodge, 1994) papildytas neutralizacijos procesu (Sykes and Matza, 1957) ir pritaikytas tirti įvairaus pobūdžio nusikalstamą elgesį. Empirinis šio darbo naujumas, yra: 1) socialinės informacijos apdorojimo ypatumai palyginti iš karto keturiuose skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse; 2) nustatyta, kad kriminalinė patirtis nevienodai paveikia socialinės informacijos apdorojimą skirtinguose jos apdorojimo etapuose; 3) atskleistas kriminalinės patirties poveikis *skirtingus* nusikaltimus padariusių asmenų socialinės informacijos apdorojimui; 4) mūsų žiniomis, pirmą kartą išsamiai aprašytas nusikaltimus padariusių suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimas informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose. Remiantis atlikto tyrimo rezultatais, nurodomos kai kurios pilnamečių nuteistųjų pakartotinio nusikalstamo elgesio prevencijos kryptys. Tyrimo duomenys taip pat gali būti panaudoti numatant ir atliekant

kryptingas pilnamečių nuteistųjų nusikalstamo elgesio kognityvias – elgesio korekcijos intervencijas, tobulinant nusikalstamo elgesio korekcijos programas.

Ginamieji teiginiai:

1. Įvairius nusikaltimus padarę pilnamečiai vyrai socialinę informaciją interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose apdoroja skirtingai: skiriasi tiriamųjų žalos neigimo ir aukos neigimo neutralizacijų naudojimo dažnumas, materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčių bei „pasitraukimo“ iš probleminės socialinės situacijos elgesio alternatyvų vidurkiai.
2. Kriminalinė patirtis daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų materialinės naudos ir socialinių santykių blogėjimo nusikaltimų pasekmių lūkesčiams.
3. Kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį nuteistų pilnamečių vyrų materialinės naudos / nuostolių nusikaltimų pasekmių lūkesčiams.

1. LITERATŪROS APŽVALGA

1.1. Pilnamečių nusikalstamas elgesys: formavimasis ir įvairovė

1.1.1. Nusikalstamo elgesio samprata

Nusikaltimas – tai pavojinga ir priešinga teisei veika (Abramavičius ir kt., 2003). *Nusikalstamu elgesiu* mūsų darbe laikysime pavojingą, Lietuvos Respublikos baudžiamajame kodekse (toliau LR BK) (2006) uždraustą veiką. Nusikalstamą elgesį galima klasifikuoti pagal įvairius kriterijus: kėsinosi objektą, kaltės formą, veikos pobūdį. Pagal veikos pobūdį galima išskirti kelias nusikalstamo elgesio rūšis: turtinis nusikalstamas elgesys, smurtinis nusikalstamas elgesys ir pan. (Abramavičius ir kt., 2003). Atsižvelgdami į šio darbo tikslus, remsimės nusikalstamo elgesio klasifikacija pagal veiklos pobūdį. Darbe analizuojamos kelios nusikalstamo elgesio rūšys: 1) turtinis nusikalstamas elgesys – elgesys, kuriuo pagrobiamas, pasisavinamas arba užvaldomas svetimas turtas arba kitokiu būdu padaroma turtinė žala; 2) smurtinis nusikalstamas elgesys – elgesys, kuriuo sukeliamas fizinis ar psichologinis skausmas, sutrikdoma asmens sveikata arba atimama gyvybė; 3) mišrus nusikalstamas elgesys – elgesys, turintis turtinio ir smurtinio nusikaltimo požymių – LR BK įvardijamas kaip plėšimai; 4) neteisėto disponavimo nusikalstamas elgesys – elgesys, kuriuo įgyjami, laikomi, gaminami, perdirbami arba platinami neteisėtos medžiagos arba daiktai.

Reikia pažymėti, kad psichologijoje dažniau vartojama ne nusikaltimo, bet *asocialaus elgesio* sąvoka, kuri yra platesnė, aprašanti nusikalstamą, agresyvų ir kitaip socialinių normų neatitinkantį elgesį. „Asocialus elgesys – tai tokie poelgiai arba visuma poelgių, kurie pažeidžia konkrečioje socialinėje struktūroje priimtas teisės, moralės normas ar egzistuojančias tradicijas ir papročius. Pažeisdamas socialines normas, žmogus kartu padaro didesnę ar mažesnę žalą kitam asmeniui, žmonių grupei, visos visuomenės gerovei arba sau pačiam“ (cituojuama – Valickas, 1997, p. 13). Dar

viena psichologijoje plačiai vartojama su nusikalstamo elgesio samprata glaudžiai susijusi sąvoka – agresija arba agresyvaus elgesys. Nors literatūroje galima aptikti įvairių agresijos apibrėžimų, šiame darbe remsimės R. Loeber ir D. Hay (1994) pasiūlytu apibrėžimu, kuriame atsižvelgiama į asmens amžiui būdingus elgesio ypatumus. *Agresija* – tai priešiškas, nuo asmens amžiaus priklausantis elgesys, kuriuo padaroma žala kitiems (Loeber and Hay, 1994). R. Loeber ir D. Hay (1994) nurodo, kad įvairaus amžiaus žmonėms būdingas tam tikrų formų ir stiprumo lygio agresyvus elgesys, kuriuo padaroma žala kitiems, tačiau yra visuotinai toleruojama tokio elgesio „norma“, kuri priklauso nuo asmens amžiaus (Loeber and Hay, 1994). Agresiją, kuri viršija amžiui būdingą „normą“, galima vadinti asocialiu elgesiu. Jei už asocialų elgesį numatyta teisinė atsakomybė, tai tokį elgesį galima vadinti nusikalstamu. Agresyvūs veiksmai, kurie viršija amžiui būdingą „normą“, gali turėti skirtingas teises pasekmes – tai priklauso nuo kaltininko amžiaus. Nusikalstamo elgesio sąvoka vartojama kalbant apie asocialų elgesį tų asmenų, kurie sulaukė amžiaus, nuo kurio gali būti patraukti baudžiamojon atsakomybėn. Minimalus baudžiamosios atsakomybės amžius Lietuvoje – 14 metų, tačiau dažniausiai vadovaujamosi 16 metų riba (LR BK 13 str. 1, 2 d.). Pilnamečiais mūsų šalyje laikomi 18 metų sulaukę asmenys (LR BK 81 str. 1 d).

1.1.2. R. Loeberio, D. Hay nusikalstamo elgesio formavimosi teorija

Pilnamečių nusikalstamas elgesys dažnai yra ne atsitiktinis nukrypimas nuo visuotinai priimtų elgesio normų, o tam tikrą laiką vykusios asocialaus elgesio raidos pasekmė (Moffitt, 1993; Loeber and Hay, 1994, 1997; Tolan et al., 2000; Bergman and Andershed, 2009; Farrington et al., 2009 b; Pulkkinen et al., 2009). Kaip atsiranda skirtingas nusikalstamas elgesys, aprašo R. Loeber ir D. Hay (1994) *trijų asocialaus ir nusikalstamo elgesio formavimosi kelių* teorija. Ši teorija aiškina, kaip formuojasi būtent vyriškosios lyties asmenų nusikalstamas elgesys (teorija paremta vyriškosios

lyties asmenų nusikalstamo elgesio empirinių tyrimų rezultatais). Skirtingo nusikalstamo elgesio formavimosi keliai pavaizduoti modelyje (žr. 1-ą pav.). Pristatysime pagrindinius trijų asocialaus ir nusikalstamo elgesio formavimosi kelių teorijos teiginius (Loeber and Hay, 1997).

1. Vaikystėje, paauglystėje ir ankstyvame brandos amžiuje agresijos išraiškos keičiasi nuo verbalinės agresijos, patyčių, fizinės kovos iki įvairių nusikalstamo elgesio formų – plėšimų, prievartavimų, nužudymų, ir šie pokyčiai yra nevienodi skirtingų lyčių asmenims. Agresijos raida apima tiek pastovias tendencijas, pavyzdžiui, išliekantį polinkį į agresiją, tiek pokyčius, pavyzdžiui, išmokstama naujų asocialaus elgesio formų. Agresijai taip pat būdinga elgesio diferenciacija, t. y. agresija palaipsniui įgauna vis aiškesnių ir tikslesnių konkretaus nusikalstamo elgesio bruožų.

2. Įvairiose amžiaus grupėse yra tam tikra agresijos norma. Berniukams, kuriems būdingas aukštesnis už vidutinį agresijos lygis, yra didesnė tikimybė vyresniame amžiuje turėti stipriau išreikštą polinkį į nusikalstamą elgesį. Norint suprasti, kaip formuojasi polinkis į nusikalstamą elgesį, būtina tyrinėti ir suprasti tokio elgesio pradžios aplinkybes ir prielaidas, su amžiumi susijusį paplitimo lygį bei tęstinumą laike.

3. Nusikalsti linkę asmenys nebūtinai turi turėti tokią pačią nusikalstamo elgesio formavimosi istoriją. R. Loeber ir D. Hay (1997) išskiria du nusikalstamo elgesio formavimosi kelius: ilgalaikį (angl. *long-term escalation*) ir trumpalaikį (angl. *short-term escalation*). Ilgalaikis kelias pasižymi ilga nusikalstamo elgesio formavimosi priešistore, kurioje, iki nusikaltimo padarymo, galima aptikti silpnesnės agresijos apraiškų. Trumpalaikiu keliui besiformuojantis nusikalstamas elgesys pasireiškia staiga ir netikėtai, o ankstesniame asmens elgesyje negalima aptikti akivaizdžių agresijos apraiškų.

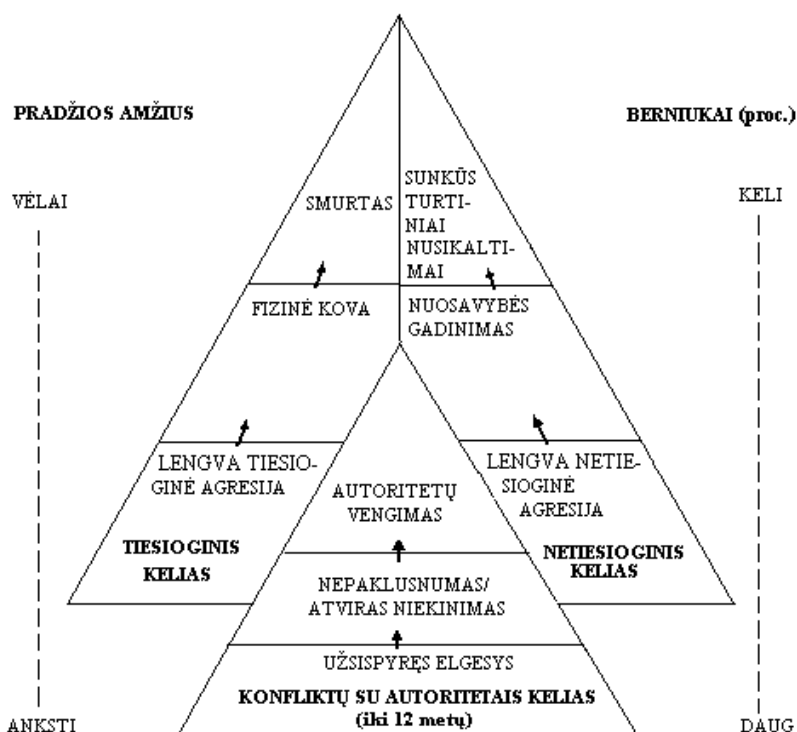
4. Agresyvus elgesys turi kognityvių ir emocinių prielaidų bei komponentų. Aukštesnis už amžiaus „normą“ agresijos lygis ankstyvuosiuose raidos etapuose susijęs su įgimtomis savybėmis (temperamento ypatumais) ir menku emocijų reguliavimu. Agresyvus elgesys ankstyvame amžiuje taip pat susijęs su sutrikusia socialine kognityvia raida, žemu intelektu, skaitymo sunkumais,

jautrumu atmetimui, perdėtu savęs vertinimu, agresyviais socialinio žinojimo vienetais (schemomis, elgesio scenarijais), taip pat dėmesio sutrikimais.

5. Socialinė aplinka ir santykis su jos nariais reikšmingai susiję su nusikalstamo elgesio formavimusi. Nusikalstamo elgesio formavimuisi didelę įtaką turi ilgalaikiai ir trumpalaikiai socialiniai procesai šeimoje, bendraamžių grupėje ir kitoje artimiausioje asmens aplinkoje (Loeber and Hay, 1997).

Kiekvienas modelyje (žr. 1-ą pav.) parodytas nusikalstamo elgesio formavimosi „kelias“ atspindi savitą, keletą etapų apimantį ir dėsningą laike procesą. *Tiesioginis* (angl. *overt*) nusikalstamas elgesys išryškėja ankstyvoje vaikystėje agresyviu elgesiu, pavyzdžiui, priekabiavimu, patyčiomis, kitų erziniu. Vėliau šis elgesys pereina į atvirą fizinę kovą, pavyzdžiui, muštynes. Galiausiai pasiekiamas smurtinio nusikalstamo elgesio etapas, kuriame įvykdomi užpuolimai, išprievartavimai ir kiti smurtiniai nusikaltimai. Antrasis, *netiesioginis* (angl. *covert*) nusikalstamo elgesio kelias, prasideda maždaug iki penkioliktų asmens gyvenimo metų netiesiogiai agresyviu, problemas maskuojančiu elgesiu, pavyzdžiui, melavimu, bėgimu iš pamokų, vagiliavimu. Vėliau pereinama prie veiksmų, kuriais gadinamas turtas (atliekami vandalizmo išpuoliai, padegimai). Galiausiai pasiekiamas sunkių, tačiau pasižyminčių netiesiogine agresija nusikaltimų lygis. Šiame etape daromi tokie nusikaltimai kaip sukčiavimai ar vagystės. Trečiuoju – konfliktų su autoritetais, – keliu, asmenys pradeda „keliauti“ anksčiau negu kitais dviem. Šiuo keliu „einantiems“ vaikams dar iki dvylikos metų būdingas užsispyrimas ir prieštaravimai prosocialias vertybes deklaruojantiems autoritetams (tėvams, mokytojams), vėliau – atviras nepaklusimas bei autoritetų niekinimas ir jų vengimas (Loeber and Hay, 1994). Kaip minėta trečioje teorijos prielaidoje, nusikalstamo elgesio formavimosi istorija gali būti „ilgalaikė“, kai prie nusikalstamo elgesio prieinama palaipsniui pereinant visus tiesioginio arba netiesioginio nusikalstamo elgesio formavimosi kelio etapus, ir „trumpalaikė“, kai prie nusikalstamo elgesio prieinama iš karto, nepereinant lengvesnių nusikaltimų (agresyvaus elgesio) etapų.

Elgesio raida daugiau negu vienu nusikalstamo elgesio formavimosi keliu yra asimetrinė (Loeber et al., 2005 a). Berniukai, kurių nusikalstamas elgesys formuojasi tiesioginiu keliu, turi didelę tikimybę atsidurti ir netiesioginiame nusikalstamo elgesio formavimosi kelyje. Taip pat, prieš išžengdami į tiesioginį ir netiesioginį nusikalstamo elgesio formavimosi kelius, vaikai dažnai turėjo konfliktų su autoritetais priešistorę (tai būdinga konfliktų su autoritetais keliui). Be to, ankstyvas asocialaus elgesio pradžios amžius buvo susijęs su sunkesniu vėlesniu nusikalstamu elgesiu. Taigi, nusikalstamo elgesio formavimosi kelių modelis rodo, kad: 1) nusikalstamo elgesio raida vyksta nuo lengvesnių prie sunkesnių formų; 2) toks elgesys gali formotis vienu arba keliais būdais; 3) kriminalinėje istorijoje galimos įvairaus nusikalstamo elgesio apraiškos; 4) nusikalstamo elgesio formavimasis susijęs su asocialaus elgesio pradžios amžiumi (Loeber et al., 2005 a).

1 pav. *Trijų nusikalstamo elgesio formavimosi kelių modelis (Loeber and Hay, 1994)*

Empirinių tyrimų rezultatai rodo, kad nusikalstamo elgesio formavimosi kelių modelis gerai paaiškina įvairaus amžiaus ir kultūrų vaikų nusikalstamo elgesio formavimąsi (Loeber and Hay, 1997). Tačiau šis modelis labiau tinka paaiškinti ilgalaikį (prasidedantį vaikystėje ir trunkantį iki pilnametystės), o ne situacinį nusikalstamą elgesį. Tai susiję su kai kuriomis nusikalstamo elgesio išimtimis. Pirmiausia, paauglystėje būdingas laikinas agresijos paūmėjimas ir agresyvių veiksmų padažnėjimas, susijęs su šiam raidos etapui būdingu „eksperimentavimu“. Paauglystėje agresija dažnai gali pasireikšti kaip atsakas į bendraamžių provokacijas, kurioms paaugliai ypač jautrūs. Kita išimtis – tai *liovimosi* atvejai, būdingi vaikystėje agresyviai besielgiantiems vaikams, kurie dėl įvairių priežasčių liaujasi taip elgtis ir vėliau nedaro nusikaltimų (Loeber and Hay, 1997).

Taigi nusikalstamo elgesio formavimosi modelis rodo, kaip formuojasi skirtingas nusikalstamas elgesys. R. Loeber ir D. Hay (1997) pažymi, jog nusikalstamas elgesys susijęs su pastoviomis savybėmis, pavyzdžiui, temperamentu, taip pat polinkiu į agresiją, tačiau jo taip pat yra *išmokstama*. Nors R. Loeber ir D. Hay (1997) mini su nusikalstamo elgesio formavimosi susijusias kognityvias prielaidas bei komponentus, taip pat socialinės aplinkos reikšmę, modelyje nėra pavaizduota jų vieta ir poveikis skirtingo nusikalstamo elgesio formavimuisi. Taigi nusikalstamo elgesio formavimosi kelių modelyje parodomi *elgesio* pokyčiai formuojantis skirtingam nusikalstamam elgesiui, tačiau neatskleidžiamos *kognityvios* nusikalstamo elgesio formavimosi prielaidos ir pokyčiai vykstant raidai. Kaip nusikalstamo elgesio mokomasi, kokie kognityvūs procesai ir pokyčiai vyksta šio mokymosi metu ir kokios yra kognityvios skirtingo nusikalstamo elgesio formavimosi prielaidos smulkiai aptarsime tolesniuose darbo skyriuose.

1.1.3. Nusikalstamo elgesio tęstinumas

Nusikalstamo elgesio tęstinumas per gyvenimą gali būti įvairus. T. E. Moffitt (1993) pateiktoje taksonomijoje skiriamos dvi nusikalstamo elgesio

rūšys pagal tęstinumą laike: *apribotas paauglyste* (angl. *adolescence-limited*) nusikalstamas elgesys ir *per gyvenimą pastovus* (angl. *life-course-persistent*; toliau tekste trump. „pastovus nusikalstamas elgesys“) nusikalstamas elgesys. Paauglyste apribotas nusikalstamas elgesys – tai trumpas nusikalstamo elgesio laikotarpis asmens gyvenime, kuris prasideda ir pasibaigia paauglystėje (Moffitt, 1993). Šią nusikalstamo elgesio formą autorė sieja su bendraamžių įtaka ir dideliu asmens poreikių ir realių galimybių juos patenkinti socialiai priimtinais būdais neatitikimu. Su amžiumi bendraamžių įtaka individualiems asmens sprendimams silpnėja. Taip pat atsiranda daugiau įvairių galimybių dirbti ir uždirbti, o drauge ir galimybių patenkinti poreikius socialiai priimtinais būdais, taigi asmenys liaujasi daryti nusikaltimus. Pastovus nusikalstamas elgesys dažniausiai prasideda ankstyvame amžiuje, dar nesulaukus paauglystės, ir tęsiasi pilnametystės laikotarpiu. Ši nusikalstama elgesį, pasak T. E. Moffitt (1993), lemia nepalankūs asmens ir socialinės aplinkos veiksniai: kognityvios veiklos sutrikimai, dėmesio ir elgesio sutrikimai, hiperaktyvumas, prasta tėvų priežiūra, konfliktiška šeimos aplinka, nepilnamečiai tėvai, skurdas, žemas socialinis statusas, psichoaktyvių medžiagų vartojimas ir kiti nusikalstamo elgesio rizikos veiksniai.

L. R. Bergman ir A. K. Andershed (2009), apibendrinami negausius tęstinių suaugusių asmenų nusikalstamo elgesio tyrimų duomenis, pažymi, kad galimos dar dvi suaugusių nuteistųjų nusikalstamo elgesio rūšys pagal jo tęstinumą laike: a) *chroniškas žemo lygio* (angl. *chronic-low-level*) nusikalstamas elgesys, kuriam būdingas toks pat stabilumas laike, tačiau lengvesnis pobūdis ir didesni laikotarpiai tarp nusikaltimų, negu per gyvenimą pastovaus nusikalstamo elgesio atveju (Bergman and Andershed, 2009); b) *vėlyvos pradžios* (angl. *adult-starter, late-starter, late-onset*) nusikalstamas elgesys, kuris pasireiškia jau sulaukus pilnametystės. Kadangi chroniškam žemo lygio nusikalstamam elgesiui būdingas toks pat stabilumas laike, kaip ir per gyvenimą pastoviam nusikalstamam elgesiui (prasideda ankstyvame amžiuje ir tęsiasi sulaukus pilnametystės), manome, kad chroniškas žemo lygio nusikalstamas elgesys gali būti laikomas viena pastovaus nusikalstamo elgesio

formų, kuriai būdingas lengvesnis nusikaltimų pobūdis ir didesni intervalai tarp jų. Taigi apibendrinami galime teigti, kad šiuo metu mokslinėje literatūroje skiriamos trys nusikalstamo elgesio rūšys pagal tęstinumą per gyvenimą, kurias nusako jų pradžios laikas ir trukmė (atskaitos tašku laikomas pilnametystės amžius): *paauglyste apribotas, per gyvenimą pastovus ir vėlyvos pradžios nusikalstamas elgesys*. Asmenims, kurie daro nusikaltimus sulaukę pilnametystės, būdingas *per gyvenimą pastovus ir vėlyvos pradžios nusikalstamas elgesys*.

Per gyvenimą pastoviam nusikalstamam elgesiui būdingas tam tikras formavimosi būdas, kurį aptarėme pristatydami trijų nusikalstamo elgesio formavimosi kelių modelį (Loeber and Hay, 1994) (žr. 1.1.2 skyrelį). Dabar smulkiau panagrinėsime, kaip atsiranda vėlyvos pradžios nusikalstamas elgesys. R. Loeber ir D. Hay (1997) pažymi, kad kai kurių asmenų nusikalstamas elgesys „išsivysto“ labai greitai, trumpuoju nusikalstamo elgesio formavimosi keliu. R. Blackburn (2005) mano, kad šis elgesys formuojasi įprastai, tačiau vėlai nusikalsti pradedantys asmenys pasižymi labai didele savikontrolė (angl. *overcontrolled*), kuri gana ilgai juos sulaiko nuo asocialių veiksmų įgyvendinimo. „Perdėta savikontrolė pasižymintys asmenys daro nusikaltimus tik pasiekę pakankamai aukštą sujaudinimo lygį, kuris leidžia įveikti nusikalstamo elgesio slopinimo mechanizmus“ (cituojuama – Blackburn, 2005, p. 238). Bet kuriame gyvenimo etape gali pasitaikyti situacija, kurioje ypač aukšto lygio sujaudinimas gali atpalaiduoti nusikalstamo elgesio slopinimo mechanizmus ir sudaryti sąlygas nusikalsti. Tad R. Blackburn (2005) perdėtos savikontrolės prielaida leidžia manyti, kad vėlyvos pradžios nusikalstamo elgesio tikimybė išlieka visą gyvenimą. Remiantis D. P. Farrington, M. M. Ttofi, J. W. Coid (2009 b) tyrimo rezultatais galima teigti, kad nuo nusikalstamo elgesio asmenis sulaiko ne perdėta savikontrolė, bet aukštas nerimo lygis, kuris būdingas vėlai nusikalsti pradedantiems asmenims. Taip pat žinoma, kad nusikalstamo elgesio slopinimo mechanizmus gali sutrikdyti psichoaktyvių medžiagų poveikis. L. Pulkkinen, A. L. Lyyra, K. Kokko (2009), remdamiesi savo tyrimo rezultatais teigia, kad vėlai pradėję

nusikalsti asmenys paauglystėje mažiau vartojo alkoholį, negu anksti pradėję nusikalsti jų bendraamžiai, taigi susilaikymas nuo alkoholio galėjo juos apsaugoti ir nuo asocialių veiksmų. Tačiau būdami suaugę, jie gavo aukštesnius alkoholio vartojimo įverčius, negu nusikaltimų nedarantys asmenys (Pulkkinen et al., 2009), taigi alkoholio poveikis gali būti laikomas reikšmingu vėlyvos nusikalstamo elgesio pradžios rizikos veiksnium. R. C. Windle ir M. Windle (1995) teigia, kad kai kurie vėlai kriminalinę karjerą pradėdantys asmenys vaikystėje nebuvo agresyvūs, tačiau turėjo kur kas daugiau neagresyvaus elgesio sunkumų (patyrė ilgalaikę įtampą dėl konfliktų šeimoje, turėjo mokymosi sunkumų, psichinės sveikatos problemų ir kt.) negu kontrolinės grupės tiriamieji, ir tai galėjo turėti poveikį jų nusikalstamam elgesiui vėlesniame amžiuje.

1.1.4. Kriminalinė patirtis ir pilnamečių nusikalstamas elgesys

Sąvoka „kriminalinė patirtis“ (kartais dar vartojamos sąvokos „kriminalinė istorija“, „kriminalinė karjera“) literatūroje nėra aiškiai apibrėžta. Galime išskirti keturis mokslo tiriamuosiuose darbuose vertinamus kriminalinės patirties aspektus: a) pradžios amžius – amžius pirmo padaryto nusikaltimo arba atsiradusio teistumo¹ metu; b) trukmė – laikas nuo kriminalinės istorijos pradžios iki vertinimo momento; c) nusikaltimų dažnumas – visų asmens sulaikymų policijoje, iškeltų bylų arba teistumų, arba nusikaltimų, kuriuos asmuo prisipažįsta padaręs, skaičius per laiko vienetą; d) pobūdis / turinys – padarytų nusikaltimų rūšis (Hollin, 2002; Cunliffe and Shepherd, 2004; Pulkkinen et al., 2000; Leschied et al., 2008). Taigi informacijos apie kriminalinę asmenų patirtį galima gauti iš pačių teisės pažeidėjų arba objektyvių šaltinių – dokumentų ir bylų. Tačiau reikia pažymėti, kad asmenys gali teikti netikslią informaciją apie savo kriminalinę patirtį. Pavyzdžiui, J. Schore, R. Maynard, I. Piliavin (1979) nustatė, kad nuteistieji

¹ Pagal LR BK 97 str. 1 d. turinčiais teistumą laikomi už nusikaltimo padarymą nuteisti asmenys, kuriems įsiteisėjo Lietuvos Respublikos teismo priimtas apkaltinamasis nuosprendis.

prisipažįsta turėję 45 proc. mažiau suėmimų negu fiksuojama policijos dokumentuose.

Skirtingu nusikalstamo elgesio tęstinumu pasižymintiems asmenims būdinga nevienoda kriminalinė patirtis: tam tikras pradžios amžius, kriminalinės patirties trukmė ir nusikaltimų dažnumas. Nustatyta, kad pastovaus nusikalstamo elgesio grupės asmenims būdinga ilgiausia kriminalinė patirtis – maždaug 18,4 metų tarp pirmojo ir paskutinio nusikaltimų. Daugiau negu pusė (56 proc.) jų turėjo 15 metų ar ilgesnę kriminalinę patirtį. Šios grupės asmenys buvo padarę daugiausia registruotų nusikaltimų (vidutiniškai 8,1), lyginant su paauglyste apriboto (2,5 nusikaltimo) ir vėlyvos pradžios (2,0 nusikaltimo) nusikalstamo elgesio grupėmis (Bergman and Andershed, 2009; Farrington et al., 2009 b). Dauguma (apie 70 proc.) pastovaus nusikalstamo elgesio grupės asmenų turėjo bent vieną teistumą už smurtinį nusikaltimą (prievartavimą, plėšimą, neteisėtą disponavimą ginklu). L. R. Huesmann, E. F. Dubow, P. Boxer (2009) nustatė, kad maždaug 40 proc. pastovaus nusikalstamo elgesio grupės asmenų, kuriems būdingas didelis pradinis asocialaus elgesio dažnumas (8 ir 19 metų amžiuje), gavo didelio asocialaus elgesio dažnumo įvėčius ir vėlesniame amžiuje (būdami 30 ir 48 metų). Jie buvo padarę du kartus daugiau kelių eismo taisyklių pažeidimų ir dažniau smurtaudavo prieš sutuoktinį, negu mažo dažnumo pastovaus nusikalstamo elgesio grupės asmenys. Net 7 proc. didelio dažnumo pastovaus nusikalstamo elgesio grupės asmenų 30–48 gyvenimo metais buvo nuteisti už nusikaltimus, nors tokia amžiuje už nusikaltimus nebuvo nuteistas nė vienas mažo dažnumo pastovaus nusikalstamo elgesio grupės tiriamasis.

L. R. Bergman ir A. Andershed (2009) 10–48 metų amžiaus asmenų tyrimo rezultatai parodė, kad vyrų vėlyvos pradžios nusikalstamo elgesio grupė buvo mažiausiai gausi lyginant su kitomis vyrų nusikalstamo elgesio grupėmis (paauglyste apriboto ir pastovaus nusikalstamo elgesio). Šios ir paauglyste apriboto nusikalstamo elgesio grupių asmenų kriminalinės karjeros buvo trumpos (vidutiniškai 3,3 ir 1,6 metų), o registruotų nusikaltimų skaičius santykinai nedidelis (kaip minėta, atitinkamai 2,5 ir 2,0 nusikaltimų)

(Bergman and Andershed, 2009; Farrington et al., 2009 b). Palyginus su pastovaus nusikalstamo elgesio grupe, bent vieną teistumą už smurtinius nusikaltimus šiose grupėse turėjo beveik per pusę mažiau vėlyvos pradžios grupės asmenų (34 proc.) ir 4,6 karto mažiau paauglyste apriboto nusikalstamo elgesio grupės asmenų (15 proc.) (Farrington et al., 2009 b).

Taip pat yra duomenų, kad nusikaltimų dažnumas susijęs su daromų nusikaltimų pobūdžiu. Nustatyta, kad sunkesnius smurtinius nusikaltimus asmenys pradeda daryti vėlesniame amžiuje ir per kriminalinę istoriją jų padaro santykinai mažai. Turtinius nusikaltimus darantys asmenys šių nusikaltimų per kriminalinę istoriją padaro daugiau, negu smurtinius nusikaltimus darantys asmenys padaro tokių nusikaltimų (Reiss and Farrington, 1991; Blockland et. al., 2005).

Tyrimų rezultatai rodo, kad individualūs nusikalstamo elgesio skirtumai laike yra gana pastovūs (Loeber and Hay, 1997; Loeber et al., 2005 a; Moffitt, 1993). Polinkis daryti smurtinius ar turtinius nusikaltimus, kuris išryškėja ankstyvame amžiuje, išlieka gana stabilus (Moffitt, 1993). L. R. Bergman ir A. Andershed (2009) nustatė, kad tiek per gyvenimą pastovaus nusikalstamo elgesio, tiek vėlyvos pradžios nusikalstamu elgesiu pasižyminčių asmenų grupėje dažniausi buvo turtiniai nusikaltimai. Dauguma smurtinių nusikaltimų (64 proc.) buvo padaroma sulaukus pilnametystės (21–50 metų) (Farrington et al., 2009 b). Be to, smurtinių nusikaltimų tikimybė didėjo didėjant padarytų nusikaltimų skaičiui (Reiss and Farrington, 1991). Taip pat yra duomenų, kad kai kurie asmenys liaujasi daryti nusikaltimus. Liovimosi (angl. *desistance*) reiškinys kol kas menkai ištirtas, tačiau yra duomenų, kad jis dažniausiai susijęs su reikšmingais nusikaltimus darančių asmenų gyvenimo įvykiais: santuoka, išsilavinimu ir pastoviu darbu, tėvyste, tarnyba kariuomenėje, gyvenamosios vietos pakeitimu ir pan. (Natsuaki et al., 2008).

1.1.5. Pilnamečių nusikalstamo elgesio rizikos veiksniai

Nors nusikalstamo elgesio rizikos veiksniai mokslinėje literatūroje plačiai aprašomi jau keletą dešimtmečių, pastaraisiais metais skelbiami tęstinių tyrimų rezultatai leidžia tiksliau įvardyti ir palyginti skirtingą kriminalinę patirtį turintiems pilnamečiams būdingus nusikalstamo elgesio rizikos veiksniai. *Per gyvenimą pastoviu* nusikalstamu elgesiu pasižymintys pilnamečiai skirtingais gyvenimo laikotarpiais (nuo 8 iki 48 metų) gavo aukštesnius įvairių nusikalstamo elgesio rizikos veiksnių įverčius, negu vėlyvos pradžios nusikalstamu elgesiu pasižymintys asmenys. Būdami 16 metų jie turėjo prastesnius pažymius, žemesnį verbalinį intelektą, gavo aukštesnius agresijos, hiperaktyvumo, alkoholio ir hašišo vartojimo įverčius. Daugiau šių asmenų, negu vėlyvos pradžios nusikalstamo elgesio grupės, patyrė šiurkštų auklėjimą ir dažnesnius konfliktus su tėvais. Pastovaus nusikalstamo elgesio grupės asmenims vaikystėje ir paauglystėje buvo būdinga daugiau elgesio problemų: negatyvus emociingumas, dalyvavimas patyčiose, didelė agresija, emocijų labilumas, sunkesnė emocijų kontrolė, žemas paklusimo ir aukštas socialinių normų pažeidimo lygis, taip pat stipriau išreikštas hiperaktyvumas. Pastoviu nusikalstamu elgesiu pasižyminčių asmenų šeimose buvo stokojama emociškai artimo ir šilto bendravimo, tėvai vartojo daug alkoholio. Šeimose, kuriose šie asmenys gyveno, kildavo daugiau šeimos narių, o svarbiausia – tėvo ir sūnaus konfliktų, taip pat buvo mažiau motiniško jautrumo ir priežiūros (Bergman and Andershed, 2009; Pulkkinen et al., 2009).

Suaugusių vyrų, kurie savo *kriminalinę karjerą pradėjo jau būdami pilnamečiai*, rizikos veiksnių įvertinimai daugeliu atvejų buvo pozityvesni, negu ankstyvos pradžios (taip pat paauglyste apribotu) nusikalstamu elgesiu pasižyminčių asmenų, tačiau ne tokie geri, kaip niekada nusikaltimų nepadariusių asmenų. Mokykliniame amžiuje jiems taip pat buvo būdingas hiperaktyvumas, asocialus elgesys ir hašišo vartojimas (Bergman and Andershed, 2009). Būdami 14 metų, jie gavo aukštesnius agresijos lygio

įvertinimus, negu nusikaltimų nedarę asmenys. Būdami 18 metų, nuo nusikaltimų nedariusių asmenų jie nesiskyrė alkoholio, narkotikų vartojimo, muštynių, kuriose dalyvavo būdami neblaivūs, vairavimo išgėrus, dalyvavimo asocialių grupių veikloje įverčiais, tačiau daugiau kartų buvo bausti už kelių eismo taisyklių pažeidimus, turėjo priešiškas įsitvirtinimui gyvenime nuostatas (angl. *anti-establishment attitudes*) (Farrington et al., 2009 b).

Sulaukę brandaus amžiaus (32–48 gyvenimo metais) pastoviu nusikalstamu elgesiu pasižymintys asmenys turėjo stipriau išreikštą prisitaikymo socialinėje aplinkoje sunkumų: rečiau buvo vedę arba turėjo sugyventinę, buvo mažiau išsilavinę ir gaudavo mažesnes pajamas, jų profesinė veikla buvo mažiau stabili, jie blogiau vertino savo sveikatą, buvo vienišesni, mažiau patenkinti savo gyvenimu, mažiau pasitikėjo savimi, blogiau vertino savo pasiekimus, dažniau buvo priklausomi nuo alkoholio (Bergman and Andershed, 2009; Farrington et al., 2009 b; Huesmann et al., 2009; Pulkkinen et al., 2009). Taip pat jie turėjo daugiau problemų dėl gyvenamosios vietos, darbo, muštynių ir narkotikų vartojimo bei buvo mažiau patenkinti savo gyvenimu (Farrington et al., 2009 b). Vėlyvos pradžios nusikalstamu elgesiu pasižyminčių asmenų rezultatai buvo kiek pozityvesni negu pastoviu nusikalstamu elgesiu pasižyminčių asmenų, bet blogesni, negu niekada nusikaltimų nepadariusių tiriamųjų (Bergman and Andershed, 2009; Farrington et al., 2009 b; Huesmann et al., 2009; Pulkkinen et al., 2009).

Apibendrinant galima teigti, kad suaugusių asmenų nusikalstamo elgesio raida yra savita, pasireiškia didėjančia elgesio diferenciacija ir tam tikro pobūdžio nusikalstamo elgesio įtvirtinimu. Kai kurios įgimtos asmenų savybės ar bruožai gali lemti didesnę polinkį į agresiją, tačiau nusikalstamo elgesio mokomasi socialinėje aplinkoje. Pilnamečiai teisės pažeidėjai gali turėti ilgą kriminalinę patirtį, kurioje pirmieji nusikaltimai padaromi jau paauglystėje, arba trumpą kriminalinę patirtį, kai pirmieji nusikaltimai padaromi sulaukus pilnametystės. Be to, nusikaltimų pobūdis dažniausiai yra susijęs su kitais kriminalinės patirties veiksniais, pavyzdžiui, nusikalstamo elgesio pradžios amžiumi, teistumų skaičiumi, nusikalstamo elgesio dažnumu.

Yra prieštaringų duomenų apie nusikalstamo elgesio pastovumą laike. Iš vienos pusės, tam tikras nusikalstamas elgesys kryptingai formuojasi ir įsitvirtina, todėl asmenys būna linkę daryti tam tikros rūšies nusikaltimus. Iš kitos pusės, teisės pažeidėjai taip pat gali išmokti daryti kitos rūšies nusikaltimus arba apskritai liautis nusikalsti. Nusikalstamo elgesio pastovumą ir pokyčius lemia įvairūs veiksniai, taip pat ir kognityvūs. Kognityvias nusikalstamo elgesio prielaidas bei komponentus aptarsime tolesniuose darbo skyriuose.

1.2. Psichologinės nusikalstamo elgesio teorijos

Psichologijoje galima išskirti keletą vyraujančių požiūrių į nusikalstamą elgesį. Jis siejamas su biologiniais – genetiniais veiksniais, asmenybės bruožais, asmenybės ir psichikos sutrikimais, tačiau plačiausiai paplitęs požiūris, kad nusikalstamo elgesio, kaip ir kitų elgesio formų, yra išmokstama. Toliau darbe pristatomos teorijos, kurios atskleidžia pagrindinius nusikalstamo elgesio mokymosi aspektus.

1.2.1. Socialinio mokymosi nusikalstamo elgesio teorija

Nusikalstamas elgesys yra išmoktas socialinis elgesys. A. Bandura (1973) pateikė vieną išsamiausių studijų, kaip socialinio mokymosi teorijos principai gali paaiškinti agresyvaus elgesio atsiradimą (jau minėjome, kad agresija, kuri viršija amžiui būdingą „normą“ ir už kurią numatyta teisinė atsakomybė, ir yra nusikaltimas). Pirmiausia, agresyvaus elgesio prielaidomis laikomos asmens genetinės ir biologinės predispozicijos agresijai, o agresyvaus elgesio specifiškumas (pobūdis, pasireiškimo dažnis, situacijos, kurios jį išprovokuoja, ir agresijos objektai) yra išmokstami socialinio mokymosi metu ir kaupiant asmeninę patirtį. Svarbus vaidmuo tenka mokymuisi stebint. Šis mokymasis vyksta keturiais etapais: dėmesio, laikymo atmintyje, atkūrimo ir motyvacijos (Bandura, 1973; Bandura, 2009). Asmens įgyvendintų arba matytų agresyvių veiksmų pasekmių (pastiprinimų arba bausmių) visuma

leidžia suformuoti *agresijos pasekmių lūkesčius* bei *agresijos vertę* (Bandura, 1973; Bandura, 1977; Bandura, 2009). Teigiama agresijos vertė ir teigiami lūkesčiai gali būti susiję su socialinio statuso, galios, saugumo, emocinio pasitenkinimo, materialinių vertybių arba trokštamų gyvenimo sąlygų pasiekimu panaudojus agresiją (Bartol, 2002). Suformuoti agresijos lūkesčiai ir vertė lemia agresyvaus elgesio potencialą. Pavyzdžiui, asmuo, kuris patyrė, kad, tam tikromis sąlygomis agresyvus elgesys turi vertingų pasekmių, susiformuoja lūkestį, kad ir toliau šiomis ar panašiomis aplinkybėmis naudojama agresija duos teigiamų rezultatų (Bandura, 1973; Bandura, 2009). Dėl aktyvių atmintyje vykstančių transformacijų ir pertvarkymų, informacija apie aplinkybes, kuriomis agresyvūs veiksmai turi teigiamų pasekmių, bei informacija apie elgesio atliktį paverčiama trumpais vaizdiniais arba žodiniais simboliais, kurie įtvirtinami ilgalaikėje atmintyje. „Vaizdinės pateiktys veikia ypač įvykių abstrakcijos nei tiesiog psichiniai pateikties apėigų vaizdiniai, todėl nuolat susidurdami su modeliuojamais įvykiais stebintieji išrenka skiriamuosius įvykių bruožus ir formuoja sudėtinus, ilgalaikius elgesio formų vaizdus“ (cituojama – Bandura, 2009, p. 115). Vėliau, *elgesio atsako kūrimo* etape, esant tam tikroms socialinėms užuominoms, atmintyje saugomos simbolinės reprezentacijos paverčiamos veiksmis. Pažymėtina, kad pradinė elgesio fazė, pasak A. Banduros (2009), – tai kognityviu lygmeniu vykstantis atsakų parinkimas (juos atkuriant iš ilgalaikės atminties arba sukuriant). Kognityviu lygmeniu parinktų atsakų atlikimą arba susilaikymą nuo atlikimo lemia tiesioginių, netiesioginių ir paties susikurtų pastiprinimų kuriama motyvacija ir suvoktas Aš efektyvumas pasirenkant ir atliekant veiksmus, kurie leis pasiekti išsikeltus tikslus (Bandura, 2009). Taigi ilgainiui socialinės aplinkos elgesio modeliai tampa individualios kognityvios sistemos, kurią aktualina savireguliacija dalimi. Mokymosi procese aplinka ne tik pasiūlo įvairių elgesio formų, bet ir jas pastiprina arba už jas baudžia ir sudaro sąlygas įsitvirtinti ir išlikti vienoms, bet ne kitoms elgesio formoms.

1.2.2. L. R. Huesmanno nusikalstamo elgesio scenarijų teorija

Pastovų nusikalstamą elgesį lemia kognityvios reprezentacijos. Socialinio kognityvaus požiūrio šalininkai daro prielaidą, kad pasikartojantis nusikalstamas elgesys, kaip ir kitų formų socialinis elgesys, yra nulemtas kognityvių veiksmų – ilgalaikėje atmintyje saugomų pastovių socialinio žinojimo vienetų ir vykstančių procesų, kurių metu apdorojama socialinė informacija (Bandura, 1973; Schank and Abelson, 1977; Huesmann, 1988; Huesmann and Eron, 1992; Crick and Dodge, 1994; Bandura, 2009). Įdomu, kad jau pirmosios žmogaus atmintyje saugomos informacijos apraiškos yra socialinės prigimties – tai sensomotorinėje fazėje (Piaget, 1975) atsirandantis socialinių objektų (žmonių) pastovumo suvokimas. Šie pažinimo pokyčiai prasideda maždaug šeštą vaiko gyvenimo mėnesį (Loeber and Hay, 1997). Dalyvaudamas socialinės sąveikos situacijose, vaikas įgauna įvairių patirčių, kurių psichinės reprezentacijos saugomos ilgalaikėje atmintyje schemų, scenarijų, prototipų ar darbo modelių pavidalu, ir sudaro socialinio pažinimo (angl. *social knowlege*) pagrindą (Schank and Abelson, 1977; Baldwin, 1992; Huesmann and Eron, 1992; Crick and Dodge, 1994). Pradiniais raidos etapais sukauptos žinios apie socialinį pasaulį formuoja individualų tendencingą požiūrį į įvairias socialines situacijas, taip pat turi įtakos socialinės informacijos apdorojimui ir elgesiui vėlesniame amžiuje. Kai kurių autorių manymu, tokia informacijos apdorojimo tendencija gali turėti biologinį pagrindą (Crick and Dodge, 1994). Pavyzdžiui, ankstyvoji patirtis formuoja neuroninius takus, kurie, nuolat aktyvinami pasikartojančiose socialinėse situacijose ir ilginiui ima funkcionuoti automatiškai. Po daugybės bandymų šie neuroniniai takai tampa efektyvūs, tačiau sąlyginai atsparūs pokyčiams ir rigidiški. Tokiu būdu gali būti įtvirtinamas tiek adaptyvus, tiek neadaptyvus socialinės informacijos apdorojimas, kuris tampa daugiau ar mažiau atsparus vėlesnės patirties poveikiams (Crick and Dodge, 1994; Torbeyns, 2004).

Pasak L. R. Huesmann (1988) *elgesio scenarijų teorijos*, socialinį elgesį daugiausia lemia asmens ankstyvojoje raidoje suformuotos elgesio

„programos“ – elgesio scenarijai, kurie saugomi ilgalaikėje atmintyje. Elgesio scenarijai yra kompleksiški informacijos vienetai, kuriuose užkoduota informacija apie: a) galimus įvykius aplinkoje esant tam tikroms situacijos užuominoms, b) elgesio reakcijas, kuriomis asmuo turėtų reaguoti į įvykius, c) elgesio pasekmes (Huesmann and Eron, 1992). Kartojantis panašioms socialinėms situacijoms ir elgesio bei jo pasekmių patirčiai, scenarijai, kuriuos įgyvendinant sulaukta daugiausia apdovanojimų, yra įtvirtinami (net gali būti taikomi automatiškai) ir vėliau lemia socialinį elgesį, bei tai, kaip asmuo sprendžia kylančias socialines problemas (Huesmann, 1988; Huesmann and Eron, 1992). Elgesio scenarijus atmintyje gali būti laikomas abstrakčiu, su išorinėmis situacijos užuominomis nesusijusiu pavidalu, tačiau juose taip pat gana dažnai užkoduojama informacija apie situacijas, kuriose šis elgesys turėtų būti įgyvendintas (Huesmann, 1988). Esant agresyviems situacijos stimulams, tikėtina, kad bus suaktyvintas agresyvus elgesio scenarijus, kuriame užkoduoti šie agresyvūs stimulai. Kartu gali būti suaktyvinti ir kiti agresyvūs elgesio scenarijai. Pasirinkdama, kuri scenarijų įgyvendinti, asmuo įvertina, kiek konkretus elgesys atitinka internalizuotas elgesio normas ir numato elgesio pasekmes (Huesmann and Eron, 1992). Tikimybė, kad asmuo įgyvendins internalizuotų normų neatitinkančius elgesio scenarijus, labai maža. Taigi įgyvendinant elgesį svarbus vaidmuo tenka vidiniams savireguliacijos standartams. Jei asmens internalizuoti agresyvų elgesį slopinantys standartai yra žemo lygio, arba jų visiškai nėra, agresyvių elgesio scenarijų įgyvendinimas yra tikėtinesni (Huesmann and Eron, 1992). Elgesio scenarijaus įgyvendinimas taip pat susijęs su konkreto elgesio pasekmių įvertinimu, kuris priklauso nuo asmens kognityvių gebėjimų, remiantis turėta (arba stebėta) patirtimi, numatyti savo veiksmų pasekmes. Pozityvų agresyvaus elgesio scenarijaus įvertinimą, tikėtina, lemtų patirtis, kurioje agresyvūs veiksmai buvo teigiamai pastiprinti. Antras pasekmių vertinimo aspektas susijęs su elgesio scenarijaus atlikimo sėkmės tikimybe. Agresyvus elgesio scenarijus gali būti pasirinktas dviem atvejais: kai suvoktas Aš efektyvumas įgyvendinant prosocialaus elgesio scenarijų yra mažas, ir vietoj jo

pasirenkamas kitas – agresyvaus elgesio scenarijus, arba kai suvoktas Aš efektyvumas įgyvendinant agresyvaus elgesio scenarijų yra didelis (Huesmann and Eron, 1992). Asmuo, kuris vaikystėje tarpasmeninių santykių, saviraiškos ir kitose situacijose sėkmingai naudojo agresiją, turi didelį agresyvių scenarijų skaičių. Nuolatinis agresijos naudojimas, savo ruožtu, papildo atmintyje saugomų agresyvių scenarijų skaičių ir taip agresyvus elgesys gali tapti saveįtvirtinančiu elgesiu (Huesmann, 1988; Huesmann and Eron, 1992).

1.2.3. L. B. Berkowitzo asociacinio tinklo teorija

Nusikalstama elgesį lemia kognicijų, emocijų ir elgesio sąveikos.

Kognicijos, emocijos ir elgesys yra glaudžiai susiję ir veikia kompleksiskai (Berkowitz, 1989; Bodenhausen et al., 2003; Bower and Forgas, 2001; Forgas, 2001; Petty et al., 2001; Tiedens and Linton, 2001; Берковиц, 2002; De Castro et al., 2005). Kompleksišką kognicijų, emocijų ir elgesio sąveikos reikšmę socialiniam suvokimui bei adaptacijai patvirtina neurofiziologiniai tyrimai. Pavyzdžiui, asmenys, kuriems ikifrontalinė žievė pažeista ir dėl to sutrinka emocijų reakcijos, tačiau nepakinta kognityvūs gebėjimai, daro klaidingus ir neefektyvius socialinius sprendimus. Dėl to, nors intelektiniai problemų sprendimo gebėjimai išlieka normalūs, stipriai sutrinka tokių asmenų socialinė adaptacija (Forgas, 2001).

L. B. Berkowitz (1984, 1989, 2002) frustracijos įtaką agresijos pasireiškimui analizuoja remdamasis *asociacinio tinklo modeliū*, kuriame kognicijų, emocijų ir elgesio funkcijos vaizduojamos kaip tarpusavyje susijusios tinklo dalys, ir vienos asociacinio tinklo dalies suaktyvinimas lemia ir kitų asociacinio tinklo dalių suaktyvinimą. Pavyzdžiui, bet koks išorinės aplinkos sąlygų sukeltas neigiamų emocinių išgyvenimų sustiprėjimas gali simultaniškai sužadinti priešiškas ar su pasitraukimu susijusias mintis, pykčio, baimės jausmus bei motorines tendencijas pulti arba bėgti. Kokia bus asmens elgesio reakcija (puolimas ar pasitraukimas), priklausys nuo jo genetinių predispozicijų, ankstesnio išmokymo bei situacijos aspektų, kurie skatina arba

sulaiko agresyvius veiksmus (Berkowitz, 1989). Bet kurios asociacinio tinklo dalies pirminis sužadimas yra primityvus, ikisąmoningas ir vyksta automatiškai, o pirminė impulsyvi reakcija į agresiją yra tik potencialus pirmas žingsnis link agresyvių veiksmų (Berkowitz, 1988; Берковиц, 2002). Šiame etape sužadintas pyktis, priešiškos mintys, agresyvūs motoriniai atsakai nebūtinai turi būti išreikšti veiksmais. Kai asmuo atkreipia dėmesį į savo agresyvias emocijas, mintis ar elgesio impulsus, suaktyvinami kognityvios kontrolės mechanizmai, kurie padeda sąmoningai kontroliuoti agresyvius atsakus (Berkowitz, 1988; Берковиц, 2002). Kognityvi kontrolė vyksta dėl asmens turimų kognityvių schemų bei informacijos apdorojimo ypatumų (Berkowitz, 1988). Prosocialus informacijos apdorojimas gali sustabdyti agresyvų elgesį. Pavyzdžiui, nustatyta, kad frustruojančiomis aplinkybėmis, suradę tokių aplinkybių pateisinimus (samprotaudami apie situacijos aplinkybes, priežastis, kitų jos dalyvių motyvus ir pan.), tiriamieji išsako mažiau agresyvaus elgesio tikslų, taip pat būna mažesnis jų agresijos lygis, palyginti su tiriamaisiais, kurie niešėjo šių situacijų pateisinimų (Dill and Anderson, 1995).

Kartojantis panašiai patirčiai, dėl atsirandančių neurofiziologinių pakitimų centrinėje nervų sistemoje įtvirtinamos vienos, bet ne kitos su situacijos užuominomis susijusios mintys, jausmai bei motorinės reakcijos. Pakartotinis vieno šių komponentų (minties, jausmo, motorinės reakcijos) sužadimas stimuliuoja kitus, susijusius komponentus, stiprina asociacinių šių komponentų ryšių *parengtį* (angl. *priming*), todėl didėja panašių emocijų, kognityvių ir elgesio motorinių reakcijų tikimybė ateityje (Берковиц, 2002). *Parengties* reiškinys leidžia paaiškinti, kaip socialinėse situacijose agresiją gali sukelti su tarpasmeniniais santykiais visiškai nesusiję dirgikliai. Dirgikliai pakanka išprovokuoti stiprų neigiamą emocinį išgyvenimą, ir drauge bus suaktyvintos kitos asociacinio tinklo dalys, taip pat tos, kuriose užkoduotas agresyvus elgesys. Pavyzdžiui, asmuo, kuriam, jo aplinkoje pasidarė fiziškai nepatogu, gali išgyventi priešiškas mintis, pyktį ir gali būti labiau pasirengęs reaguoti agresyviai (Berkowitz, 1993; Берковиц, 2002). Panašiu veikimo

principu būtų galima paaiškinti agresijos ir aplinkoje esančių stresorių, agresijos ir depresinės nuotaikos būsenų, agresijos ir fizinio skausmo ryšius (Berkowitz, 1993; Берковиц, 2002).

Taigi nusikalstamas elgesys gali atsirasti dėl kognityvaus, emocinio, elgesio arba kelių komponentų suaktyvinimo. Tam tikromis sąlygomis įsitvirtinusi asociali patirtis gali lemti geresnę nusikalstamo elgesio parengtį panašiose situacijose ir ateityje. Be to, nusikalstamo elgesio reakcijos gali būti suaktyvintos situacijose, kuriose veikia dirgikliai, nesusiję su tarpasmeniniais santykiais, pavyzdžiui, fizinis nepatogumas, skausmas, stiprūs emociniai išgyvenimai. Nusikalstamo elgesio reakcijos tikėtinesnės esant nepakankamoms sąmoningos kognityvios kontrolės galimybėms. Kognityvios kontrolės galimybės yra mažesnės, kai asmuo stokoja išvalgos apie savo agresyvias mintis, emocijas, elgesio impulsus ir jų nepastebi. Taip pat tikėtina, kad kai kurie asmenys apskritai stokoja kognityvios kontrolės įgūdžių. Tai gali būti susiję su ypač asocialia jų patirtimi, kurios metu jie neturėjo galimybių išmokti šios kontrolės, arba asocialaus elgesio motyvacija, kuri lemia tikslingą agresyvų (nusikalstamą) elgesį.

1.2.4. I. Browno priklausomybės nuo nusikalstamo elgesio teorija

Nusikalstamas elgesys yra save įtvirtinantis elgesys. Užuomina apie tai, kad nusikalstamas elgesys gali tapti save įtvirtinančiu elgesiu, galima aptikti daugelyje nusikalstamo elgesio mokymąsi aiškinančių teorijų. Esant nusikalstamo elgesio mokymosi prielaidų ir sąlygų, ilgainiui pats nusikalstamas elgesys tampa save pastiprinančiu elgesiu. Tai susiję su gerėjančiu suvoktu Aš efektyvumu įgyvendinant nusikalstamus veiksmus, teigiamais šio elgesio pasekmių lūkesčiais ir verte (Bandura, 2009), įtvirtinamais nusikalstamo elgesio scenarijais bei schemomis (Huesmann, 1988; Huesmann and Eron, 1992) ir didėjančia parengtimi (Берковиц, 2002).). I. Brown (1997) *priklausomybės nuo nusikalstamo elgesio* teorijoje, nusikalstamo elgesio įtvirtinimas grindžiamas įgyvendinant patį elgesį

atsirandančiomis teigiamo grįžtamojo ryšio kilpomis, kurios lemia elgesio kartojimą ateityje.

I. Brown (1997) teigia, kad nusikalstamas elgesys (ypač pasikartojantis) atsiranda ir įsitvirtina kaip bet kokia kita priklausomybės forma. Priklausomybė nuo nusikalstamo elgesio formuojasi dėl teigiamo grįžtamojo ryšio kilpų, kuriose lygia greta vyksta įvairūs elgesio įtvirtinimo procesai. Teigiama, kad pagrindinis žmogaus elgesio tikslas – išlaikyti (ar sukurti) malonią emocinę būseną, gerą nuotaiką (angl. *hedonic tone*). Priklausomybė nuo tam tikro elgesio atsiranda tada, kai malonumo pradeda siekti ne įvairiais įprastais konkrečioje visuomenėje būdais, bet vienu dominuojančiu elgesiu. I. Brown (1997) daro prielaidą, kad priklausomybės nuo nusikalstamo elgesio atveju emocinis pasitenkinimas patiriamas padarius nusikaltimą, o kai nusikalstamas elgesys neįmanomas, kyla neigiamų emocijų – dirglumas, irzlumas, nerimas. Bloga neigiamų emocijų tolerancija ir stiprus teigiamas emocinis patyrimas (nusikaltimo metu) sudaro prielaidas atsirasti „emociniam plyšiui“ tarp įprastinės emocinės būsenos ir emocinės būsenos, patirtos nusikaltimo metu. „Emocinį plyšį“ pradeda siekti užpildyti emociškai patenkinančiu – nusikalstamu elgesiu. Priklausomybė nuo nusikalstamo elgesio įtvirtinama vykstant klasikinio ir operantinio sąlygojimo procesams, formuojantis disfunkcinėms kognityvioms schemoms ir įpročiams, kurie padeda sukelti priklausomybėms būdingas disociacines būsenas. Impulsyvumas, menki emocinio pasitenkinimo, planavimo, sprendimų priėmimų įgūdžiai yra priklausomybės susiformavimo rizikos veiksniai. Priklausomybės nuo nusikalstamo elgesio įsitvirtinimas taip pat vyksta dėl kognityvių procesų, kurie keičia asmens socialinės informacijos apdorojimą. Atsiranda klaidingų samprotavimų ir įsitikinimų, kad elgesys, priklausomybė nuo kurio formuojasi, užtikrins socialinį ar intelektualinį pajėgumą, sėkmę; suteiks galios, jėgų, neįtikėtiną malonumą ir pan. Pavyzdžiui, „nėra nieko geresnio, kaip galėčiau tokioje situacijoje pasielgti (pvz., atkeršyti)“; „taip elgdamasis tikrai esu protingas ir vikrus (vagiliaudamas parduotuvėje)“; „tai geriausia pramoga, kurią kada esu turėjęs (pvz.: jaunesnių vaikų reketavimas,

patyčios)“ . Ilgainiui atsiranda savęs ir įvairių aplinkos komponentų suvokimo sutrikimų: asmuo nesuvokia, kokią svarbią vietą tam tikras elgesys pradeda užimti gyvenime, susiaurėja laiko trukmės suvokimas, planai tampa tik trumpalaikiai, o vidutinė ar tolimesnė ateitis praranda reikšmę (Brown, 1997). Taigi priklausomybė nuo nusikalstamo elgesio išsivirtina dėl lygia greta vykstančių emocinių, kognityvių procesų ir pokyčių. Formuojantis priklausomybei, šie pokyčiai apima vis daugiau asmens gyvenimo aspektų: savęs ir kitų vertinimo, laiko suvokimo bei socialinio prisitaikymo.

1.2.5. Svarbiausi nusikalstamo elgesio mokymosi aspektai

Taigi turimas žinias apie kognityvias nusikalstamo elgesio prielaidas galima būtų apibendrinti keliomis išvadomis. Pirmiausia, asocialus elgesys yra įtvirtinamas per patirtį, kartojantis panašioms situacijoms ir asmens reagavimo jose būdams. Antra, formuojasi kognityvios reprezentacijos, padedančios įtvirtinti tam tikras, su konkrečiomis aplinkybėmis susijusias emocijų, informacijos apdorojimo ir elgesio formas, kurios didina jų pasireiškimo ateityje tikimybę. Trečia, galima pažymėti, kad asocialiam elgesiui būdingos kai kurios save įtvirtinančio elgesio tendencijos, todėl ankstyvoji kognityvių, emocinių ir elgesio atsakų formavimosi patirtis turėtų turėti reikšmės elgesio tendencijoms vyresniame amžiuje. Ketvirta, mokantis nusikalstamo elgesio perimamas visas rinkinys (kompleksas) su situacija susijusių kognityvių, emocinių, elgesio žinių bei įgūdžių, kurie, tikėtina, lygia greta bus suaktyvinti panašiose situacijose ateityje.

Manome, kad išvardytus nusikalstamo elgesio aspektus geriausiai pristato N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) socialinės informacijos apdorojimo teorija. Kadangi ši teorija sukurta ir plačiausiai taikoma aiškinant vaikų asocialų elgesį, toliau tekste aptariami empirinių tyrimų rezultatai, rodantys skirtingu asocialiu elgesiu pasižyminčių vaikų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus, keliamos teorijos pritaikymo suaugusiems asmenims galimybių ir socialinės informacijos apdorojimo ypatumų suaugusio amžiuje

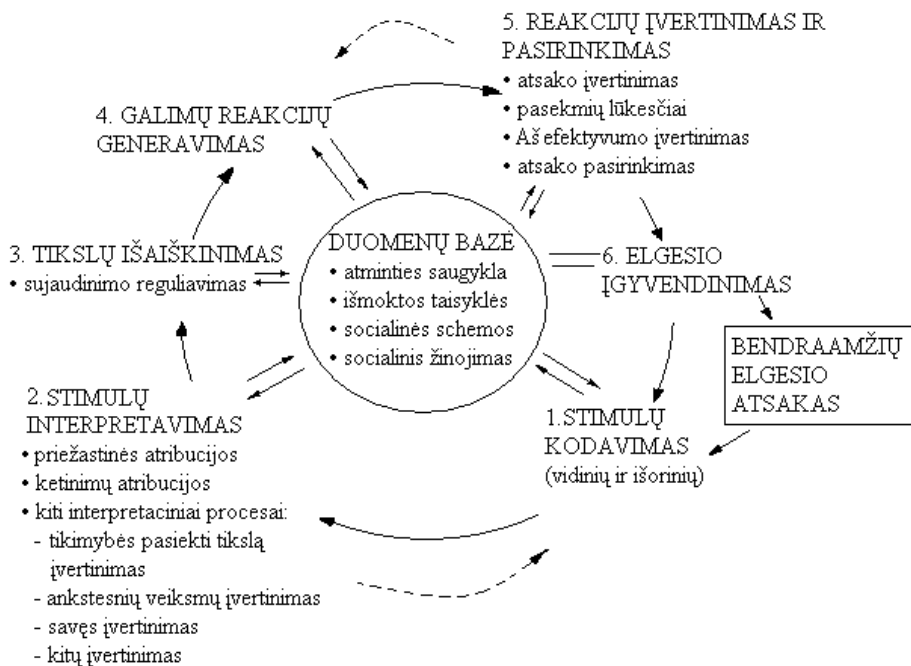
prielaidos. Aptariami pilnamečių su nusikalstamu elgesiu susijusio socialinės informacijos apdorojimo empirinių tyrimų rezultatai. Taip pat, socialinės informacijos apdorojimo modelį papildžius nusikaltimus darantiems asmenims būdingu socialinės informacijos apdorojimo procesu (neutralizacija), jis pritaikytas nusikaltimus padariusių pilnamečių socialinės informacijos apdorojimo tyrimams.

1.2.6. N. R. Cricko, K. A. Dodge's socialinės informacijos apdorojimo teorija

Socialinės informacijos apdorojimo teorija pradėta plėtoti devintajame praeito šimtmečio dešimtmetyje siekiant paaiškinti *socialinės informacijos* apdorojimo procesus, kurie tarpininkauja tam tikram elgesiui atsirasti ir formuoja socialines vaikų kompetencijas bei socialinį prisitaikymą. Remdamiesi empirinių tyrimų rezultatais, teorijos kūrėjai N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) socialinės informacijos apdorojimo procesus aprašė modelyje (žr. 2-ą pav.). Pastaruosius du dešimtmečius modelis plačiai taikomas vaikų neadaptivaus ir agresyvaus elgesio tyrimams (Dodge, 1993; Crick and Dodge, 1994; Crick and Dodge, 1996; Dodge and Rabine, 2004 ir kt.). Pagrindiniais šio modelio pranašumais laikome, pirmiausia, aiškią struktūrą – jame tiksliai nurodomi informacijos apdorojimo etapai ir jų seka bei procesai, kurie vyksta kiekviename informacijos apdorojimo etape. Antra, remiantis šiuo modeliu galima paaiškinti, kaip, kartojantis panašioms situacijoms, formuojasi ir išitvirtina santykinai pastovūs socialinio žinojimo vienetai ir elgesio reakcijos. Trečia, modelis apima platų su socialinės informacijos apdorojimu susijusių procesų spektrą – nuo socialinių stimulų kodavimo iki elgesio įgyvendinimo ir socialinės aplinkos reagavimo į suformuotą elgesį (bendraamžių įvertinimas ir atsakas). Galiausiai, modelis leidžia paaiškinti įvairaus (tiek asocialaus, tiek prosocialaus) elgesio formavimąsi ir itvirtinimą, taip pat kai kuriuos kitus elgesio nukrypimus, pavyzdžiui, depresiją (Dodge, 1993).

Socialinės informacijos apdorojimo modelis vaizduoja šešis socialinės informacijos apdorojimo etapus – nuo stimulų kodavimo iki elgesio

įgyvendinimo (žr. 2-ą pav.). Pažymėtina, kad kiekviename šių etapų informacijos apdorojimas atliekamas remiantis kaupiant patirtį įgytais ir ilgalaikėje atmintyje kognityvių schemų ar scenarijų pavidalu saugomais socialinio žinojimo vienetais apie socialines situacijas ir įvykius. Trumpai apibūdinsime kiekvieną modelio etapą.

2 pav. *Socialinės informacijos apdorojimo modelis (Crick and Dodge, 1994)*

1. *Stimulų kodavimas*. Esminis socialinės informacijos kodavimo aspektas yra sugebėjimas atkreipti dėmesį į kuo didesnę socialinės situacijos užuominų (angl. *cue*) arba stimulų skaičių ir perkėlus juos į trumpalaikę atmintį, padaryti prieinamus tolesniam apdorojimui (Crick and Dodge, 1994, Dodge and Schwartz, 1997).

2. *Stimulų interpretavimas*. Užkoduota socialinė informacija saugoma ir apdorojama (pertvarkoma) ilgalaikėje atmintyje. Remiantis atmintyje saugoma informacija ir konkrečios situacijos stimulais, kuriama mintinė situacijos reprezentacija, kuri greičiau yra prasminga abstrakcija, o ne objektyvus sensorinės informacijos atspindys (Crick and Dodge, 1994). Prasmių

priskyrimas socialinės informacijos užuominoms vyksta dėl įvairių procesų. Atliekama priežastinė užkoduotų įvykių analizė, daromos išvados apie veikėjų motyvus bei ketinimus ir išvados apie įvykių prasmę sau pačiam bei kitiems asmenims, kuriama socialinė situacijos perspektyva, atspindinti, kaip asmuo suvokia įvairių situacijos dalyvių veiksmus, jausmus ir mąstymą vykstant konkreitiems įvykiams. Taip pat svarstomas elgesio moralumas, samprotaujama apie savo paties vertę šioje situacijoje, įvertinama, kiek sėkmingai buvo įgyvendinti veiksmai ankstesnėse panašiose situacijose, formuojami ateities lūkesčiai, vertinama pasiekti tikslus galimybė (Crick and Dodge, 1994).

3. *Tikslų išaiškinimas* – tai elgesio tikslų numatymo žingsnis. Sukūrus socialinės situacijos interpretaciją, pasirenkami tolesni situacijos tikslai arba lūkesčiai. Tikslai yra suaktyvinimo (angl. *arousal*) būsenos, kurios kreipia asmens elgesį konkrečių pasekmių linkme (Crick and Dodge, 1994). Į kai kurias socialines situacijas asmenys gali įsitraukti jau turėdami tam tikrus tikslus, tačiau dalyvaudami situacijoje gali juos keisti (Valickas, 1997).

4. *Galimų reakcijų generavimas* (taip pat tekste vartosime *kūrimas ir / ar atkūrimas*) – tai procesas, kurio metu iš ilgalaikės atminties atkuriamos konkrečioje socialinėje situacijoje tinkamos elgesio reakcijos arba, atsidūrus nepažįstamos situacijose, kuriamos naujos elgesio reakcijos (Crick and Dodge, 1994).

5. *Reakcijų įvertinimas ir pasirinkimas* – prieš priimant sprendimą įgyvendinti vieną iš galimų reakcijų, vyksta analizė. Vertinamas reakcijų moralinis priimtumas, sankcijos už vieną ar kitą elgesio atsaką, tarpasmeninės ir intrapersonalines šių reakcijų pasekmės, asmeninės galimybės įgyvendinti konkrečią reakciją (Crick and Dodge, 1994).

6. *Elgesio įgyvendinimas* – priėmus sprendimą dėl tinkamo atsako, jis įgyvendinamas verbaline, motorine reakcija arba konkrečiu socialiniu elgesiu (Dodge, 1993; Crick and Dodge, 1994; Dodge and Schwartz, 1997).

Nors N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) savo modelyje socialinės informacijos apdorojimą vaizduoja kaip nuoseklų, žingsnis po žingsnio vykstantį procesą, pažymi, kad kai kurie informacijos apdorojimo procesai gali

vykti lygia greta arba iš viso būti praleidžiami (Crick and Dodge, 1994). Kitame skyrelyje pristatysime empirinių tyrimų rezultatus, kurių visuma atskleidžia vaikų ir paauglių su asocialiu (agresyviu) elgesiu susijusių socialinės informacijos apdorojimo klaidų ir ypatumų įvairovę skirtinguose jos apdorojimo etapuose.

1.2.6.1. Nepilnamečių socialinės informacijos apdorojimas ir asocialus elgesys

Remiantis subjektyvia patirtimi suformuoti ir ilgalaikėje atmintyje saugomi socialinio žinojimo vienetai dalyvauja apdorojant informaciją apie konkrečias situacijas visuose socialinės informacijos apdorojimo etapuose ir lemia kiekvieno informacijos apdorojimo etapo rezultatus (Dodge and Schwartz, 1997; Burks et al., 1999). Kai asmuo nesugeba informacijos apdoroti ir į ją reaguoti adekvačiai, priima neadekvačius sprendimus apie socialines situacijas ir elgiasi neadekvačiu, neadaptyviu ir asocialiu būdu. Atlikta nemažai tyrimų, kurie atspindi socialinės informacijos apdorojimo klaidas kiekviename etape ir jų sąsajas su vaikų bei paauglių asocialiu elgesiu.

Stimulų kodavimas (1 etapas). Literatūroje aprašomos kiekybinės ir kokybinės socialinių situacijų stimulų kodavimo klaidos. Nustatyta, kad agresyvūs vaikai ne tik užkoduoja mažiau situacijos stimulų, bet ir kreipia mažiau dėmesio į prosocialias informacijos užuominas, negu neagresyvūs jų bendraamžiai (Slaby and Guerra, 1988; Dodge and Schwartz, 1997). Be to, susidūrę su neaiškiomis socialinėmis situacijomis, agresyvūs vaikai, lyginant su neagresyviais, kur kas rečiau ieško papildomų informacijos šaltinių apie situaciją, kad galėtų tiksliau ją suvokti ir interpretuoti (Slaby and Guerra, 1988). Kitų tyrimų rezultatai rodo, kad agresyvūs berniukai socialinėse situacijose gali būti ne mažiau atidūs negu neagresyvūs, bet linkę reaguoti selektyviai – labiau kreipti dėmesį į agresyvius socialinės situacijos aspektus ir jų išidėmėti daugiau, negu neagresyvių situacijos aspektų (Gouze, 1987). Socialinės informacijos kodavimo etapas labai glaudžiai susijęs su antruoju –

stimulų interpretavimo – etapu. Modelio schemoje ši sąsaja pažymėta papildoma rodykle (žr. 2-ą pav.).

Stimulų interpretavimas (2 etapas). Moksliniai tyrimai rodo, kad agresyvūs vaikai, palyginti su neagresyviais jų bendraamžiais, labiau linkę socialines situacijas interpretuoti tendencingai priešišškai (Burks et al., 1999). Manoma, kad tokios interpretacijos susijusios su vyraujančiais šališkais socialinio žinojimo vienetais, kurie ir lemia neadekvatų socialinės informacijos apdorojimą (Dodge, 1993; Burks et al., 1999; De Castro et al., 2005). Nustatyta, kad agresyvūs vaikai, lyginant su neagresyviais bendraamžiais, interpretuodami socialinę informaciją ir darydami išvadas apie kitų žmonių ketinimus dažniau remiasi asmeniniais įsitikinimais ir kognityviomis schemomis, negu išorinėje aplinkoje esančia informacija apie situaciją (Dodge and Coie, 1987). Be to, nesant tikslios informacijos apie kitų žmonių elgesio ketinimus, agresyvūs vaikai dažniau daro tendencingas priešiškas atribucijas, negu neagresyvūs jų bendraamžiai (Dodge, 1980).

Emocinė būklė taip pat vaidina reikšmingą vaidmenį informacijos interpretavimo etape. B. O. De Castro ir bendraautoriai (2005) teigia, kad agresyvaus elgesio problemos susijusios su netipišku emocijų išraiškų kodavimu, kuris pasireiškia tuo, jog provokuojančiose tyrimo situacijose agresyvūs vaikai „provokatoriams“ priskiria laimės ir piktdžiugos jausmus, numanydami, kad pastarieji provokuodami jaučia pasitenkinimą. B. O. De Castro ir bendraautoriai (2005) tyrimo rezultatai parodė, kad agresyvūs berniukai (provokuojantiems) bendraamžiams priskiria daugiau priešiško elgesio ketinimų, dažniau jų emocijas suvokia kaip džiugias, o vertindami savo jausmus dažniau nurodo pykčio išgyvenimus, palyginti su kontrolinės grupės tiriamaisiais. Tendencingos priešiškos atribucijos susijusios su vyraujančiais klaidingais agresyvių vaikų įsitikinimais, kad žmonės mėgausis jų nelaimėmis (De Castro et al., 2005). Panašios kitų žmonių ir savo paties emocijų interpretacijų tendencijos išryškėjo paauglių bei ankstyvosios brandos amžiaus tiriamųjų grupėse (Nas et al., 2005). Be to, nustatyta, kad asocialūs minėto

amžiaus asmenys žinojo mažiau adaptyvių emocijų reguliacijos strategijų (Nas et al., 2005).

Tikslų išaiškinimas (3 etapas). K. A. Dodge ir D. Schwartz (1997) daro prielaidą, kad agresyvūs vaikai, keldami elgesio tikslus, labiau vertina kontrolę ir dominavimą, negu tarpasmeninius santykius. R. G. Slaby ir N. G. Guerra (1988) nustatė, kad agresyvūs vaikai ir asocialūs paaugliai tarpasmeninių sąveikų metu turėjo priešiško tikslų. Tyrimo metu sukūrus bendraamžių sukčiavimo situaciją, agresyvūs vaikai kėlė sau tikslą atkeršyti, o neagresyviųjų bendraamžių tikslas buvo išsaugoti tarpasmeninius santykius (Slaby and Guerra, 1988).

Galimų reakcijų generavimas (4 etapas). R. G. Slaby ir N. G. Guerra (1988), įvertinę nepilnamečių siūlomus sprendimus hipotetiniams tarpasmeniniams konfliktams išspręsti, nustatė, kad agresyvūs paaugliai pateikė mažiau galimų sprendimų, negu neagresyvūs. Be to, jie galėjo numatyti mažiau agresijos pasekmių ir mažiau efektyvių tarpasmeninių konfliktų sprendimų, negu neagresyvūs jų bendraamžiai. Kiti tyrėjai pažymi, kad neadekvačiai socialinę informaciją apdorojančių vaikų kuriamos elgesio reakcijos gali pasižymėti socialiai nepriimtiniu priešišku arba apskritai būti neefektyvios konkrečiose socialinėse situacijose (Dodge, 1980; Dodge and Schwartz, 1997). Galimų reakcijų generavimo etapas glaudžiai susijęs su kitu – reakcijų įvertinimo – etapu. Socialinės informacijos apdorojimo modelio schemoje ši sąsaja pažymėta papildoma rodykle (žr. 2-ą pav.). Manoma, kad natūraliomis sąlygomis (ne tyrimo situacijoje, kurioje tiriamųjų prašoma išvardyti kuo daugiau galimų socialinės situacijos sprendimų) asmenys elgesio atsaką konkrečioje situacijoje parenka iš kelių, tikėtinausiai sėkmingų, bet ne visų galimų sukurti elgesio alternatyvų (Fontaine and Dodge, 2006). Taigi ir generuojamų reakcijų skaičius, tikėtina, priklauso nuo jau sukurtų alternatyvų įvertinimo.

Reakcijų įvertinimas ir pasirinkimas (5 etapas). Tyrimų rezultatai rodo, kad galimų reakcijų įvertinimo žingsnyje agresyvūs vaikai ir paaugliai, palyginti su neagresyviais bendraamžiais, pozityviau vertina agresyviųjų reakcijų

pasekmes (pvz., tikisi, kad agresija užtikrins materialinę naudą, apribos nepriimtinius aplinkinių veiksmus, padidins pasitikėjimą savimi), jaučiasi labiau užtikrinti savo galimybėmis įgyvendinti agresyvius veiksmus (Crick and Ladd, 1990; Perry et al., 1986). L. Keltikangas-Järvinen (2001) tyrimas parodė, kad neagresyvūs vaikai, palyginti su agresyviais, geriau nustato priežastinius ryšius, aptinka konstruktyvias elgesio strategijas, numato galimus savo veiksmų padarinius, kur kas geriau sugeba aptikti konstruktyvias įvairių situacijų sprendimo alternatyvas. Įdomu, kad vertinant agresyvių ir neagresyvių vaikų gebėjimą taikyti agresyvias elgesio strategijas statistiškai reikšmingo skirtumo nenustatyta (Keltikangas-Järvinen, 2001). Jeigu situacija provokuodavo agresiją, tiek neagresyvūs, tiek agresyvūs vaikai vienodai gerai sugalvodavo agresyvias atsakomasias reakcijas, tačiau agresyvūs vaikai, kitaip nei jų prosocialūs bendraamžiai, nepajėgė sugalvoti alternatyvių, neagresyvių būdų spręsti problemas. Šios elgesio tendencijos (netaikant kryptingų intervencijų) išliko pastovios iki paauglystės (Keltikangas-Järvinen, 2001).

Elgesio įgyvendinimas (6 etapas). Empirinių tyrimų rezultatai rodo, kad vaikai, kurie socialinę informaciją apdoroja neadekvačiais būdais, dažniausiai pasižymi ir asocialiu elgesiu (Perry et al., 1986; Slaby and Guerra, 1988; Crick and Ladd, 1990; Burks et al., 1999; Keltikangas-Järvinen, 2001; De Castro et al., 2005). Pavyzdžiui, K. A. Dodge (1980) nustatė, kad bendraamžių ir mokytojų labai agresyviais laikyti berniukai į kitų berniukų veiksmus, kuriuos buvo galima interpretuoti kaip draugiškus arba kaip nedraugiškus, reaguodavo kur kas agresyviau, negu mažiau agresyvūs jų bendraamžiai. Manoma, kad agresyvių vaikų elgesyje pasireiškia „artimumo“ (angl. *salience*) efektas. Kitaip sakant, į įvykius jie reaguoja mažai svarstydami, greičiausiai generuojamomis elgesio reakcijomis, kurios dažniausiai būna agresyvios. Tikėtina, kad tokios reakcijos dažnai buvo matytos, aktyvinamos, įgyvendinamos bei kartojamos praeityje, todėl ir vėliau, panašiose situacijose, išskyla lengviau ir greičiau, negu kitos elgesio reakcijos. Be to, agresyviems vaikams jos gali turėti didesnę vertę negu kitos, mažiau agresyvios, reakcijos (Geen, 1998; Burks et al., 1999). Agresyvūs vaikai, palyginti su neagresyviais,

turi mažiau prosocialaus, kompetentingo elgesio bendraamžių grupėje igūdžių (Burks et al., 1999). Taip pat žinoma, kad agresyvių vaikų agresyvaus elgesio pobūdį (tiesioginės arba netiesioginės agresijos forma) lemia skirtingas socialinės informacijos apdorojimas (Liau et al., 1998).

Empirinių tyrimų rezultatai rodo, kad skirtingo amžiaus vaikai nevienodai apdoroja socialinę informaciją, o asocialaus informacijos apdorojimo tendencijos su amžiumi darosi vis ryškesnės. L. Keltikangas-Järvinen (2001) tyrimas atskleidė kai kurių reikšmingų faktų apie jaunesnio ir vyresnio amžiaus vaikų socialinės informacijos apdorojimo skirtumus. Nustatyta, kad prosocialių ir asocialių tiriamųjų grupės socialinės informacijos apdorojimo adekvatumo lygiu vidutinės ir vėlyvosios paauglystės amžiuje skyrėsi dar labiau, negu jaunesnių prosocialių ir asocialių vaikų grupės. Agresyvūs paaugliai neadekvačias informacijos apdorojimo strategijas taikė beveik visuose problemų sprendimo etapuose: orientuodamiesi situacijoje, svarstydami įvykių priežastis, parinkdami elgesio atsaką ir įvertindami savo elgesio padarinius (Keltikangas-Järvinen, 2001). Taip pat jie buvo linkę elgtis agresyviai kur kas įvairesnėse socialinėse situacijose, kad ir kokio laipsnio provokaciją patirtų, negu prosocialūs jų bendraamžiai ir jaunesnio amžiaus vaikai. O prosocialūs paaugliai, sprenddami iškilusias problemas, dažniau taikė konstruktyvias informacijos apdorojimo strategijas ir rečiau elgėsi agresyviai. Taigi, palyginti su vaikystės laikotarpiu, paauglystės amžiuje asocialaus elgesio tendencijos buvo gerokai ryškesnės.

1.2.6.2. Suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo prielaidos

Socialinės informacijos apdorojimo teorija sukurta paaiškinti vaikų asocialaus elgesio atsiradimą, tačiau pastaruoju metu atliekama vis daugiau tyrimų, kuriuose, remiantis ja, aiškinamas vyresnio amžiaus asmenų socialinės informacijos apdorojimas ir elgesys (Keltikangas-Järvinen, 2001; Nas et al., 2005; Barriga et al., 2008). Tai įmanoma dėl to, kad socialinės informacijos apdorojimo teorija yra gana universali. Kiekviename socialinės

informacijos apdorojimo etape aprašyti procesai atspindi ne tik vaikų, bet ir vyresnio amžiaus žmonių socialinės informacijos apdorojimą. N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) pripažįsta, kad vyresnio amžiaus asmenų socialinės informacijos apdorojimo tyrimai yra viena iš galimų teorijos taikymo sričių. Savo darbe, kuriame tiriamos suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo ir nusikalstamo elgesio sąsajos, taip pat remiamės N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) socialinės informacijos apdorojimo teorija. Kadangi mums nepavyko rasti darbų, kuriuose būtų analizuojami ir aptariami teorijos taikymo suaugusiems asmenims ypatumai, aptarsime bendrąsias socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencijas, kurios atskleidžia ir kai kuriuos suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus.

Manoma, kad asmenybės raidos metu vyksta tiek kiekybiniai, tiek kokybiniai socialinės informacijos apdorojimo pokyčiai. Visų pirma, didėjant pažinimo patirčiai, informacijos apdorojimo procesai padeda asmeniui išsaugoti vis daugiau ir sudėtingesnės informacijos apie socialinį pasaulį. Kitaip tariant, raidos metu vyksta socialinių žinių „duomenų bazių“ plėtra ir diferenciacija, susijusi su specifinėmis, konkrečiomis veiklos sritimis. Taip yra dėl to, kad socialinė informacija sujungiama į labiau integruotus vienetus (Demetriou, 2004). Kai asmens ilgalaikeje atmintyje saugomi socialinio žinojimo vienetai pasiekia aukščiausią sudėtingumo lygį, pažintinė sistema linkusi juos reorganizuoti į aukštesnio lygio reprezentacijas, kurios yra labiau apibendrintos (todėl atmintyje galima saugoti mažiau, bet sudėtingesnių informacijos vienetų) ir lengviau pritaikomos. Sukūrus naują, sudėtingesnę socialinio žinojimo vieneta, dėl jo funkcinių pranašumų pažintinė sistema labiau linkusi taikyti jį, o ne prieš tai buvusį (Demetriou, 2004). Šią prielaidą patvirtina R. C. Schank ir R. P. Abelson (1977) elgesio scenarijų tyrimai, kurių rezultatai rodo, kad iš pradžių detalizuoti, tikslų stokojantys pasakojimai (2,11 metų vaikų) palaipsniui tampa vis tikslingesni (3,4 metų vaikų), o dar vėliau pakeičiami planais grįstu pasakojimu. Svarbus vaidmuo čia tenka ilgalaikeje atmintyje susiformuojančių „duomenų bazių“ (Crick and Dodge, 1994) turiniui: schemoms, scenarijams, taisyklėms, įsitikinimams ir kitiems socialinio

žinojimo vienetams, kurie formuoja supratimą apie socialines situacijas, lemia informacijos apdorojimo tendencingumą ir tarpininkauja elgesio reakcijoms (Schank and Abelson, 1977; Mischel, 1990; Baldwin, 1992; Dodge, 1993; Burks et al., 1999; Bargh and Ferguson, 2000; Forgas, 2001; Bodenhausen et al., 2003).

Antroji socialinės informacijos apdorojimo raidos tendencija – didėjantis informacijos apdorojimo strategijų greitis ir efektyvumas, t.y. strategijos yra aktyvinamos ir taikomos vis greičiau bei tiksliau (Crick and Dodge, 1994; Fontaine and Dodge, 2006; Torbeyns et al., 2004). Iš tiesų, atmintyje turint daugiau ir tikslesnių informacijos vienetų, galima greičiau ir lengviau analizuoti socialines situacijas ir atitinkamai reaguoti. Galiausiai, sprendžiant konkrečias užduotis, tam tikros informacijos apdorojimo strategijos pradedamos taikyti automatiškai. Pavyzdžiui, kai kurių autorių manymu, jau vaikai socialinėse situacijose vidinius ir išorinius stimulus pradeda apdoroti automatiškai – pasitelkę sukauptus socialinio žinojimo vienetus ir taisykles, kaip reikia elgtis panašiomis aplinkybėmis (Crick and Dodge, 1994). Euristinės strategijos taikymas palengvina informacijos apdorojimą, tačiau ji taip pat gali būti informacijos apdorojimo ir sprendimų klaidų šaltinis. Kaip pažymi N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994), raidos metu ne tik didėja informacijos apdorojimo greitis, bet ir suformuoti informacijos apdorojimo būdai tampa rigidiškesni bei tendencingesni.

Trečia, vykstant kognityviai raidai žmogus išmoksta naujų informacijos apdorojimo strategijų ir nustoja taikyti senąsias, keičiasi suformuotų strategijų taikymo dažnumas, strategijų pasirinkimo ypatumai, taip pat visų sukauptų strategijų rinkinys (Torbeyns et al., 2004). Naujų informacijos apdorojimo strategijų išmokimas ir senųjų atsisakymas – tai nuolat vykstantis procesas (naujų strategijų galima išmokti sąlygojimo, modeliavimo ir kitais būdais). Išmokus efektyvesnių informacijos apdorojimo strategijų, jos taikomos vis dažniau, o mažiau efektyvių strategijų palaipsniui atsisakoma. Konkrečiu raidos metu vienos strategijos taikomos dažniau negu kitos, tačiau šis taikymo dažnumas gali keistis dėl įgyjamos patirties.

Tikėtina, kad, įgydamas patirties, asmuo sugeba vis geriau pasirinkti tinkamiausias informacijos apdorojimo strategijas iškylančioms užduotims spręsti. Šiuo atveju svarbiais tampa valios, sąmoningumo ir motyvacijos aspektai (Torbeyns et al., 2004).

Taigi socialinės informacijos apdorojimo procesai taip pat turi savitą raidą, kurios rezultatai, sulaukus brandaus amžiaus, galėtų būti apibendrinti taip: suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimas, palyginti su vaikų ir paauglių, vyksta greičiau, tikslingiau ir efektyviau, dažniau automatiškai, remiantis kaupiant patirtį įtvirtintais scenarijais („jeigu – tada“, „aš esu...“, „aš esu ..., kai“) (Mendoza-Denton et al., 2001). Kita vertus, ilgalaikė patirtis, dažnas tam tikrų socialinio žinojimo vienetų ir informacijos apdorojimo būdų aktyvinimas bei taikymas gali lemti įvairias informacijos apdorojimo klaidas bei netikslumus, trukdyti panaudoti naujai suformuotus socialinio žinojimo vienetus, taip pat sukelti įvairių adaptacijos problemų.

Literatūros analizė leidžia palyginti agresyvių vaikų, paauglių ir nusikaltimus padariusių pilnamečių asmenų socialinės informacijos apdorojimą, taip pat kelti prielaidas, kad pilnamečių socialinės informacijos apdorojimas turi savų ypatumų. Tačiau turimų teorinių ir empirinių žinių nepakanka paaiškinti, kaip pasikartojanti (kriminalinė) patirtis paveikia *pilnamečių* socialinės informacijos apdorojimą. Psichologinėje literatūroje ši tema nėra tyrinėta. Iš vienos pusės, kaupiant patirtį vykstanti kognityvi raida pasižymi nuolatiniais informacijos apdorojimo būdų, taip pat jų taikymo dažnumo ir efektyvumo pokyčiais (Crick and Dodge, 1994; Torbeyns et al., 2004), o tai leistų kelti prielaidą, kad suaugusių asmenų patirtis keičia socialinės informacijos apdorojimą. Iš kitos pusės, suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimas skiriasi nuo vaikų ir paauglių informacijos apdorojimo. Jis yra pasiekęs tam tikrą raidos lygį, kuriame pagrindinės informacijos apdorojimo tendencijos jau yra susiformavusios (informacija apdorojama greitai (dažnai automatiškai), tikslingai, remiantis įtvirtintais elgesio scenarijais bei kognityviomis schemomis), todėl galima manyti, kad pasikartojanti panaši patirtis tik šiek tiek paveikia arba visiškai nedaro poveikio

suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimui. Negausūs empirinių tyrimų rezultatai iš dalies leidžia pagrįsti abi prielaidas. Tai, kad daugėjant padarytų nusikaltimų didėja smurtinių nusikaltimų tikimybė (Reiss and Farrington, 1991) rodo, jog kaupiantis kriminalinei patirčiai įtvirtinami nauji, labiau asocialūs socialinės informacijos apdorojimo būdai ir elgesio formos. Duomenys, jog ankstyvame amžiuje išryškėjęs polinkis daryti turtinius ar smurtinius nusikaltimus išlieka gana stabilus vėlesniame amžiuje (Moffitt, 1993; Loeber and Hay, 1997), rodo, kad patirtis iki pilnametystės lemia nusikalstamą elgesį, taip pat specifinį socialinės informacijos apdorojimą vėlesniame amžiuje. Taigi empirinėje šio darbo dalyje mėginsime atsakyti į klausimą, ar pilnamečių kriminalinė patirtis keičia jų socialinės informacijos apdorojimą. Mums nepavyko rasti tyrimų, atskleidžiančių, kaip patirtis keičia suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimą, todėl, remdamiesi anksčiau pristatytais darbais (Crick and Dodge, 1994; Torbeyns et al., 2004) *keliame prielaidą, kad kriminalinė patirtis daro poveikį pilnamečių asmenų socialinės informacijos apdorojimui: mažą ir didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys socialinę informaciją apdoroja skirtingai*. Savo tyrime kriminalinę patirtį vertinsime vienu iš keleto objektyvių kriminalinės patirties vertinimo būdų – oficialiai užfiksuotų tiriamųjų teistumų skaičiumi.

1.2.6.3. Nusikaltimus darančių suaugusiųjų socialinės informacijos apdorojimo ypatumai ir nusikalstamas elgesys

T. K. Bergeron ir P. M. Valliant (2001) duomenimis, suaugusiems nusikaltimus darantiems asmenims, palyginti su nusikaltimus darančiais jaunesnio amžiaus asmenimis, būdingos tos pačios, tik kiekybiškai stipriau išreikštos socialinio pažinimo ir informacijos apdorojimo klaidos. Manoma, kad asocialūs socialinio žinojimo vienetai ir / ar neadaptyvios socialinės informacijos apdorojimo strategijos įsitvirtina dėl būdingų pastovių ar pasikartojančių elgesio formų, pavyzdžiui, dažno nusikaltimų recidyvo (Bergeron and Valliant, 2001; Sigurdsson et al., 2001; Craig et al.,

2006; MacKenzie et al., 2007), o nusikalstamas elgesys, savo ruožtu, yra tendencingo informacijos apdorojimo pasekmė (Crick and Dodge, 1994).

Su nusikalstamu elgesiu susiję socialinio žinojimo vienetai. Nemažai tyrimų rodo, kad nusikaltimus darantys pilnamečiai, kaip ir jaunesnio amžiaus asmenys, turi susiformavę neadekvačius, asocialaus turinio socialinio žinojimo vienetus, kurie dalyvauja informacijos apdorojimo procesuose ir lemia neadekvatų socialinės informacijos apdorojimą. Pavyzdžiui, nustatyta, kad daugeliui bausmę įkalinimo įstaigose atliekančių pilnamečių nuteistųjų būdingas įsitikinimas, jog pasaulis yra priešiška vieta, kur smurtas yra normali ir net būtina priemonė išlikti (Ward, 2000; Collie et al., 2007; Walters, 2007). Akivaizdu, kad tokiais įsitikinimais ir prielaidomis, susijusiais su aplinka bei smurto panaudojimu besivadovaujančiam asmeniui gali būti sunku ar net neįmanoma išvengti informacijos apdorojimo klaidų įvairiose socialinėse situacijose.

Pastaruoju metu daugėja darbų, kuriuose atskleidžiami skirtingo pobūdžio nusikaltimus darančių asmenų socialinio žinojimo vienetai – kognityvios schemas, elgesio scenarijai, „implicitinės teorijos“ (angl. *implicit theories*). Daugiausia tyrimų atlikta ir žinių sukaupta apie asmenis, darančius seksualinio pobūdžio nusikaltimus (Kennan et al., 2000; Marziano et al., 2006; Mann and Hollin, 2007; Beech et al., 2009). Nustatyta, kad šiuos nusikaltimus darantiems asmenims būdingi penki svarbiausi socialinio žinojimo vienetai, kuriais vadovaudamiesi jie savitai suvokia pasaulį, savo aukas ir daromus nusikaltimus (Marziano et al., 2006): 1) vaikas yra seksualus (norintis ir galintis įsitraukti į seksualinius santykius su suaugusiais asmenimis, ir tai jam nedaro jokios žalos); 2) seksualiniais veiksmais nepadaroma žala (veiksmai (nusikaltimo metu) nėra žalingi, bet gali būti ir naudingi); 3) asmeninio pranašumo (save asmuo suvokia kaip pranašesnį už kitus ir galintį turėti seksualinius santykius su kuo nori ir kada nori); 4) pavojingo pasaulio (kitus žmones asmuo suvokia kaip linkusius naudoti prievartą ir atstumti, taigi asmeninis elgesys interpretuojamas kaip kova su neteisingu, priešišku kitų žmonių elgesiu); 5) nekontroliuojamumo (save

asmuo suvokia kaip negalintį pakeisti įvykių eigos, o supantį pasaulį ir situacijos aplinkybes suvokia kaip nepasiduodančias numatymui ir valingai kontrolei). Kiekvienas iš išvardytų socialinės informacijos vienetų gali įsiterpti į konkrečios situacijos stimulų interpretavimo arba elgesio atsako formavimo procesus ir skirtingu laipsniu juos iškreipti. Tačiau įvairių žinojimo vienetų dalyvavimas socialinės informacijos apdorojimo procese tiesiogiai susijęs su daromo nusikaltimo ypatumais. Nustatyta, kad skirtingo pobūdžio seksualinius nusikaltimus darantiems asmenims būdingesnis vienu, bet ne kitų minėtų socialinės informacijos vienetų dalyvavimas informacijos apdorojimo procesuose (Marziano et al., 2006). Pavyzdžiui, seksualinę prievartą prieš berniukus naudojantys asmenys turi stipriau išreikštą įsitikinimą, kad vaikas yra seksuali būtybė, negu tie, kurių aukomis tampa mergaitės (Marziano et al., 2006).

Nustatyta, kad smurtinius nusikaltimus darantiems asmenims taip pat būdingi savito asocialaus turinio socialinio žinojimo vienetai, kurie jau anksčiau minėtais būdais gali dalyvauti socialinės informacijos apdorojimo procese ir lemti smurtinio elgesio atsakus (Polaschek et al., 2004; Snowden et al., 2004; Polaschek et al., 2009). Smurtinius nusikaltimus darantiems asmenims būdingi šie asocialūs žinojimo vienetai (Polaschek et al., 2009): 1) smurtas yra normalu (smurtauti yra normalu, ir tik smurtu gyvenime galima pasiekti svarbių tikslų, o smurtinių ir kitų nusikaltimų daroma žala yra nedidelė); 2) pavojingo pasaulio (įsitikinimas, kad pasaulis yra priešiškas, o smurtas yra būtina priemonė apsiginti ir pasiekti norimą poziciją visuomenėje); 3) asmeninio pranašumo (save asmuo suvokia kaip pranašesnę už kitus ir turintį daugiau galių, o ši viršenybė duoda teisę ar net įpareigoja panaudoti smurtą ginant šeimą, draugus, savosios grupės normas ar baudžiant kitus); 4) nekontroliuojamumo (asmuo suvokia, kad be kitų žmonių pagalbos negali reguliuoti savo emocijų ir elgesio). Lygindami socialinio žinojimo vienetus, būdingus asmenims, darantiems seksualinius ir smurtinius nusikaltimus, galime pastebėti tyrėjų išskirtų kognityvių schemų sutapimą. Pavyzdžiui, sutampa „asmeninio pranašumo“, „pavojingo pasaulio“,

„nekontroliuojamumo“ kognityvios schemos. Tačiau norėtume atkreipti dėmesį, kad to paties pavadinimo kognityvių schemų turinys seksualinius ir smurtinius nusikaltimus darančių asmenų grupėse yra skirtingas. Pavyzdžiui, „nekontroliuojamumo“ kognityvi schema seksualinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje atspindi asmens bejėgiškumą kontroliuoti ir keisti išorines situacijos aplinkybes bei supančio pasaulio įvykius, o smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje – nesugebėjimą kontroliuoti savo paties emocijas ir elgesį. Taigi analizuojant su nusikalstamu elgesiu susijusį socialinės informacijos apdorojimą svarbu atsižvelgti į skirtingus nusikaltimus darančių asmenų socialinio žinojimo vienetų bei konkrečiose situacijose apdorojamos informacijos turinį.

Informacijos interpretavimo procesai. Kur kas mažiau žinoma apie suaugusių asmenų socialinės informacijos interpretavimą. Yra duomenų, kad nusikaltimus darantys pilnamečiai, kaip ir agresyvūs vaikai (De Castro et al., 2005) bei paaugliai (Nas et al., 2005), interpretuodami socialinę informaciją, neadekvačiai ir tendencingai suvokia kitų žmonių emociškas išraiškas ir ketinimus. R. M. Collie ir bendraautoriai (2007) nustatė, kad suaugusiems įstatymų pažeidėjams būdingos tendencingos priešiško atribucijos, t. y. dviprasmiškomis aplinkybėmis jie yra linkę suvokti aplinkinių žmonių keliamą grėsmę ir priešišumą. Be to, labai agresyvūs asmenys daro priešiškas atribucijas automatiškai, o tokias spontaniškas reakcijas dar labiau sustiprina išgyvenamas pyktis (Collie et al., 2007). Tikėtina, kad asocialumu pasižymintis suaugęs asmenys, kaip ir agresyvūs vaikai (De Castro et al., 2005), gali neadekvačiai interpretuoti kitų žmonių emocijas ir žinoti mažiau adaptyvių emocijų reguliavimo strategijų (Nas et al., 2005). N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) socialinės informacijos apdorojimo teorijoje nurodo, kad socialinės informacijos interpretavimo etape vyksta ankstesnių veiksmų atlikimo ir tikslo pasiekimo vertinimas. Šis vertinimas atliekamas remiantis ilgalaike atmintyje saugoma informacija apie panašiose situacijose praeityje atliktus veiksmus ir jų pasekmes, o patirties analizės paskirtis yra sukurti situacijos interpretaciją, kurios pagrindu bus formuluojami tikslai būsimam

elgesiui (remiantis socialinės informacijos apdorojimo teorija, informacijos apdorojimas pereina į trečiąjį – tikslų išaiškinimo – etapą). Taigi ateities elgesio tikslai formuojami informacijos apie praeities situacijas, elgesį ir jų padarinius pagrindu. Viena šio interpretacinio proceso pasekmių yra elgesio pasekmių *lūkesčiai* – subjektyvi asmens puoselėjama tikimybė, kad konkrečioje situacijoje, pasielgęs tam tikru būdu, jis sulauks konkretaus pastiprinimo (Rotter et al., 1972). Asmenys, kurie yra padarę vieną ar daugiau nusikaltimų ir turi nusikalstamo elgesio bei jo pasekmių patirties, remdamiesi patirtimi gali formuluoti nusikalstamo elgesio pasekmių lūkesčius, kurie susiję su tikslų būsimam elgesiui kėlimu, taip pat ir pačiu nusikalstamu elgesiu. A. Bandura (1977) pažymi, kad dalis lūkesčių yra ne asmeninės patirties, bet simbolinio socialinio mokymosi pasekmė, tad galima manyti, kad nusikaltimo pasekmių lūkesčiuose apibendrinama ne tik asmenine patirtimi įgyta, bet ir apskritai visa turima informacija apie nusikalstamo elgesio pasekmes. Socialinio mokymosi teorijos šalininkai teigia, kad lūkesčiai yra vienas iš keturių pagrindinių veiksnių, lemiančių žmogaus elgesį (Jeffery, 1965; Rotter et al., 1972; Bandura, 1977, 2009; Mearns, 2009). Jie susiję tiek su elgesio slopinimu, tiek su aktyvinimu (Fontaine and Dodge, 2006). Nemažai tyrimų rodo, kad tam tikrų lūkesčių turėjimas susijęs su konkretaus elgesio įgyvendinimu, pavyzdžiui, įsitraukimu į rizikingą elgesį (Fromme et al., 1997), bendravimo atsakų formavimu (pasirenkant malonų ar šiurkštų bendravimo toną) socialinėse situacijose (Burgoon and Poire, 1993), net elgesio ypatumais apsvaigus nuo alkoholio (Kline, 1990). Tačiau duomenų apie suaugusių asmenų nusikaltimų pasekmių lūkesčius stokojama. Išsamus suaugusių asmenų nusikaltimų pasekmių lūkesčių tyrimas padėtų geriau suprasti, kokius tikslus būsimam nusikalstamam elgesiui kelia skirtingus nusikaltimus padarę teisės pažeidėjai ir kaip jie apibendrina turimas asmenine patirtimi ir stebėjimu sukauptas žinias apie padarytų nusikaltimų pasekmes. *Darome prielaidą, kad įvairius nusikaltimus padariusių asmenų nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skiriasi.*

Elgesio reakcijų generavimas. Kaip minėta, pradinė elgesio atlikimo fazė – tai kognityviu lygmeniu vykstantis atsakų parinkimas (Bandura, 2009). Kognityviu lygmeniu suformuotų elgesio atsakų atlikimą arba susilaikymą nuo atlikimo lemia tiesioginių, netiesioginių ir savipastiprinimų kuriama motyvacija ir suvoktas Aš efektyvumas – savo gebėjimų pasirinkti ir atlikti veiksmus, kurie leis pasiekti išsikeltus tikslus, vertinimas (Bandura, 2009).

Duomenų apie suaugusių asmenų galimybes kurti prosocialaus ir asocialaus elgesio alternatyvas stokojama. Nėra žinoma, kiek ir kokių elgesio alternatyvų gali sugalvoti nusikaltimus padarę ir jų nepadarę pilnamečiai, taip pat skirtingus nusikaltimus padarę suaugę asmenys. Aptardami asocialių vaikų ir paauglių elgesio reakcijų generavimo galimybes minėjome, kad formuojant elgesio atsakus sukuriamos ir atkuriamos kelios elgesio alternatyvos ir iš jų, remiantis įvairiais kriterijais, parenkama viena, potencialiai sėkmingiausia reakcija, kuri įgyvendinama konkrečioje situacijoje. Galima manyti, kad ir suaugę asmenys sukuria keletą galimų elgesio alternatyvų, o jų pobūdis ir skaičius susijęs su turimais socialinio žinojimo vienetais apie elgesio galimybes konkrečioje situacijoje. Savo darbe tirsime, kiek ir kokių elgesio alternatyvų probleminėse socialinėse situacijose generuoja skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai teisės pažeidėjai. Remdamiesi R. G. Slaby ir N. G. Guerra (1988) tyrimo rezultatais, rodančiais, kad agresyvūs paaugliai sugalvoja mažiau galimų sprendimų hipotetiniams tarpasmeniniams konfliktams išspręsti, negu neagresyvūs jų bendraamžiai, *darome prielaidą, kad nusikaltimus padarę pilnamečiai generuoja mažiau galimų socialinių situacijų sprendimų alternatyvų, negu nusikaltimų nepadarę asmenys.* Elgesio alternatyvų generavimas susijęs su ilgalaike atmintyje saugomais socialinio žinojimo vienetais (Crick and Dodge, 1994). Tyrimų rezultatai rodo, kad nusikaltimus darantys asmenys turi asocialių elgesio scenarijų ir kognityvių schemų (Ward, 2000; Collie et al., 2007; Walters, 2007; Polaschek et al., 2009 ir kt.), todėl *tikėtina, kad nusikaltimus padarę pilnamečiai pateiks daugiau asocialių elgesio alternatyvų, negu nusikaltimų nepadarę asmenys.* Kadangi skirtingus

nusikaltimus padarę asmenys turi savito turinio socialinio žinojimo vienetų ir elgesio patirties, *darome prielaidą, kad skiriasi įvairius nusikaltimus padariusių asmenų generuojami elgesio atsakai.*

Reakcijų įvertinimas ir pasirinkimas. Tyrimų rezultatai rodo, kad agresyvus suaugusių asmenų elgesys gali būti susijęs tiek su įvairių elgesio alternatyvų vertinimo ypatumais, tiek su reakcijų pasirinkimo klaidomis. P. N. S. Hoaken ir bendraautoriai (2003), remdamiesi savo tyrimo rezultatais, daro išvadą, kad, suaugę žmonės elgiasi agresyviai todėl, kad apdorodami socialinę informaciją, daro specifines klaidas, – formuodami elgesio atsakus, nesugeba sumažinti žinomų elgesio alternatyvų konkrečioje situacijoje skaičiaus, todėl dažnai parenka socialiai netinkamą elgesio atsaką. Šio tyrimo rezultatai leidžia manyti, kad reakcijų pasirinkimo klaidos susijusios ne su negebėjimu kurti elgesio alternatyvas, bet su negebėjimu pasirinkti konkrečioje situacijoje tinkamiausius elgesio atsakus. R. M. Collie ir kt. (2007) tyrimo duomenys rodo, kad suaugusiųjų asocialų elgesį gali lemti teigiamas agresyvių elgesio reakcijų vertinimas. Tyrėjai nustatė, kad suaugę teisės pažeidėjai smurtinius veiksmus vertino kaip pozityvią strategiją siekdami įvairių tikslų: apsaugoti ar padidinti savęs vertinimą, gauti aplinkinių pripažinimą ar materialinės naudos, įgyti norimą socialinį statusą, įtvirtinti savo dominavimą ir pan. Pažymėtina, kad smurtą teisės pažeidėjai vertino vienpusiškai pozityviai, neskyrė pakankamai dėmesio neigiamiems jo padariniams, kuriuos patiria tiek nusikaltimų aukos, tiek jie patys (Collie et al., 2007).

N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) teigia, kad elgesio atsako pasirinkimą (iš visų sugalvotų elgesio alternatyvų) konkrečioje situacijoje lemia suvokto Aš efektyvumo vertinimai įgyvendinant tą atsaką. Tikėtina, kad suaugusių teisės pažeidėjų nusikalstamo elgesio reakcijų pasirinkimas gali būti susijęs su žemu turimų prosocialių įgūdžių vertinimu, nes dauguma nusikaltimus padariusių asmenų stokoja šių įgūdžių (Priestley et al., 1984; McGuire and Priesley, 1985; Muncie et al., 2002). P. Besev ir M. Gajecki (2009) nustatė, kad sėkmingas socialinių įgūdžių lavinimas nuteistiesiems dalyvaujant korekcinėje programoje ir aukštesni socialinių įgūdžių įverčiai baigus programą, leido

prognozuoti, kad šie asmenys nedarys nusikaltimų dvejus metus. Tačiau iki šiol nėra žinoma, kaip turimus socialinius įgūdžius vertina mūsų šalies pilnamečiai teisės pažeidėjai, ar yra skirtumas tarp nusikaltimus padariusių ir nepadariusių asmenų socialinių įgūdžių vertinimų. *Darome prielaidą, kad nusikaltimus padarę pilnamečiai savo socialinius įgūdžius vertina blogiau, negu nusikaltimų nepadarę asmenys.*

Apibendrinant galima teigti, kad šiuo metu daugiausia empirinių duomenų sukaupta apie skirtingus nusikaltimus darančių suaugusių asmenų socialinio žinojimo vienetus (kognityvias schemas, elgesio scenarijus), tačiau nedaug žinoma apie jų socialinės informacijos interpretavimo bei potencialaus elgesio atsako kūrimo ypatumus. Be to, stokojama teorijų, kuriose būtų smulkiai aprašytas suaugusių asmenų su nusikalstamu elgesiu susijęs socialinės informacijos apdorojimas (į N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994) socialinės informacijos apdorojimo teoriją nėra įtraukti kai kurie specifiskai su nusikalstamu elgesiu susiję informacijos apdorojimo ypatumai, kurie plačiai tyrinėjami kriminologinėje literatūroje). Manome, kad socialinės informacijos apdorojimo teorija (Crick and Dodge, 1994), papildyta specifiniais, su nusikalstamu elgesiu susijusiais procesais, padėtų tiksliau paaiškinti suaugusių asmenų nusikalstamo elgesio formavimąsi, taip pat socialinės informacijos apdorojimo ir polinkio daryti įvairius nusikaltimus sąsajas. Siekdami spręsti šiame darbe numatytus uždavinius, socialinės informacijos apdorojimo modelį papildysime G. M. Sykes ir D. Matza (1957) aprašytu neutralizacijos procesu.

1.3. G. M. Sykeso, D. Matzos neutralizacijos teorija

Kriminologijoje su nusikalstamu elgesiu susijusiu informacijos apdorojimu domimasi nuo praėjusio amžiaus vidurio (Sykes and Matza, 1957). Socialinio žinojimo vienetai ir socialinės informacijos apdorojimo būdai, kurie lemia savitą informacijos apie save ir kitus interpretavimą ir sudaro prielaidas formuoti nusikalstamo elgesio atsakus įvardijami „neutralizacijų“, „moralinio pateisinimo mechanizmų“, „nusikalstamo mąstymo“, „mąstymo klaidų“,

„kriminalinio mąstymo stilių“ ir kitomis sąvokomis (Sykes and Matza, 1957; Bandura, 1990; Walters, 1995; Walters, 2006).

G. M. Sykes ir D. Matza (1957) neutralizacijų teorija yra vienas pirmųjų bandymų aprašyti su nusikalstamu elgesius susijusius socialinės informacijos apdorojimo procesus, jų turinį ir daromas informacijos apdorojimo klaidas. G. M. Sykes ir D. Matza (1957), analizuodami nusikalstamų subkultūrų teorijos teiginius, daro keletą išvadų: 1) jeigu nusikalstama subkultūra iš tiesų egzistuoja, nusikaltimus darantys asmenys turėtų savo (nusikalstamą) elgesį suvokti kaip moraliai teisingą ir dėl savo padarytų veiksmų neturėtų išgyventi kaltės ar gėdos; 2) jie turėtų teigiamai vertinti kitų nusikalstančių asmenų nuomones, gyvenimo būdą ir atmesti kitaip gyvenančių (prosocialių) asmenų pasaulio sampratą, elgesio normas ir gyvenimo būdą; 3) jeigu nusikalstantys asmenys iš tiesų besąlygiškai pritaria nusikaltimams, jiems neturėtų būti svarbu, kurie asmenys gali (turi) tapti daromų nusikaltimų aukomis; 4) šie asmenys turėtų būti priešiški socialiai priimtoms nuostatoms, vertybėms ir elgesio normoms. Tačiau, pasak G. M. Sykes ir D. Matza (1957), nusikaltimus padarę asmenys dažnai išgyvena kaltę ir gėdą dėl savo nusikalstamo elgesio, gerbia kitus, įstatymams paklūstančius asmenis, aiškiai skiria, kas gali (turi) tapti jų nusikaltimų aukomis, o kas ne, nepaisant kai kurių neteisėtų savo veiksmų, dalyvauja kitose visuomenei priimtinosiose veiklose. Visi šie faktai rodo, kad įstatymų pažeidėjai vis dėlto skiria, kas yra teisėta, o kas – ne. Be to, jiems poveikį daro tiek socialiai priimtino, tiek asocialaus pasaulio normos ir vertybės, todėl galima manyti, kad jie turi ne savitą ir priešingą visuomenės normoms normų sistemą, bet visuotinai priimtinoje normų sistemoje savitai interpretuoja nusikaltimų situacijas ir savo neteisėtą elgesį. „Taigi, įstatymų pažeidėją matome esant greičiau ne radikaliai priešingą įstatymams paklūstančios visuomenės dalį, bet atsiprašantį už savo nesėkmes, dažnai, jo paties manymu, patyrusį didesnę skriaudą, negu jis pats sukėlė. Tokius nusikalstamo elgesio pateisinimus mes vadinsime *neutralizacijomis*. <...> Manome, kad paaugliai tampa nusikaltėliais išmokdami šių metodų, bet ne išmokdami moralinių imperatyvų, vertybių, nuostatų, elgesio standartų, kurie

priešingi vyraujantiems visuomenėje“ (cituojiama – Sykes and Matza, 1957, p. 667).

Pasak G. M. Sykes ir D. Matza (1957), neutralizacija yra neįsisąmonintas pateisinimas elgesio, kurį pats asmuo suvokia kaip teisėtą, tačiau teisinė sistema ir didžioji visuomenės dalis suvokia kaip neteisėtą (Sykes and Matza, 1957). Jie aprašė penkis neutralizacijos būdus: 1) atsakomybės neigimo; 2) žalos neigimo; 3) aukos neigimo; 4) smerkiančiųjų pasmerkimo; 5) apeliacijos į svarbesnes aplinkybes (Sykes and Matza, 1957). Aptarsime šiuos neutralizacijų būdus.

1) *Atsakomybės neigimas*. Taikydamas atsakomybės neigimo neutralizaciją, asmuo suvokia save kaip nesantį *asmeniškai* atsakingą už padarytus neteisėtus veiksmus. Tai pasiekama savo arba kitų (bendrininkų) elgesį interpretuojant kaip atsitiktinį (netyčinį), neturintį neteisėtų ketinimų, tad ir atsakomybė už nusikaltimą tokiu atveju suvokiama kaip labai nedidelė arba nesanti. Atsakomybė taip pat gali būti neigiama nusikalstamo elgesio priežastis priskiriant išorinėms, asmens nekontroliuojamoms jėgoms, pavyzdžiui, netinkamoms gyvenimo sąlygoms ir asocialiai aplinkai. G. M. Sykes ir D. Matza (1957) teigia, kad, naudodamas atsakomybės neigimo neutralizaciją, nusikaltimą darantis asmuo apie save patį sukuria „biliardo kamuolio“ koncepciją, t. y. save suvokia kaip bejėgiškai įstumiamą į nusikaltimo situacijas.

2) *Žalos neigimas*. G. M. Sykes ir D. Matza (1957) teigia, kad ši neutralizacija atliekama tendencingais svarstymais ir interpretacijomis apie padarytos žalos dydį ar sužalojimo sunkumo laipsnį. Nusikalstamais veiksmais padaromą materialinę žalą arba kūno sužalojimus asmuo gali visiškai neigti arba interpretuoti kaip labai nedidelius. Žalos neigimo neutralizacija galima informacijos interpretavimo procese dėmesį selektyviai perkeliant nuo neteisėtų veiksmų padarinių aukai prie kitų (mažiau reikšmingų, su konkrečiu asmeniu nesusijusių) padarinių arba aplinkybių. Pavyzdžiui, vagystė iš pasiturinčiai gyvenančių žmonių interpretuojama kaip nedaranti žalos, nes

aukos yra turtingos ir nesunkiai galės vėl nusipirkti daiktus, kurių neteko (dėmesys perkeliamas į aplinkybes, kurios „sumažina“ suvokiamą žalos dydį).

3) *Aukos neigimas*. Aukos neigimo neutralizacija paremta savo paties, nusikaltimo aukų ir nusikaltimo situacijos interpretavimo iškreipimais. Tokiu atveju asmuo save patį dažniausiai suvokia kaip nukentėjusį ir tapusį auka atliekant kilnią „tikrojo“ teisingumo palaikymo pareigą (Robino Hudo, Tado Blindos atitikmuo). O tikroji nusikaltimo auka suvokiama kaip neigiamai besielgiantis, žalą darantis personažas (pvz.: valstybė, kuri apiplėšia savo piliečius; nedėkingas ir neišauklėtas pilietis, kurį reikia smurtu „pamokyti“ mandagaus elgesio taisyklių). Socialinių mažumų asmenų užpuolimas gali būti interpretuojamas kaip tikrosios vietos parodymas „išsišokusiesiems“, norintiems pademonstruoti savo pranašumą; vandalizmas – kaip kerštas savo pranašumą demonstruojantiems turtuoliams; vagystės iš parduotuvių – kaip kerštas žmones apgaudinėjantiems parduotuvių savininkams ir pan. Visose šiose situacijose galime išvėlgti du susijusius procesus, – pirmiausia, aukai priskiriamos neigiamos savybės (kitų apgaudinėjimas, noras pasipuikuoti, rodyti savo pranašumą ir kt.), antra, kovojama su šiomis neigiamomis savybėmis ir jų šeiminkais (turint tikslą palaikyti teisingumą, lygybę ir visuotinį gėrį).

Aukos neigimo neutralizacija taip pat gali būti naudojama siekiant susilpninti aukos buvimo suvokimą (paneigti aukos egzistavimo faktą arba susilpninti aukos buvimo akivaizdumą). Pavyzdžiui, vagysčių atveju gali būti suvokiama, kad aukos apskritai nėra (nėra žalą patiriančio asmens, tad niekas nenukenčia) arba turimas tik labai miglotas aukos vaizdas, pavyzdžiui, vagiama iš valstybės, o ne konkretaus žmogaus. Taip pat gali būti neutralizuojama nuasmeninant auką, priskiriant jai ypač neigiamų, nužmoginančių požymių. G. M. Sykes ir D. Matza (1957) mano, kad, prieš atlikdamas tam tikrus (neteisėtus) veiksmus, asmuo greičiausiai interpretuoja informaciją ne tik apie tiesiogines nusikaltimo aukas, bet ir apie galimas kitų žmonių reakcijas į konkretų elgesį. Vadinasi, aiškus nusikaltimo liudininkų (kaip ir aukų) suvokimas gali atlikti elgesio kontrolės funkciją. Taigi kai

kuriais atvejais tikėtinos kitų nusikaltimo dalyvių ar liudininkų neigimo neutralizacijos.

4) *Smerkiančiųjų pasmerkimas*. Ši neutralizacija pasižymi tuo, kad asmuo nukreipia dėmesį nuo savo netinkamo elgesio ir jo motyvų į tuos asmenis, kurie nepritaria tokiam elgesiui. Žmonės, kurie nepritaria ir smerkia neteisėtą elgesį, asmuo aktyviai nuvertina, laiko veidmainiais, neteisėtai besielgiančiais „šventeivomis“, slepiančiais savo iškrypimus, vertais paniekos ir neautoritetingais. Ši pozicija nukreipia teisės pažeidėjo dėmesį nuo savo paties neteisėtų veiksmų į kitus visuomenės narius. Be to, tokia socialinėms normoms paklūstančios ir įstatymus ginančios visuomenės dalies samprata ir aktyvus puolimas palaiko asmens įsitikinimą savo vertybių ir elgesio teisėtumu (Sykes and Matza, 1957).

5) *Apeliacija į svarbesnes aplinkybes*. Šios neutralizacijos esmė – neteisėtų veiksmų interpretavimas kaip lojalumo konkrečiai grupei ar vertybių / normų sistemai išraiška (pvz., lojalumo draugams, šeimos tradicijai), nors kartu nusižengiama kitos grupės ar vertybių ir normų sistemos reikalavimams (pvz., visuomenei, bendruomenei, valstybės įstatymams). G. M. Sykes ir D. Matza pažymi, kad, naudodamas šią neutralizaciją, asmuo tarsi sprendžia dilemą, kurią socialinę grupę palaikyti, kuriuos socialinius vaidmenis prisiimti, kurioms vertybėms ir normoms paklusti. Koks bus padarytas pasirinkimas, priklausys nuo asmens ištraukimo ir įsipareigojimų vienai ar kitai socialinei grupei bei patiriamo spaudimo prisiimti vienos ar kitos grupės normas ir vertybes. Įstatymus pažeidžiantis elgesys gali atsirasti ne dėl to, kad žmogus atmeta vienos grupės (visuomenės) normas, bet dėl didesnio kitos reikšmingos socialinės grupės (bendraamžių, šeimos) spaudimo ir lojalumo jai.

Taigi G. M. Sykes ir D. Matza (1957) išskyrė ir aprašė penkis neutralizacijos būdus, tačiau nurodė, kad tos pačios neutralizacijos gali būti taikomos gana skirtingai. Pavyzdžiui, aukos neigimo neutralizacija gali būti taikoma neigiant aukos buvimą, auką nuvertinant ir pan. Kokybinių tyrimų rezultatai patvirtina, kad tas pačias neutralizacijas nusikaltimus padarę asmenys gali taikyti gana skirtingai. Analizuojant įvairių tyrimų rezultatus

galima pastebėti, kad kai kurie autoriai, pavyzdžiui, J. L. Chi-mei (2008), K. Henning ir bendraautoriai (2005) pateikia skirtingo neutralizacijų taikymo pavyzdžių, tačiau gautus rezultatus apibendrina aprašydami penkias G. M. Sykes ir D. Matza (1957) neutralizacijų kategorijas. H. Copes (2003) kur kas smulkiau analizuoja įvairius neutralizacijų taikymo būdus, taip pat pažymi, kad neutralizacijų taikymo įvairovės ir būdų tikslinimas yra viena iš tolesnių šios srities tyrimo kryptių. Autorius daro prielaidą, kad kai kurie prieštaringi neutralizacijų tyrimų rezultatai susiję būtent su plačių neutralizacijų kategorijų naudojimu. Jis teigia, kad žinios apie neutralizacijos būdų įvairovę leistų geriau iširti nusikaltimus darančių asmenų informacijos apdorojimą, taip pat suteiktų galimybę palyginti įvairių tyrėjų gaunamus rezultatus (Copes, 2003). Atsižvelgdami į tai, savo darbe tirsime įvairius nusikaltimus padariusių asmenų neutralizacijas (remdamiesi G. M. Sykes ir D. Matza (1957) klasifikacija) ir jų taikymo būdus.

1.3.1. Neutralizacijos ir nusikalstamas elgesys

Empirinių tyrimų rezultatai leidžia pagrįsti vieną pamatinių neutralizacijos sampratos prielaidų, jog nusikaltimus darantys asmenys daugeliu atvejų sprendžia remdamiesi socialiai priimtinomis normomis, vertina įstatymus, socialinės tvarkos principus ir moralines vertybes (Visu-Petra et al., 2008). Tačiau tai negalioja ypač asocialiems ir labai sunkius nusikaltimus darantiems teisės pažeidėjams. Jie savo įprastoje, nusikalstamoje aplinkoje taip pat linkę naudoti neutralizacijas, tačiau tai daro siekdami pateisinti savo prosocialius veiksmus (Topalli, 2005; Topalli, 2006). Taigi savo pačių vertinamas taisykles ir vertybes pažeidžiantiems asmenims reikia kognityvių priemonių, padedančių išlaikyti psichinę pusiausvyrą esant socialinio žinojimo ir elgesio neatitikimui, taip pat sumažinti kaltę ir gėdą, kylančią pažeidus vidinius ar visuomenės reikalavimus (Maruna and Mann, 2006).

Įvairius nusikaltimus padarę asmenys taiko skirtingas neutralizacijas. J. L. Chi-mei (2008) atskleidė, kad už įvairias vagystes nuteisti nepilnamečiai

dažniausiai naudojo keturias neutralizacijas: rizikos ir žalos neigimo, atsakomybės neigimo ir kitų pasmerkimo, o H. Copes (2003) duomenimis, automobilių vagystes padarę pilnamečiai vyrai dažniausiai naudojo aukų neigimo, apeliacijos į svarbesnes aplinkybes ir atsakomybės neigimo neutralizacijas. B. Byers, B. W. Crider ir G. K. Biggers (1999) nustatė, kad puldinėjantys tautinių mažumų atstovus paaugliai dažniausiai naudojo aukos ir žalos neigimo neutralizacijas. Nustatyta, kad nusikaltimus padarę asmenys linkę neutralizuoti su savo paties nusikalstamo elgesio (emociškai reikšminga) patirtimi susijusią informaciją. J. G. McCarthy ir A. L. Stewart (1998) tyrimas atskleidė, jog turtinius nusikaltimus padarę nuteistieji dažniau naudojo neutralizacijas pateiktose hipotetinėse vagysčių situacijose nei situacijose, kuriose buvo aprašyti nusikaltimai asmeniui, o smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji dažniau naudojo neutralizacijas hipotetinėse smurtinių nusikaltimų situacijose, nei situacijose, kuriose buvo aprašytos vagystės. J. F. Mills ir D. G. Kroner (2005) tyrimas parodė, kad, kalbėdami apie lengvus (pvz., nedideles vagystes), seniai padarytus nusikaltimus nuteisti asmenys linkę mažiau iškraipyti faktus, negu pasakodami apie paskutinį savo nusikaltimą ir sunkius nusikaltimus (pvz., nužudymus).

Tačiau neutralizacijų naudojimas susijęs ne tik su skirtingu nusikalstamo elgesio pobūdžiu, bet ir su individualiomis jas taikančių asmenų charakteristikomis. Tyrimai rodo, kad skirtingų lyčių asmenys tose pačiose situacijose gali naudoti kitokias neutralizacijas. Pavyzdžiui, buitiniu smurtu kaltinamos moterys, palyginti su vyrais, dažniau kaltę priskirdavo aukai, tačiau nesiskyrė vyrų ir moterų vertinimai savo pačių kaltės atžvilgiu (Henning et al., 2005). Vyresnio amžiaus asmenys (60–84 metų) dėl nusikaltimų labiau linkę kaltinti aukas, negu jaunesnio amžiaus tiriamieji (18–34 ir 35–59 metų) (Adams-Price et al., 2004) (reikia pažymėti, kad šie duomenys gauti tiriant asmenis, kurie iš tikrųjų nebuvo padarę nusikaltimų). Įsitraukimas į tarpasmeninius santykius (angl. *social attachment*) taip pat gali turėti įtakos neutralizacijų taikymui. Automobilių vagystes padarę asmenys, kurie buvo stipriai įsitraukę į tarpasmeninius santykius, dažniau naudojo apeliavimo į

autoritetus neutralizacijos, o mažai įsitraukę teisės pažeidėjai – aukos neigimo neutralizacijos, taigi vieni ir kiti buvo linkę naudoti skirtingas neutralizacijos (Copes, 2003).

Neutralizacijos sampratos autoriai G. M. Sykes ir D. Matza (1957) teigia, kad neutralizacijos prieš ir po nusikalstamų veiksmų naudojamos nesąmoningai. Kiti neutralizacijų tyrėjai pažymi, kad jos gali būti naudojamos prieš nusikalstamą elgesį, jo metu ir po nusikalstamų veiksmų (Byers et al., 1999; Maruna and Copes, 2004). Neutralizacijų prieš, per ir po nusikaltimo visuma sudaro „skėčio“ efektą, t. y. apsaugo nuo minčių ir jausmų, kurie paprastai sulaiko nuo nusikalstamo elgesio prieš nusikaltimą, viso nusikaltimo metu ir po nusikaltimo, ir taip sudaro sąlygas atsirasti šio momento ir tolesniems nusikaltimams (Maruna and Mann, 2006). S. Maruna ir H. Copes (2004) taip pat pažymi, kad neutralizacijos nebūtinai yra nesąmoningos. Jos gali būti iš dalies arba visiškai įsisąmonintos, tikslingai parenkamos vienai ar kitai auditorijai.

Nemažai diskusijų mokslinėje literatūroje kyla dėl to, kokią įtaką neutralizacijų naudojimui daro asmenų kriminalinė patirtis. G. M. Sykes ir D. Matza (1957) teigė, kad neutralizacijų išmokstama drauge su asocialaus elgesio įgyvendinimu ir jos yra vienodai būdingos mažą ir didelę kriminalinę patirtį turintiems asmenims. Tai patvirtina ir kai kurių empirinių tyrimų rezultatai. R. A. Ball (1966) nustatė, kad daugiau ir mažiau į kriminalinę veiklą įsitraukę 15–19 metų jaunuoliai nesiskyrė neutralizacijų naudojimu. Panašius duomenis skelbia ir H. Copes (2003). Ištyręs didelę ir mažą automobilių vagysčių patirtį turinčius nuteistuosius jis nustatė, kad tiriamieji nesiskyrė neutralizacijų naudojimo dažnumu (Copes, 2003). Tačiau kai kurie tyrėjai mano, kad neutralizacijos gali būti reikalingesnės ir naudojamos tų asmenų, kurie nėra visiškai susitapatinę su kriminaliniu pasauliu ir jo vertybėmis, – tai jaunesni, rečiau nusikalstantys, neturintys didelės kriminalinės patirties asmenys. Manoma, kad, kuo labiau asmuo įsitraukia į nusikalstamą veiklą, tuo turi mažesnę poreikį neutralizuoti savo nusikalstamus veiksmus (Maruna and Copes, 2004). Šias prielaidas iš dalies patvirtina empirinių tyrimų rezultatai. V.

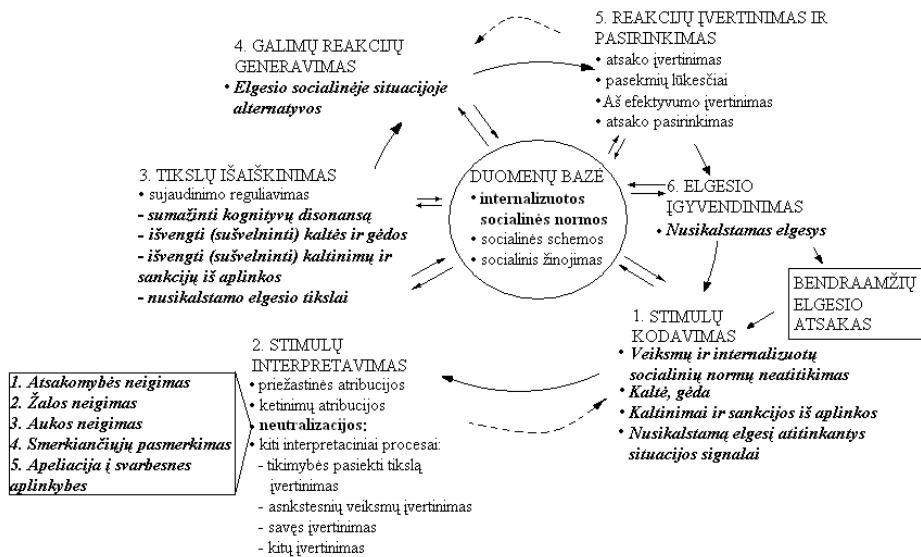
Topalli (2006), tyręs ypač sunkius nusikaltimus darančius, stipriai nusikalsti linkusius asmenis nustatė, kad kai kurie jų nesuvokia savo nusikaltimų neteisėtumo bei žalos. Jie nepatiria kaltės ir gėdos jausmų ir nenaudoja neutralizacijų, tad, galima manyti, jau yra visiškai perėmę kriminalinio pasaulio vertybes ir elgesio normas. J. G. McCarthy ir A. L. Stewart (1998) tyrimo dalyviai buvo vagystės ir nusikaltimus asmenims padarę teisės pažeidėjai. Tyrėjos nustatė, kad dažnai nusikalstantys, turtinius nusikaltimus padarę asmenys, palyginti su retai nusikalstančiais, rečiau naudojo neutralizacijas pateiktose hipotetinėse vagysčių situacijose, nei situacijose, kuriose buvo aprašyti nusikaltimai asmeniui. O dažnai nusikalstantys smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji, palyginti su retai nusikalstančiais, rečiau naudojo neutralizacijas hipotetinėse smurtinių nusikaltimų situacijose, nei situacijose, kuriose buvo aprašytos vagystės (McCarthy and Stewart, 1998). Taigi didėjanti kriminalinė patirtis gali nevienodai paveikti skirtingų neutralizacijų naudojimą: sumažinti neutralizacijų, kurios susijusios su asmeniui būdingu nusikalstamu elgesiu, naudojimą, ir neturėti poveikio kitų neutralizacijų naudojimui. *Remdamiesi šiais duomenimis darome prielaidą, kad kriminalinė patirtis nevienodai paveikia skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų neutralizacijas, taip pat kitus socialinės informacijos apdorojimo procesus.* Iš tiesų, duomenys apie poreikį naudoti neutralizacijas kintant kriminalinei patirčiai yra gana negausūs ir prieštaringi, tačiau aktualūs norint geriau suprasti kognityvias nusikalstamo elgesio prielaidas ir su pasikartojančia nusikalstamo elgesio patirtimi suaugusio amžiuje susijusius jų pokyčius. Šios žinios gali padėti tobulinti pilnamečių kognityvios – elgesio korekcijos priemonės, taip pat smulkiau paaiškinti asmens nusikalstamo elgesio pobūdžio pasikeitimo atvejus, kurie aprašyti kriminologinėje literatūroje (Reiss and Farrington, 1991).

Nors duomenų apie neutralizacijas sukaupta nemažai, vis dėlto jie nėra išsamūs: tirtamos nusikaltimus padariusių asmenų neutralizacijos, neskiriant tiriamųjų grupių pagal padarytų nusikaltimų pobūdį (Ball, 1966; Topalli, 2005, 2006), analizuojamos tik vienos rūšies nusikaltimus padariusių

asmenų neutralizacijos (Byers et al., 1999; Copes, 2003; Mills and Kroner, 2005; Chi-mei, 2008), skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupės tyrime apibrėžiamos labai plačiai (McCarthy and Stewart, 1998) arba tiriamos tik kai kurios pasirinktos neutralizacijos (Henning et al., 2005). Be to, daugumoje minėtų darbų tiriamaisiais pasirinkti nepilnamečiai teisės pažeidėjai. Vis dar stokojama žinių apie skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių neutralizacijas. Reikia tolesnių tyrimų, kuriais būtų atskleistos ir palygintos skirtingus nusikaltimus padariusių suaugusių asmenų neutralizacijos (Maruna and Copes, 2004).

1.4. Socialinės informacijos apdorojimo modelis, papildytas neutralizacijos procesu

Apibendrinant literatūroje pateikiamas žinias galima formuluoti tokį neutralizacijų apibrėžimą (Sykes and Matza, 1957; Maruna and Copes, 2004): *neutralizacijos yra išmokti, sąmoningai arba nesąmoningai naudojami, tendencingi informacijos apie save ir kitus interpretavimo būdai, padedantys pateisinti neteisėtą elgesį, apsisaugoti nuo vidinių bei išorinių sankcijų, atsirandančių dėl šio elgesio, ir sudarantys prielaidas tokiam elgesiui atsirasti*. Neutralizacijoms būdinga, kad: 1) jos yra socialinio mokymosi rezultatas; 2) neutralizacijos susiformuoja pradiniuose nusikalstamo elgesio etapuose ir sudaro sąlygas tokiam elgesiui atsirasti; 3) įvairios neutralizacijos susijusios su skirtingu nusikalstamu elgesiu; 4) neutralizacijos yra socialinės prigimties: jas naudojant ypatingu būdu interpretuojama informacija apie save, kitus asmenis ir apskritai socialines situacijas. Tai, kad neutralizacijos susijusios su to paties elgesio pasikartojimu, leidžia daryti prielaidą, jog jų veikimas susijęs su ilgalaikėje atmintyje saugomais informacijos vienetais. Taigi neutralizacijos visų pirma yra informacijos *interpretavimo* procesai, todėl jos gali būti laikomos socialinės informacijos apdorojimo stimulų interpretavimo (2 etapo) sudedamąja dalimi (žr. 3-ią pav.).

3 pav. Socialinės informacijos apdorojimo modelis (Crick and Dodge, 1994), papildytas neutralizacijos procesu (Sykes and Matza, 1957)

Remiantis socialinės informacijos apdorojimo modeliu, papildytu neutralizacijos procesu, nusikaltimą padariusio asmens informacijos apdorojimą galima aprašyti tam tikru būdu, kuris nurodytas toliau. G. M. Sykes ir D. Matza (1957) minimos „internalizuotos socialinės normos“ atspindi ilgalaikėje atmintyje saugomus socialinio žinojimo vienetus. Pirmiausia asmuo užkoduoja apie savo padarytų (neteisėtų) veiksmų stimulus. Kadangi ilgalaikėje atmintyje saugoma informacija į informacijos apdorojimą įsitraukia jau pirmame jos apdorojimo etape, tikėtina, kad kartu su kognityviu ilgalaikėje atmintyje saugomų internalizuotų socialinių normų ir padarytų veiksmų neatitikimu turėtų būti užkoduoti ir pirmi emocinių pasekmių (kaltės ir gėdos) stimulai. Taip pat gali būti užkoduojamos ir kitų situacijos dalyvių neigiamos reakcijos į neteisėtus veiksmus. Siekiant sumažinti kaltės ir gėdos jausmus, pat tarp internalizuotų socialinių normų bei atliktų veiksmų disonansą, stimulų interpretavimo etape taikomos neutralizacijos. Trečiame modelio etape keliami elgesio tikslai – išvengti emocinių sankcijų dėl nusikalstamų veiksmų. Galiausiai generuojami ir pasirenkami elgesio atsakai, kurie padeda pasiekti šį

tikslą, pavyzdžiui, neutralizacijos verbalizuojamos, pateikiami atsiprašymai, pasiteisinimai ir pan.

Manome, kad šis modelis vienodai gerai paaiškina neutralizacijų taikymą prieš nusikalstamą elgesį, jo metu ir po jo. Remdamiesi asociacinio tinklo teorija teigiame, kad tiek realūs nusikalstami veiksmai, tiek kognityvi nusikalstamų veikslių reprezentacija (juos prisimenant arba įsivaizduojant esant palankioms nusikalstamam elgesiui situacijos užuominoms) suaktyvina kitas asociacinio tinklo dalis: kaltės ir gėdos jausmus, mintis apie nusikalstamą elgesį ir elgesio atsakus. Taigi galima manyti, kad ir nusikalstami veiksmai, ir mintys apie nusikalstamo elgesio įgyvendinimą gali suaktyvinti socialinės informacijos apdorojimo procesą, kurio metu bus taikomos neutralizacijos. Veikslių neatitikimo internalizuotoms elgesio normoms stimulų kodavimas ir neutralizacijų naudojimas daugeliu atvejų gali vykti labai greitai, automatiškai ir būti mažai kontroliuojamas. Kai neutralizacijos taikomos nesąmoningai, tikslų išaiškinimo etapo procesai gali vykti tuo pačiu metu, kaip ir interpretavimo procesai ar net kiek anksčiau, ir būti visiškai neįsisąmoninti. Socialinės informacijos apdorojimo teorijos autoriai taip pat teigia, kad kai kurie socialinės informacijos apdorojimo procesai gali vykti lygia greta arba būti iš viso praleidžiami (Crick and Dodge, 1994). Tai turėtų būti labiau būdinga toms situacijoms, kuriose nusikalstamo elgesio ir internalizuotų socialinių normų neatitikimo bei neigiamų jausmų stimulai kyla netikėtai, pavyzdžiui, vagystes linkusiam daryti asmeniui netikėtai atsidūrus situacijoje, kurioje yra labai palankios sąlygos nusikaltimui. Tačiau kai nusikaltimas planuojamas iš anksto arba iš anksto ruošiamasi duoti parodymus pareigūnams, nusikalstamo elgesio pateisinimai gali būti atliekami sąmoningai. Tokiais atvejais jie tampa tikslingu elgesiu. Kad neutralizacijos gali būti iš dalies arba visiškai įsisąmoninamos pažymi ir kiti autoriai, pavyzdžiui, S. Maruna ir H. Copes (2004), A. Bandura ir bendraautoriai (1996).

Kartojantis panašioms situacijoms ir panašios informacijos apdorojimo procesui, ilgainiui tikėtini pokyčiai, kurių metu asmuo gali išmokti įvairesnių neutralizacijos būdų, neutralizacijas naudoti dažniau, tiksliau, gali didėti jų

parengtis (angl. *priming*). Taip pat tikėtina, kad jų naudojimas taps vis labiau automatiškas ir tendencingai susijęs su konkrečiomis situacijomis bei konkrečiu nusikalstamu elgesiu.

Šiame darbe tirsime skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių asmenų neutralizacijas. Atsižvelgdami į H. Copes (2003) rekomendacijas tirti nusikaltimus padariusių asmenų tų pačių neutralizacijų taikymo įvairovę, darbe atskleisime ir palyginsime skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų taikomas neutralizacijas (pagal G. M. Sykes ir D. Matza (1957) neutralizacijų klasifikaciją) ir įvairius tų pačių neutralizacijų taikymo būdus. Remdamiesi kitų autorių darbais (McCarthy and Stewart, 1998; Byers et al., 1999; Copes, 2003; Mills and Kroner, 2005; Henning et al., 2005; Chi-mei, 2008 ir kt.), *darome prielaidą, kad pilnamečių nuteistųjų taikomos neutralizacijos susijusios su šių asmenų padarytų nusikaltimų pobūdžiu, ir yra skirtumas tarp įvairius nusikaltimus padariusių asmenų taikomų neutralizacijų. Be to, skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai tas pačias neutralizacijas taiko skirtingai.*

1.5. Tyrimo tikslas, uždaviniai ir hipotezės

Literatūros analizė parodė, kad stokojama tikslių žinių apie suaugusių asmenų socialinės informacijos apdorojimą ir jo sąsajas su skirtingu nusikalstamu elgesiu. Teorinių ir empirinių žinių nepakanka atsakyti į klausimą, kokią reikšmę kriminalinė patirtis turi pilnamečių socialinės informacijos apdorojimui. Todėl šiame darbe tirsime pilnamečių, nuteistųjų atliekančių bausmes už skirtingus nusikaltimus, socialinės informacijos apdorojimo ypatumus ir palyginsime, kaip socialinę informaciją apdoroja skirtingus nusikaltimus padarę ir nevienodą kriminalinę patirtį turintys asmenys. Taip pat palyginsime teistų ir neteistų pilnamečių kai kuriuos socialinės informacijos apdorojimo aspektus.

Šio tyrimo dalyviais dėl kelių priežasčių tikslingai pasirinkti vyriškosios lyties asmenys. Pirmiausia, statistiniai duomenys rodo, kad

dauguma už nusikaltimus nuteistų pilnamečių yra vyriškosios lyties – 2009 metais nuteisti 11 795 vyrai, jie sudarė 80,44 proc. visų nuteistųjų (Statistikos departamentas, 2010). Taip pat yra duomenų, kad vyrų ir moterų su nusikalstamu elgesiu susiję veiksniai gali skirtis, tad juos reikėtų analizuoti atskirai (Steffensmeier, 1980; Archer and Cote, 2005).

Darbe remsimės socialinės informacijos apdorojimo modeliu (Crick and Dodge, 1994), papildytu neutralizacijos procesu (Sykes and Matza, 1957). Analizuosime skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimą. Informacijos interpretavimo etape tirsime tiriamųjų neutralizacijas ir nusikaltimų pasekmių lūkesčius. Elgesio atsako generavimo ir įvertinimo etape (toliau tekste šie du socialinės informacijos apdorojimo etapai apibendrintai vadinami „potencialaus elgesio atsako kūrimu“) tirsime alternatyvių reakcijų generavimą ir subjektyvų turimų socialinių įgūdžių vertinimą.

Tyrimo tikslas – nustatyti skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose ir įvertinti kriminalinės patirties poveikį jų socialinės informacijos apdorojimui.

Tyrimo uždaviniai:

1. Nustatyti skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.
2. Palyginti skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimą informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.
3. Palyginti kai kuriuos nuteistų ir nuteistų pilnamečių vyrų socialinės informacijos apdorojimo aspektus informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.
4. Nustatyti, ar kriminalinė patirtis daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.

5. Nustatyti, ar kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose.

Tyrimo hipotezės:

1. Skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai vyrai socialinę informaciją interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose apdoroja skirtingai.
2. Nuteisti ir neteisti pilnamečiai vyrai socialinę informaciją interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose apdoroja skirtingai.
3. Pilnamečių nuteistų vyrų kriminalinė patirtis daro poveikį jų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose: mažą ir didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji socialinę informaciją apdoroja skirtingai.
4. Pilnamečių nuteistų vyrų kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį jų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose: skirtingus nusikaltimus padarę mažą ir didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji socialinę informaciją apdoroja skirtingai.

2. DARBO METODIKA

2.1. Tyrimo dalyviai

2.1.1. Tiriamieji

Darbe analizuojami 211 pilnamečių vyrų duomenys. 161 jų – bausmes Lietuvos pataisos inspekcijose atliekantys nuteisti asmenys, 50 – kontrolinės grupės dalyviai. Kadangi iš 161 nuteistų tiriamųjų tik 67 (41,6 proc.) asmenys atliko pusiau struktūruoto interviu užduotis, atskirai pristatomi šios tiriamųjų dalies sociodemografiniai ir teisiniai duomenys. Duomenys apie tiriamųjų amžių, tautybę, išsilavinimą, šeiminių padėčių pateikti 1-oje lentelėje.

1 lentelė. *Tiriamųjų sociodemografiniai duomenys*

Sociodemografiniai duomenys	Nuteisti tiriamieji		Kontrolinė grupė (n = 50) (proc.)	Iš viso (n = 211) (proc.)
	Visi (n = 161) (proc.)	Atlikę pusiau struktūruoto interviu užd. (n = 67) ¹ (proc.)		
Amžiaus vidurkis (SD)	31,6 (10,1)	31,6 (10,6)	23,0 (6,6)	27,3 (8,4)
Tautybė:				
Lietuvių	106 (65,8)	55 (82,0)	34 (68)	140 (66,3)
Rusų	26 (16,1)	6 (9,0)	9 (18)	35 (16,6)
Lenkų	20 (12,4)	4 (6,0)	7 (14)	27 (12,8)
Kt.	9 (5,6)	2 (3,0)	–	9 (4,3)
Išsilavinimas:				
Prad. / nebaigtas pagr.	13 (8,1)	3 (4,5)	–	13 (6,2)
Pagrindinis	57 (35,4)	28 (41,8)	–	57 (27,0)
Vidurinis / profesinis	84 (52,1)	29 (43,2)	46 (92)	130 (61,6)
Nebaigtas aukšt. / aukštasis	7 (4,3)	7 (10,5)	4 (8)	11(5,2)
Šeiminė padėtis:				
Tyrimo metu oficialiai nevedę	108 (67,1)	47 (70,1)	39 (78,0)	147 (69,7)
Tyrimo metu oficialiai vedę	53 (32,9)	20 (29,9)	11 (22,0)	64 (30,3)

¹ Duomenys nesumuojami pateikiant visų tiriamųjų rezultatus (n = 211)

Teistų asmenų amžius buvo nuo 18 iki 66 metų (kontrolinės grupės dalyvių – nuo 18 iki 46 metų). Teistų tiriamųjų grupė gana gerai reprezentuoja visos šalies nuteistų vyrų, atliekančių bausmes, pasiskirstymą pagal amžių. Nustatyta, kad tiriamų nuteistų vyrų ir visų šalies nuteistų vyrų

(Statistikos departamentas, 2008) pasiskirstymas į penkias amžiaus grupes statistiškai reikšmingai nesiskiria ($\chi^2 = 3,489$, $df = 3$, $p > 0,05$) (žr. 2-ą lentelę).

2 lentelė. Tiriamų nuteistų vyrų ir visų Lietuvos nuteistų vyrų (2008) pasiskirstymas pagal amžių

Amžiaus grupė (metai)	Tiriamųjų skaičius (proc.) (n = 161)	Lietuvos nuteistųjų vyrų skaičius (proc.) (n = 6488)
18 – 30	89 (55,3)	3238 (49,91)
31 – 40	46 (28,6)	1848 (28,48)
41 – 50	16 (9,9)	957 (14,75)
51 ≤	10 (6,2)	445 (6,86)

Vidutinis tiriamųjų teistumų skaičius 2,85 (SD = 2,02). Tiriamųjų pasiskirstymas pagal teistumų skaičių parodytas 3-ioje lentelėje.

3 lentelė. Nuteistų tiriamųjų pasiskirstymas pagal teistumų skaičių

Teistumų skaičius	Nuteisti tiriamieji	
	Visi (n = 161) (proc.)	Atlikę pusiaus struktūruoto interviu užd. (n = 67) (proc.)
1	48 (29,8)	24 (35,8)
2	40 (24,8)	17 (25,4)
3	31 (19,3)	13 (19,4)
4	15 (9,3)	5 (7,5)
5	8 (5,0)	2 (3,0)
6	6 (3,7)	2 (3,0)
7	7 (4,3)	3 (4,5)
8	3 (1,9)	–
9	1 (0,6)	1 (1,5)
10	2 (1,2)	–

Pagal teistumų skaičiaus medianą ($Md = 2,0$) visi nuteisti tiriamieji buvo suskirstyti į mažą ir didelę kriminalinę patirtį (trump. „KP“) turinčiųjų grupes. Asmenys, turintys 1–2 teistumus, priskirti prie mažą KP turinčiųjų grupės ($n = 88$), o asmenys, turintys daugiau negu 2 teistumus, – prie didelę KP turinčiųjų grupės ($n = 73$). Skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistų tiriamųjų pasiskirstymas mažą ir didelę KP turinčiųjų grupes pavaizduotas 4-oje lentelėje.

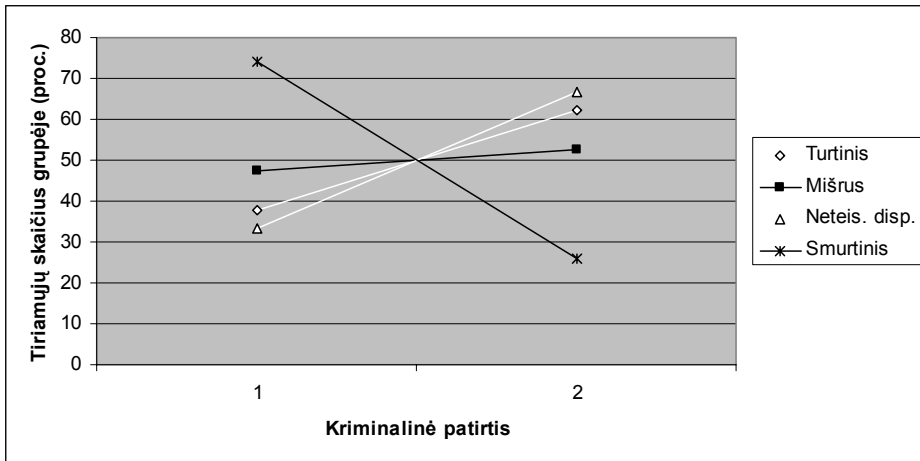
Pagal paskutinio padaryto nusikaltimo, už kurį atliko bausmę tyrimo metu pobūdį, nuteistuosius suskirstėme į keturias grupes²: padarę turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus (žr. 4-ą lentelę).

4 lentelė. *Mažą ir didelę kriminalinę patirtį turinčių nuteistų tiriamųjų, padariusių skirtingus nusikaltimus, grupės (n, proc.)*

Nuteisti tiriamieji	Kriminalinė patirtis	Paskutinio padaryto nusikaltimo pobūdis			
		Turtinis	Mišrus	Neteis. disp.	Smurtinis
Visi (n = 161)	Maža KP (n = 88)	14 (37,8)	19 (47,5)	6 (33,3)	49 (74,2)
	Didelė KP (n = 73)	23 (62,2)	21 (52,5)	12 (66,7)	17 (25,8)
	Iš viso (n = 161)	37 (23,0)	40 (24,8)	18 (11,2)	66 (41,0)
Atlikę pusiau struktūruoto interviu užduotis (n = 67)	Maža KP (n = 41)	9 (22,0)	8 (19,5)	3 (7,3)	21 (51,2)
	Didelė KP (n = 26)	5 (19,2)	5 (19,2)	8 (30,8)	8 (30,8)
	Iš viso (n = 67)	14 (20,9)	13 (19,4)	11 (16,4)	29 (43,3)

Kriminalinė patirtis statistiškai reikšmingai skiriasi – priklauso nuo tiriamųjų padaryto nusikaltimo pobūdžio ($\chi^2 = 13,792$, $df = 3$, $p < 0,01$): daugiau negu pusė turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų turėjo didelę kriminalinę patirtį. Smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje būdingos priešingos tendencijos – didelę kriminalinę patirtį turėjo mažiau negu pusė tiriamųjų asmenų (žr. 4-ą pav.).

² Turtiniai nusikaltimai – tai nusikaltimai, aprašyti LR BK XXVIII skyriuje (nusikaltimai ir baudžiamieji nusižengimai nuosavybei, turtinėms teisėms ir turtiniams interesams), išskyrus – 180 str. (plėšimai). Mišrūs nusikaltimai – LR BK XXVIII skyriaus 180 str. aprašyti nusikaltimai – plėšimai. Smurtiniai nusikaltimai – tai nusikaltimai, aprašyti LR BK XVII (nusikaltimai žmogaus gyvybei), XVIII (nusikaltimai žmogaus sveikatai), XIX (nusikaltimai pavojingi žmogaus sveikatai ir gyvybei) skyriuose ir 284 straipsnio 1 punkte (viešosios tvarkos pažeidimas). Neteisėto disponavimo nusikaltimai – LR BK 201 str. (neteisėtas namų gamybos stiprių alkoholinių gėrimų ir aparatų jiems gaminti gaminimas, laikymas, gabenimas turint tikslą realizuoti ar realizavimas), 259 str. (neteisėtas disponavimas narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis be tikslo jas platinti), 260 str. (neteisėtas disponavimas narkotinėmis ar psichotropinėmis medžiagomis turint tikslą jas platinti arba neteisėtas disponavimas labai dideliu narkotinių ar psichotropinių medžiagų kiekiu) straipsniuose aprašyti nusikaltimai.

4 pav. *Turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų pasiskirstymas į mažos ir didelės kriminalinės patirties grupes (1 – maža kriminalinė patirtis, 2 – didelė kriminalinė patirtis)*

Gauti duomenys apie skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų pasiskirstymą į mažą ir didelę kriminalinę patirtį turinčiųjų grupes sutampa su kitų tyrėjų skelbiamais rezultatais, rodančiais, kad didžioji dalis smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų turi santykinai mažai teistumų (mažą KP), kitaip nei turtinius ir mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų, kurių dauguma turi santykinai didelį teistumų skaičių (didelę KP) (Reiss and Farrington, 1991; Blockland et al., 2005). Taip pat nustatėme, kad ir dauguma neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių nuteistųjų turėjo didelę kriminalinę patirtį, ir šia savybe buvo panašesni į turtinius ir mišrius nusikaltimus padariusius tiriamuosius.

Prieš patenkant į pataisos inspekcijas, bausmės laisvės atėmimo įstaigose buvo atlikę dauguma – 120 (74,5 proc.) tiriamųjų. Devyniolikai asmenų (11,8 proc.) laisvės atėmimo bausmė buvo atidėta, likusiems 22 (13,7 proc.) asmenims skirta bausmė pataisos inspekcijose. Bausmės atlikimo trukmė laisvės atėmimo įstaigose 1–108 mėnesiai ($M = 29,25$; $SD = 22,22$). Nuteistųjų tiriamųjų vyrų pataisos inspekcijos priežiūroje atliktos bausmės trukmė 1–33 mėnesiai ($M = 7,12$; $SD = 6,66$).

2.1.2. Vertintojai

Kodotuoti kokybinius tyrimo duomenis buvo pakviesti keturi vertintojai – trys psichologijos magistro studijas baigę asmenys ir viena bakalauro studijų ketvirtojo kurso psichologijos specialybės studentė. Du psichologijos magistras kodavo nuteistųjų pusiau struktūruoto interviu protokolus („Sprendimų pusiausvyra“ ir „Nusikaltimo analizė“). Vienas magistro studijas baigęs psichologas ir ketvirtojo kurso studentė kodavo „Alternatyvaus mąstymo“ užduoties duomenis (žr. 5-ą lentelę).

2.2. Tyrimo eiga

2.2.1. Tyrimo duomenų šaltinis ir antrinė duomenų analizė

Šiame darbe analizuojami duomenys, gauti Lietuvos pataisos inspekcijose įgyvendinant individualią kognityvią – korekcinę elgesio programą „Tik tu ir aš“. Korekcinė programa „Tik tu ir aš“ – tai 12-os užsiėmimų programa, skirta pilnamečių asmenų pakartotinio smurtinio ir kito pobūdžio, taip pat su psichoaktyvių medžiagų vartojimu susijusio nusikalstamo elgesio prevencijai. Ji gali būti naudojama laisvės atėmimo įstaigose, pataisos inspekcijose, teismo psichiatrijos institucijose.

Programą 1992 metais sukūrė Liverpulio universiteto (Jungtinė Karalystė) profesorius Ph. Priestley. Šiuo metu programa yra akredituota Jungtinėje Karalystėje, Norvegijoje, Švedijoje. Pradėti programos adaptavimo ir diegimo darbai Latvijoje. Lietuvoje programą išigijo Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos. Nuo 2009 metų sausio programa įgyvendinama Lietuvos pataisos inspekcijose. Programos užsiėmimus veda ir jų metu gautus duomenis fiksuoja apmokyti, vesti programą leidžiančius pažymėjimus turintys psichologai ir inspektoriai. Visi darbuotojai dalyvavo tuose pačiuose tris savaites trukusiuose mokymuose, paskui profesinės priežiūros susitikimuose demonstravo darbo su programa įgūdžius – dirbo grupėmis ir poromis, pristatė mokomuosius (bandomuosius)

darbo su programa protokolus, demonstravo darbo su klientais vaizdo medžiagą. Jų darbą vertino, grįžtamąjį ryšį ir pastabas teikė profesionalūs programos mokytojai. Šiuo metu mūsų šalyje yra šešiolika tokių specialistų, aštuoni jų yra įgiję programos mokytojų, galinčių apmokyti naujus programos vadovus, kvalifikaciją. Mūsų darbe analizuojami keturiolikos programos vadovų, dirbančių Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių regionų, Panevėžio, Radviliškio, Druskininkų, Biržų, Plungės, Šilalės, Kupiškio miestų ir rajonų pataisos inspekcijose surinkti duomenys, taip pat keturių Kauno ir Vilniaus pataisos inspekcijose dirbančių psichologų surinkti duomenys iš asmenų, kurie atsisakė dalyvauti korekcinėje programoje, bet sutiko atlikti kai kurias vertinimo užduotis (žr. 5-ą lentelę). Prieš atliekant tyrimą toms psychologėms buvo paaiškintos užduotys, jų instrukcijos ir atlikimo ypatumai. Psichologės atliko individualų nuteistųjų vertinimą.

Šio darbo autorė prisidėjo prie programos „Tik tu ir aš“ vertimo, jos efektyvumo vertinimo tyrimo plano rengimo, dalyvavo programos vadovų mokymuose, turi programos vadovės pažymėjimą, apdorojo programos vadovų pateiktus duomenis, organizuoja ir veda programos vadovų profesinės priežiūros ir tobulinimo mokymus. Tačiau mūsų darbe analizuojama tyrimo problema, keliami tikslai ir uždaviniai nėra susiję su programos adaptavimu, efektyvumo vertinimu ar kokiais nors jos autoriaus programos diegimui Lietuvoje keliamais reikalavimais. Naudodami kai kuriuos programos įgyvendinimo metu gautus duomenis, atliekame atskirą, originalų tyrimą.

Mūsų darbe atliekama *antrinė* individualios kognityvios–elgesio korekcinės programos „Tik tu ir aš“ duomenų analizė. Antrinė duomenų analizė – tai tolesnė jau esamų (anksčiau surinktų) duomenų analizė, nesusijusi su tyrimo, kuriam tie duomenys buvo rinkti, tikslais, tačiau susijusi su naujų tyrimų keliamais tikslais (gauti naujų žinių, interpretacijų ir pan.) (Dale et al., 1988; Heaton, 2004). Skiriamos penkios antrinės duomenų analizės rūšys (Heaton, 2004): 1) aukštesnioji (angl. *supra*), 2) papildančioji (angl. *supplementary*), 3) pakartojančioji (angl. *re-analysis*), 4) išplečiančioji (angl. *amplified*), 5) įvairiarūšė (angl. *assorted*). Savo darbe atliekame aukštesniąją

(*supra*) antrinę duomenų analizę. J.Heaton (2004) šį analizės būdą aprašo kaip antrinę duomenų analizę, kurios metu naudojant esamų (anksčiau surinktus) duomenis tyrinėjami nauji, su tyrimu, kuriam tie duomenys buvo rinkti, nesusiję empiriniai, teoriniai, metodologiniai klausimai.

Atliekant antrinę duomenų analizę, laikomasi tų pačių mokslinio tyrimo etikos reikalavimų, kaip ir atliekant pirminę analizę. Svarbu užtikrinti duomenų konfidencialumą, tyrimas turi būti originalus, jo rezultatai viešai skelbiami ir pan. Daug diskusijų kelia tyrimo dalyvių informavimo apie antrinę duomenų panaudojimą klausimas. Šiuo metu laikomasi nuomonės, kad dalyvių sutikimą reikėtų gauti tais atvejais, kai atliekama pavienių asmenų duomenų analizė, kurios rezultatuose gali atsispindėti asmeniniai duomenys (pvz., atvejo analizė). Atliekant tyrimus, kuriuose apibendrinami daugelio asmenų duomenys, dar kartą gauti dalyvių asmeninius sutikimus nėra privaloma, tačiau pakartotinai analizuojant duomenis svarbu atsižvelgti į pirminių duomenų rinkimo aplinkybes: ar duomenys buvo surinkti informavus tyrimo dalyvius apie tyrimą ir jo tikslus, ar buvo gauti jų sutikimai dalyvauti tyrime, taip pat atsižvelgiant į tyrimo procedūros bei taikytų metodų etiškumą ir psichometrines charakteristikas (Heaton, 2004).

2.2.2. Duomenų rinkimas ir atranka

Darbe analizuojami 2009 m. sausio 1d.–2009 lapkričio 1d. laikotarpiu Vilniaus, Kauno, Klaipėdos, Šiaulių regionų, Panevėžio, Radviliškio, Druskininkų, Biržų, Plungės, Šilalės, Kupiškio miestų ir rajonų pataisos inspekcijose surinkti duomenys. Iš pradžioje gautų 173 asmenų užpildytų vertinimo protokolų buvo atrinkti 161 pilnamečio, vyriškosios lyties tiriamojo duomenys (12 asmenų duomenys neatitiko amžiaus, lyties kriterijų arba buvo neišsamūs). Tyrimo imtyje atsidūrė asmenys, kurie sutiko dalyvauti programoje, taip pat asmenys, kurie atsisakė dalyvauti programoje, bet sutiko atlikti kai kurias vertinimo užduotis (žr. 5-ą lentelę). Visi nuteistieji pasirašė sutikimą teikti asmeninius duomenis, leisti, kad šie duomenys būtų naudojami

programos efektyvumo vertinimo tikslais. Šiame darbe naudojami per pirmus keturis programos „Tik tu ir aš“ užsiėmimus surinkti duomenys.

5 lentelė. Tyrimo užduočių atlikimas skirtingose tiriamųjų grupėse

Tyrimo metodai		Nuteisti tiriamieji (n = 161)		Kontrolinė grupė (n = 50)	Iš viso (n = 211)
		Atlikę kai kurias užduotis (n = 94)	Atlikę visas užduotis (n = 67)		
Pusiaus struktūruotas interviu	„Sprendimų pusiausvyra“ (nusikaltimų pasekmių lūkesčiai)	–	67	–	67
	„Nusikaltimo analizė“ (neutralizacijos)	–	67	–	67
„Nieko tokio“ – smurto neutralizacijos skalė		94	67	50	211
Alternatyvaus mąstymo užduotis		94	67	50	211
Socialinių įgūdžių klausimynas		94	67	50	211

Kontrolinės grupės duomenys buvo surinkti raštu apklausus 264 Vilniaus universiteto ekonomikos specialybės dieninio skyriaus, Socialinių mokslų kolegijos verslo vadybos, finansų ir bankininkystės dieninio bei neakivaizdinio skyriaus, taip pat Vilniaus technologijų ir dizaino kolegijos grafinio dizaino specialybės dieninių studijų skyriaus studentus. Šiam tyrimui buvo atrinkti 50 pilnamečių, teistumų neturinčių vyriškosios lyties asmenų duomenys (žr. 5-ą lentelę).

2.3. Tyrimo metodai

Duomenys gauti taikant kiekybinius ir kokybinius jų rinkimo metodus.

Nusikaltimo pasekmių lūkesčiai įvertinti naudojant pagal pusiau struktūruoto interviu metodą parengtą užduotį „Sprendimų pusiausvyra“ (Priestley, 2008). Prieš atlikdamas šią užduotį, tyrimo dalyvis (nusikaltimą

padaręs asmuo) pirmiausiai buvo supažindinamas su jos tikslu: nustatyti, kiek gali būti verta keisti savo elgesį ir ateityje nebedaryti nusikaltimų. Tada dalyvio prašoma įvardyti tolesnio nusikalstamo elgesio plusus ir minusus. Dalyvių atsakymai surašomi lentelėje (žr. 1-ą priedą). Galiausiai tolesnio nusikalstamo elgesio plusai ir minusai susumuojami. Šis tyrimo metodas leidžia nustatyti, kokie yra tiriamųjų teigiami ir neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai (lūkesčių turinį) ir teigiamų bei neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių skaičių.

Neutralizacijos mūsų darbe nustatytos dviem dažniausiai tyrimuose naudojamais vertinimo metodais: a) pusiau struktūruotu interviu (Maruna and Copes, 2004; Topalli, 2005; Topalli, 2006; Chi-mei, 2008) ir b) teiginių skale (Ball, 1966; Agnew, 1994; McCarthy and Stewart, 1998; Henning et al., 2005; Hinduja, 2007).

Su 67 korekcinėje programoje sutikusiais dalyvauti asmenimis atliktas *pusiau struktūruotas interviu* (korekcinėje programoje vadinamas „nusikaltimo analize“), kurio metu gauta informacija apie nusikaltimą, už kurį asmuo atlieka bausmę. „Nusikaltimo analizės struktūra sumanyta kaip užduotis, kuri turi būti atlikta darbuotojui (-ai) ir programos dalyviui (-ei) *bendradarbiaujant*. Tai viena svarbiausių visos programos užduočių, padedanti pamatyti, kas iš tikrųjų atsitiko, kai žmogus padarė nusikaltimą“ (cituojuama – Priestley, 2008, p. 30). Interviu metu gaunama išsami informacija apie nuteistojo subjektyviai suvoktas nusikaltimo aplinkybes (laiką, vietą, dalyvius, priežastis, padarymo būdus, galimus pasirinkimo momentus ir kt.), savo paties ir kitų asmenų dalyvavimą nusikaltimo situacijoje (mintis, jausmus, kalbą ir veiksmus prieš nusikaltimą, jo metu ir po jo). Visos analizės metu tyrėjas taiko aktyvaus klausymo metodus, gali paskatinti programos dalyvį papasakoti daugiau – pritariamaisiais žodeliais (pvz.: „mmm...“ „taip...“), užduoti neribotą skaičių atvirų klausimų, prašyti pratęsti, išplėtoti mintį, grįžti prie jau pateiktos informacijos ir ją patikslinti. Analizės metu gaunami duomenys užfiksuojami standartinių formų lentelėse (žr. 2-ą priedą). Svarbus šio metodo pranašumas yra, kad tiriamieji pasakoja apie *savo pačių paskutinius* padarytus

nusikaltimus. Pasak kai kurių autorių, būtent tokios informacijos atkūrimas užtikrina stiprų pasakotojų emocinį išitraukimą ir poreikį neutralizuoti (Maruna and Copes, 2004; Mills and Kroner, 2005).

Smurto neutralizacijos vertintos naudojant R. Agnew (1994) *smurto neutralizacijos skalę* (korekcinėje programoje vadinamą „nieko tokio“). Smurto neutralizacijos skalę sudaro keturių situacijų, kuriose gali būti panaudotas smurtas, aprašymas. Tyrimo dalyviai 5 balų skale turi pažymėti, ar pateisina smurto panaudojimą šiose situacijose (5 – „visiškai sutinku“, 1 – „visiškai nesutinku“) (žr. 3 priedą). Smurto neutralizacijos skalės teiginiai skatina „aukos neigimo“ (Sykes and Matza, 1957) neutralizaciją, o trečias teiginys („Jeigu žmogus specialiai jus siutina, tai jis nusipelno būti sumuštas“) taip pat gali skatinti naudoti „atsakomybės neigimo“ neutralizaciją (Agnew, 1994)³. Lietuviškos smurto neutralizacijos skalės versijos patikimumo, įvertinto vidinio suderinamumo metodu, rezultatai (*Cronbacho alpha* = 0,76, n = 127) beveik sutampa su skalės kūrėjų pateiktais duomenimis (*Cronbacho alpha* = 0,77, n = 1725) (Agnew, 1994; Tarozienė, 2009). Lietuviško skalės varianto patikimumas įvertintas pakartotinio matavimo (po trijų mėnesių) metodu taip pat geras (Pirsono koreliacijos koeficientas $r = 0,719$, $p < 0,001$) (ten pat). Tiriančioji faktorinė analizė (KMO = 0,75; taikant Bartleto sferiškumo kriterijų, $p < 0,001$) patvirtino vieno faktoriaus, kuriuo galima paaiškinti keturis smurto neutralizacijos skalės teiginius, egzistavimą. Pirmoji komponentė paaiškino 59,59 proc. bendrosios duomenų dispersijos. Teiginių faktorinės apkrovos svyravo nuo 0,659 iki 0,822 (originalios skalės mažiausia faktorinė teiginių apkrova buvo 0,59 (Agnew, 1994).

Alternatyvių elgesio reakcijų generavimas nustatytas naudojant hipotetines situacijas, pateiktas *alternatyvaus mąstymo užduotyje* (Spivack et al., 1974). Šioje užduotyje tiriamiesiems viena po kitos pateikiamos keturios probleminės tarpasmeninių santykių situacijos. Perskaičius kiekvieną situaciją

³ Programos „Tik tu ir aš“ autorius davė oficialų leidimą programos savininkams Lietuvoje (Kalėjimų departamentui prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos) versti ir naudoti visus programoje taikomus tyrimo metodus. Kalėjimų departamento prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos užsakymu programos metodų vertimo ir adaptavimo darbus atliko organizacija „Globali iniciatyva psichiatrijoje“.

tiriamąjį prašoma pateikti kuo daugiau galimų šios situacijos sprendimo galimybių (žr. 4-ą priedą). Ši ir panašios užduotys plačiai taikomos tiriant vaikų ir paauglių alternatyvių elgesio reakcijų generavimą (Shure et al., 1971; Hains and Ryan, 1983; Kendal and Fischler, 1984; Crick and Dodge, 1994), tačiau kai kurie autoriai mano, kad jos gali būti sėkmingai pritaikytos tirti ir suaugusių asmenų alternatyvių elgesio reakcijų generavimą (Kendal and Fischler, 1984; Goddard et al., 2001; Priestley, 2008). *Alternatyvaus mąstymo užduotyje* vertinamas pateikiamų elgesio alternatyvų skaičius ir pobūdis (prosocialūs / asocialūs sprendimai). Nustatyta, kad klausimyno patikimumas įvertinus pateikiamų prosocialių atsakymų skaičiaus pastovumą po trijų mėnesių pakankamai geras (Pirsono koreliacijos koeficientas $r = 0,667$, $p < 0,001$, $n = 34$) (Tarozienė, 2009). Savo darbe alternatyvaus mąstymo užduoties duomenis analizavome remdamiesi kokybinės duomenų analizės metodais (plačiau žr. skyriuje 2.4.1. Kokybinė duomenų analizė).

Socialiniai įgūdžiai buvo įvertinti naudojant A. Goldstein (1988) *socialinių įgūdžių klausimyną*. Metodiką sudaro 20 socialinių įgūdžių sąrašas. Prie kiekvieno įgūdžio pateiktas klausimas apie praktinį šio įgūdžio naudojimą kasdienėse situacijose. Tiriamųjų prašoma įvertinti, kaip dažnai jie naudoja įgūdį, ir savo sprendimą įvertinti 5 balų skale (1 – „niekada nesinaudoju“, 5 – „beveik visada naudojuosi“) (žr. 5-ą priedą). Lietuviškos klausimyno versijos patikimumas geras: patikimumo, įvertinto vidinio suderinamumo metodu, rezultatai: *Cronbacho alpha* = 0,88, $n = 98$. Patikimumas, įvertintas pakartotinio matavimo (po trijų mėnesių) metodu, taip pat rodo pakankamai gerus klausimyno rezultatus: Pirsono koreliacijos koeficientas $r = 0,797$, $p < 0,001$. Atlikę tiriančiąją faktorinę duomenų analizę (KMO rodiklis = 0,813; taikant Bartleto sferiškumo kriterijų, $p < 0,001$) nustatėme, kad teiginių struktūrą paaiškina keturi faktoriai: 1) į tikslą orientuotas socialinis elgesys (pvz.: pasakyti, ką nori, apsispręsti, siekti tikslo); 2) empatijos įgūdžiai (pvz.: suprasti savo jausmus, suprasti kitų jausmus); 3) neigiamų jausmų valdymo įgūdžiai (pvz.: priimti kritiką, susivaldyti, kai mane nori suerzinti); 4) elementarūs socialinės komunikacijos įgūdžiai (pvz.: užmegzti pokalbį,

palaikyti pokalbį, prašyti pagalbos). Šie keturi faktoriai paaiškina 52,69 proc. duomenų dispersijos. Atlikus faktorių *varimax* ortogonalųjį pasukimą, teiginių faktorinės apkrovos svyravo nuo 0,401 iki 0,736.

Sociodemografinių ir teisinių duomenų anketa. Anketoje pateikti klausimai apie demografinius duomenis: išsilavinimą, tautybę, šeiminę padėtį (žr. 6-ą priedą). Tikslus tiriamųjų amžius tyrimo metu buvo įvertintas remiantis asmens kodu. Savo darbe naudojame tik dalį *sociodemografinių ir teisinių duomenų*, kurie, mūsų manymu, yra svarbūs šiame tyrime. Tai duomenys apie tiriamųjų amžių, tautybę, išsilavinimą, šeiminę padėtį, teistumų skaičių, bausmės už paskutinį padarytą nusikaltimą atlikimo laiką laisvės atėmimo įstaigose ir pataisos inspekcijose. Pataisos inspekcijų darbuotojai (inspektorai arba inspekcijų psichologai) tiriamojo pateiktus duomenis apie teistumų skaičių ir padarytus nusikaltimus patikrino ir, jei reikia, patikslino remdamiesi įrašais nuteistųjų bylose.

Kontrolinės grupės asmenims pateiktoje anketoje buvo prašoma nurodyti amžių, lytį, išsilavinimą, šeiminę padėtį, ar yra turėję teistumų (atsakyti: taip / ne), ar šiuo metu turi teistumą (atsakyti: taip / ne).

2.4. Duomenų apdorojimas

Darbe atliekama mišri – kokybinė ir kiekybinė – duomenų analizė. Kokybinės duomenų analizės tikslas – gauti kiekybines tiriamų kategorijų išraiškas, kurias galima būtų panaudoti tolesnėje statistinėje analizėje (Maruna and Copes, 2004; Flick, 2007). Nusikaltimo pasekmių lūkesčių ir alternatyvių elgesio reakcijų užduočių duomenys apdoroti naudojant kategorizavimo pagal prasmę metodą (Квале, 2003). Nusikaltimo analizės duomenys koduoti remiantis G. M. Sykes ir D. Matza (1957) pateikta neutralizacijų klasifikacija.

2.4.1. Kokybinė duomenų analizė

2.4.1.1. Nusikaltimų pasekmių lūkesčiai

Nuteistų tiriamųjų (n = 67) išvardytus teigiamus ir neigiamus nusikaltimų pasekmių lūkesčius pagal jų prasmę suskirstėme į subkategorijas. Išskyrėme 10 teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijų ir 15 neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijų (žr. 6-ą lentelę, 7-ą lentelę).

6 lentelė. *Teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos ir jų pavyzdžiai*

Nr.	Teigiamų nusikaltimo pasekmių lūkesčių subkategorijos	Pavyzdžiai
1	Finansinė nauda	„Lengvai gauti pinigai“; „finansinė nauda“
2	Tiesioginė materialinė nauda	„Norimą daiktą gali gauti veltui, už jį nereikia mokėti“; „gali gauti naujos aparatūros, kurios šiaip nenusipirksi“
3	Antrinė (instrumentinė) nauda	„Turint pinigų, galima nusipirkti alkoholio“; „gali nuvažiuoti pas draugus į kitą kaimą (su vogtu automobiliu)“
4	Socialinių santykių užmezgimas ir palaikymas	„Turėsiu daug draugų, pažinčių“; „turėsi daug merginų“; „kartu su kitais draugais kažką tuo metu darai“
5	Keršto išvengimas	„Bijau nusikalstamo pasaulio dalyvių elgesio, todėl geriau paklusti“
6	Savivertės sukūrimas ir palaikymas	„Jaučiuosi įvertintas“; „patinka būti dėmesio centre“
7	Teigiami emociniai išgyvenimai	„Daryti nusikaltimą ir jausti, kad nebūsi nubaustas“; „azartas apima, tokia gera įtampa būna“
8	Neigiamų pasekmių neigimas	„Niekas nenukenčia nuo mano padaryto nusikaltimo“; „žinau, kad tuo niekam nepakenksiu“
9	Galimybė tobulėti	„Kai nori kažką padaryti neteisėtai, tai priverčia galvoti taktiškiau ir tiksliau“; „tai priklauso nuo to, ką tu nori padaryti – tas motyvas priverčia žmogų tobulėti“
10	Užimtumas	„Kažkaip praleisti laiką“; „kai nėra ką veikti, gali sau kažkokį užsiėmimą sugalvoti“; „bent kažkuo užsiimi“

7 lentelė. Neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos ir jų pavyzdžiai

Nr.	Neigiamų nusikaltimo pasekmių lūkesčių subkategorijos	Pavyzdžiai
1	Finansiniai nuostoliai	„Turėčiau finansų problemų“; „nebegalėčiau finansiškai paremti motinos“
2	Šeimos netektis / netektis šeimai	„Praradimai šeimai“; „šeimos praradimas“; „negalėčiau susitikinėti su mergina, kada noriu“; „gali netekti artimų žmonių, draugų“; „negalėčiau tapti krikštatėviu“
3	Žala šeimai ir artimiesiems	„Labai blogai padarysiu motinai“; „sūnus neteko ramybės, jei nebūčiau nubaustas, lig šiol su sūnum normaliai bendraučiau“; „įskaudinsiu artimuosius“
4	Santykių blogėjimas	„Pablogėja santykiai su šeima“; „problemos su tėvais“; „turėsiu priešų“
5	Žala aukoms	„Sužalojau žmogų“; „negerai visiems padaryčiau: sau, žmonėms, valstybei“
6	Sugadinta reputacija	„Visi aplinkui žinos, kad atlikai laisvės atėmimo bausmę“; „visi galvos, kad esi blogas žmogus“; „artimieji galvos, kad esi nusikaltėlis“
7	Teistumo faktas	„Teistumas“
8	Psichologinės problemos	„Psichologinės problemos“; „pradėsiu vartoti alkoholį, narkotikus“
9	Procesai teisėtvarkos sistemoje	„Reikalai su policija“; „bus ilgas vaikščiojimas po teismus“; „teismų maratonas“
10	Grėsmė gyvybei	„Gali žūti“
11	Gyvenimo ir ateities žlugimas	„Ateities sunaikinimas“; „sužlugdytas gyvenimas“; „blogėja gyvenimas“
12	Darbo perspektyvos sutrikdymas	„Karjeros sugadinimas“; „įsidarbinimo sunkumai“; „sunkiau susirasti darbą“
13	Bausmės sukelti apribojimai	„Gausi „sėdėti“ laiką“; „negali išvykti į užsienį“
14	Sveikatos sutrikdymas	„Blogėja sveikata“; „sveikatos problemų po to būna“
15	Kita	„Netekau visko, ką turėjau“; „atsakomybė prieš įstatymą“

Pakviesti du vertintojai (turintys psichologijos magistro laipsnį) kiekvieno tiriamojo teigiamus nusikaltimų pasekmių lūkesčius priskyrė vienai nusikaltimų teigiamų pasekmių lūkesčių *subkategorijai*, o neigiamus nusikaltimų pasekmių lūkesčius priskyrė vienai nusikaltimų neigiamų pasekmių lūkesčių *subkategorijai*. „1“ žymėtas kiekvienas teigiamas ir neigiamas tiriamojo įvardytas nusikaltimo pasekmių lūkestis. Skaičiuota kiekvienai teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijai priskirtų atsakymų suma. Dviejų vertintojų nusikaltimų pasekmių lūkesčių kodavimo suderinamumas statistiškai reikšmingas (Kendalo τ koeficiento

reikšmės svyravo nuo 0,824 iki 1,000, $p < 0,01$) (žr. 7-o priedo 1-ą ir 2-ą lenteles). Vėliau su vertintojais aptarėme, kaip subkategorijos pagal prasmę galėtų būti suskirstytos į stambesnes kategorijas. Diskusijos būdu išskyrėme penkias apibendrintas atsakymų kategorijas. Kiekvieną atsakymų subkategoriją priskyrėme vienai iš penkių apibendrintų kategorijų (žr. 8-ą lentelę).

8 lentelė. *Teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos ir apibendrintos kategorijos*

Apibendrintos kategorijos	Teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos	Neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos
Materialinė nauda / nuostoliai	Finansinė nauda Instrumentinė tiesioginė nauda Instrumentinė antrinė nauda	Finansiniai nuostoliai
Socialiniai santykiai: palaikymas / blogėjimas	Socialinių santykių užmezgimas ir palaikymas Keršto išvengimas	Šeimos netektis arba netektis šeimai Žala šeimai ir artimiesiems Santykių blogėjimas Žala aukoms
Savivertė: palaikymas / silpnėjimas	Savivertės palaikymas	Sugadinta reputacija Teistumo faktas
Emocijos: teigiami emociniai išgyvenimai / neigiami emociniai išgyvenimai	Teigiami emociniai išgyvenimai Neigiamų pasekmių neigimas	Neigiami emociniai išgyvenimai ir psichologinės problemos Dėl susidūrimo su teisėtvarkos sistema ir dalyvavimo šios sistemos procesuose kylantys neigiami išgyvenimai Grėsmė gyvybei
Tobulėjimas: galimybė tobulėti/ galimybės tobulėti praradimas	Asmeninis tobulėjimas Užimtumas	Gyvenimo ir ateities žlugimas Darbo perspektyvos sutrikdymas Bausmės apribojimai Veiklą ribojantis sveikatos sutrikdymas Kita

2.4.1.2. Neutralizacijos

Analizuodami nuteistų tiriamųjų ($n = 67$) „nusikaltimo analizės“ protokolus, išskyrėme nuteistųjų neutralizacijas pagal G. M. Sykes ir D. Matza (1957) pateiktą neutralizacijų klasifikaciją. Taigi visas neutralizacijas suskirstėme į penkias **kategorijas**: 1) atsakomybės neigimo, 2) žalos neigimo,

3) aukos neigimo, 4) smerkiančiųjų pasmerkimo, 5) apeliacijos į svarbesnes aplinkybes. Vėliau analizavome kiekvienos kategorijos neutralizacijų turinį. Pagal turinį kiekvienos kategorijos neutralizacijas suskirstėme į *subkategorijas*. Iš viso nustatėme septyniolika neutralizacijų subkategorijų (žr. 9-ą lentelę).

9 lentelė. Neutralizacijų kategorijos (Sykes and Matza, 1957), subkategorijos ir jų pavyzdžiai

Neutralizacijų kategorijos ir subkategorijos	Paaiškinimas	Pavyzdžiai
Atsakomybės neigimas – „alkoholio poveikis“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) nusikalstamo elgesio priežastis priskiriant alkoholio poveikiui.	Atsakomybė už nusikalstamus veiksmus priskiriama alkoholio poveikiui. Nusikalstamas elgesys interpretuojamas kaip neišvengiama, nuo asmens nepriklausanti alkoholio poveikio pasekmė.	„Kad buvau girtas, beveik nieko neprisimenu. Viskas dėl alkoholio, jei nebūčiau gėręs, nebūtų taip atsitikę.“ „Todėl, kad buvo alkoholio įtaka.“ „Alkoholis galvojo, alkoholis darė.“ „Nebuvo pasirinkimo, nes buvau girtas.“
Atsakomybės neigimas – „narkotikų poreikis“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) nusikalstamo elgesio priežastis priskiriant narkotinių medžiagų poreikiui.	Atsakomybė už nusikalstamus veiksmus priskiriama narkotikų poreikiui. Nusikalstamas elgesys interpretuojamas kaip neišvengiama, nuo asmens nepriklausanti narkotikų poreikio pasekmė.	„Kad buvau pradėjęs badytis. Buvau apsvaigęs. Tuo metu labai daug vartoju aguonų. Galvojau tik kaip gauti aguonų.“ „Todėl, kad vartoju narkotikus, ir reikėjo bet kokiais būdais jų gauti.“
Atsakomybės neigimas – „pinigų stoka“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) nusikalstamo elgesio priežastis priskiriant pinigų stokai.	Atsakomybė už nusikalstamus veiksmus priskiriama nuo asmens nepriklausančiai aplinkybei – pinigų stokai. Ši aplinkybė interpretuojama kaip pagrindinė ir pateisinanti neteisėto elgesio priežastis.	„Turėjau finansinių problemų ir reikėjo pinigų. Buvau linkęs žaisti azartinius žaidimus ir reikėjo pinigų tada.“ „Pinigų reikėjo daugiau. Negalvojau, kad tai blogai, lengvi pinigai.“ „Reikėjo pinigų gimtadieniui atšvesti ir neturėjau.“
Atsakomybės neigimas – „užimtumo stoka“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) nusikalstamo elgesio priežastis priskiriant užimtumo stokai.	Atsakomybė už nusikalstamus veiksmus priskiriama nuo asmens nepriklausančiai aplinkybei – užimtumo stokai. Nusikalstamas elgesys suvokiamas kaip alternatyva užimtumui.	„Tai todėl, kad aš niekur nedirbau ir nesimokinau.“ „Vis tiek nebuvo ko veikti, galvojau, kodėl sėdėti prie upės, jei galima nueiti į svečius, bus linksma, ten pasivažinėsiu (vogta mašina).“

<p>Atsakomybės neigimas – „situacijos nesuvokimas“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) teigiant nesupratus situacijos neteisėtumo – buvus „naiviam“ nusikaltimo situacijai.</p>	<p>Atsakomybė už nusikalstamus veiksmus neigiama pasiteisinant tuo, kad asmuo nesuprato savo veiksmų arba situacijos neteisėtumo.</p>	<p>„Per durnumą. Nereikėjo susidėti su tokiais draugais. Galvojau, kad viskas bus gerai. Viskas ir buvo gerai. Norėjau linksmai praleisti laiką, tik norėjau padėti draugams (asmuo laikęs ir platinęs narkotines medžiagas). Viskas apsigvertė aukštyn kojom. Netikėta ir žiauru. Viskas pakrypo kita linkme.“</p>
<p>Atsakomybės neigimas – „neprognozuojami ir nevaldomi įvykiai“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) nusikaltimo situaciją ir savo veiksmus interpretuojant kaip neprognozuojamus ir nevaldomus įvykius.</p>	<p>Atsakomybė už padarytą nusikaltimą neigiama pasiteisinant tuo, kad nusikaltimo metu vykstantys įvykiai suvokiami kaip automatiški, spontaniški, vykstantys be asmens minčių, jausmų įsikišimo.</p>	<p>„Vyko ramus pokalbis apie ūkį, gyvulius. <...> Tuo metu minčių nebuvo. Viskas vyko spontaniškai. Nervinio streso būsenoje griebiau, kas papuolė po ranka. Keletą kartų sudaviau sugyventinei.“ „Viskas vyko spontaniškai be minčių.“</p>
<p>Atsakomybės neigimas – „bausmės išvengimo iliuzija“ Atsakomybės neigimas (sumažinimas) suvokus, kad daromi veiksmai neturi bausmės pasekmių.</p>	<p>Įvykiai interpretuojami kaip neturėsiantys neigiamų (bausmės) pasekmių. Išorinių sankcijų nebuvimas interpretuojamas kaip asmeninės atsakomybės nebuvimas (samprotaujama: „jeigu nebus bausmės, reiškia, kad nieko blogo nedarau“).</p>	<p>„Maža tikimybė, kad įvyktų teismas, per mažai informacijos. Nemaniau, kad gali man ką nors įrodyti, <...> nelabai supratau, kodėl uždėjo antrankius ir išsivežė.“ „Aš nieko nusikalstamo nedarau, niekas neirodydys.“</p>
<p>Žalos neigimas – „padarytos žalos neigimas“ Jau padarytos žalos ar sužeidimo neigimas arba jų dydžio nuvertinimas.</p>	<p>Nusikaltimo metu padaryta žala arba sužeidimas neigiami arba suvokiami kaip mažesni, negu yra iš tikrųjų.</p>	<p>„Aš tik kelis kartus ranka sudaviau“ (pasekmė – sunkus kūno sužalojimas); „Nusivedžiau jį (auką) į šalį ir įbedžiau peilį. Jis ištrūko ir pabėgo. Pagalvojau, kad jei sužalovau, bus problemų. Netikėjau, kad pataikiau.“</p>

<p>Žalos neigimas – „ilgalaikių žalos padarinių neigimas“</p> <p>Žalos ar sužeidimo neigimas (nuvertinimas) klaidingai interpretuojant potencialiai žalingus veiksmus ir jų padarinius.</p>	<p>Neigiami galimi žalingi elgesio padariniai neteisėtus veiksmus interpretuojant kaip „pokštą“, „pajuokavimą“. Neteisėti veiksmai vertinami kaip „nieko rimto“ (samprotaujama: „pokštu negali padaryti žalos“). Šiai kategorijai priskyrėme ir neutralizacijas, kuriose nusikalstamas elgesys ir jo žala neigiami pabrėžiant suplanuotų veiksmų įgyvendinimą – kai asmuo dėmesį sutelkia į suplanuotus veiksmus ir jų atlikimą nesvarstydamas apie neteisėtumą ar padarinius.</p>	<p>„Nieko blogo nenorėjau, norėjau tik pamokyti jus mandagiai elgtis <...> smagiai leidome laiką su draugais“;</p> <p>„Tuo metu aš negalvoju apie pasekmes, nes dariau tai, ko noriu pats.“</p>
<p>Žalos neigimas – „naudos akcentavimas“</p> <p>Žalos neigimas interpretuojant tik teigiamus nusikaltimo padarinius.</p>	<p>Priešingas nusikalstamų veiksmų pasekmių suvokimas – veiksmai ne žalingi, bet naudingi. Naudos iš neteisėtų veiksmų teigiamas įvertinimas ir akcentavimas. Nusikaltimo padariniai interpretuojami iš savo asmeninės perspektyvos neatsižvelgiant į veiksmų pasekmes aukai.</p>	<p>„Aš nusikaltimą padariau todėl, kad buvo tekę man važiuoti su tuo automobiliu ir aš norėjau dar. Gal, jei nebūčiau prieš tai su juo važiuavęs, gal ir nebūčiau jo norėjęs ir nebūčiau įvykdęs to nusikaltimo. Aš tada mažiau, kad niekam nieko blogo tuo savo elgesiu nepadarysiu. Ir galvoju, kad aš jo noriu ir man jo reikia. <...> džiaugsmas, kad pagaliau turėsiu tą, ko noriu.“</p>
<p>Aukos neigimas – „savęs kaip aukos suvokimas“</p> <p>Aukos neigimas nusikaltimo situacijoje <i>save</i> suvokiant kaip auką.</p>	<p>Nusikaltimo situacijoje asmuo save suvokia kaip auką (įžeidimas, neteisybė, pažeisti asmeniniai interesai ir pan.), ir nusikalstamais veiksmais siekia atkurti „teisingumą“. Tikroji auka suvokiama kaip agresorė ir neigiamai besielgiantis personažas.</p>	<p>„Reikia pamokyti už įžeidimą“;</p> <p>„galvoju, kad sugyventinė kalė, reikia pamokyti, kad taip daugiau nesielgtų“;</p> <p>„norėjau pamokyti, galvoju, kad neleisiu įžeidinėti savęs.“</p>
<p>Aukos neigimas – „aukos buvimo neigimas“</p> <p>Aukos neigimas interpretuojant nusikaltimo situaciją kaip neturinčią aukų.</p>	<p>Neigiamas aukos buvimas nusikaltimo situacijoje arba turimas tik labai miglotas jos vaizdas.</p>	<p>„Aš nekaltas, niekam nepadariau žalos“;</p> <p>„<i>Niekas</i> nenukentėjo. Ten buvo tik seni daiktai. <i>Niekam jų nereikia</i>.“</p>

<p>Aukos neigimas – „liudininkų nebuvimo akcentavimas“</p> <p>Aukos neigimas interpretuojant nusikaltimo situaciją kaip neturinčią liudininkų.</p>	<p>Pažymima, kad situacijoje nėra ne tik aukos, bet apskritai jokių liudininkų, neteisėti veiksmai suvokiami, kaip „nematomi“ (samprotaujama: „niekas nemato, reiškia, kad niekas nenukenčia“).</p>	<p>„Galvoju, kad niekas nepastebės“;</p> <p>„nieko neatsitiko, niekas nieko nematė.“</p>
<p>Aukos neigimas – „aukos nuvertinimas“</p> <p>Aukos neigimas nuvertinant arba neigiant aukos žmogiškąsias savybes ir teises.</p>	<p>Aukos intelektinių gebėjimų, žmogiškųjų teisių, jausmų, orumo nuvertinimas arba neigimas. Ši neutralizacija paremta logika: „(žmonių) aukų nėra, nes čia „ne žmonės.“</p>	<p>„Tie užsieniečiai nieko nesupranta. <...> Jie nieko nesupras, jie užsieniečiai“;</p> <p>„Keikiau visokiais žodžiais, dėsčiau argumentus, kad auka yra blogas žmogus. Aiškinau, kad jis yra žlugęs žmogus <...> jis to vertas (sunkaus kūno sužalojimo).“</p>
<p>Smerkiančiųjų pasmerkimas</p>	<p>Asmuo nukreipia mintis nuo savo netinkamo elgesio ir jo motyvų į tuos asmenis (visuomenės grupes), kurie nepritaria tokiam elgesiui. Šie asmenys ar grupės nuvertinami, kaltinami neteisėtais veiksmais ir gyvenimo būdu.</p>	<p>„Džiaugiasi, kad iš tokios valstybės vogiau, nes valstybė jau seniai iš manęs pavogusi“;</p> <p>„Ikiteisminis tyrimas buvo tendencingas. <...> Nusivyliau (teisėtvarkos) sistema. Kuo labiau juntu sistemos spaudimą, tuo labiau didžiuojuos, kad vogiau iš valstybės, o ne iš bobutės.“</p>
<p>Apeliacija į svarbesnes aplinkybes – „neabejotinai“ svarbias aplinkybes“</p> <p>Apeliacija į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes arba vertybes, kuriomis vadovaujantis neteisėti veiksmai suvokiami kaip visiškai pateisinami.</p>	<p>Nusikalstamas elgesys interpretuojamas kaip <i>neišvengiamas</i> priklausant konkrečiai socialinei grupei ar atliekant tam tikrus socialinius vaidmenis, kurie suvokiami kaip vertybė.</p>	<p>„Buvau su draugais. Kartu gėrėm, kvailiojom. Negalėjau kitaip pasielgti, kaip tik eiti kartu. Juk jie mano draugai.“</p> <p>„Gimė vaikas. Pinigų reikėjo daugiau. <...> Turėjau uždirbti šeimai. Reikėjo kažką daryti.“</p>
<p>Apeliacija į svarbesnes aplinkybes – „atsakomybės pasidalinimas“</p> <p>Apeliacija į aplinkybes, kurios suvokiamos kaip lengvinančios asmeninę atsakomybę už nusikaltimą, dalį jos priskiriant kitiems asmenims.</p>	<p>Asmeninė atsakomybė pripažįstama ne už visus, o tik už kai kuriuos nusikalstamus veiksmus. Dalis atsakomybės priskiriama kitiems asmenims.</p>	<p>„Man atrodė, kad per daug jį muša. Norėjau sustabdyti, bet nesikišau. Mano kaltė, kad nesikišau ir nesustabdžiau to“;</p> <p>„Galvoju, kad kažkas man čia neaišku. Kalbėjau, kad gal nedarom to (vagystės), gausim tų pinigų. Abejojau, galvoju, kad negerai darau, <...> atvažiavau pas draugę, laukėm žmogaus.“</p>

Dviem pakviestiems vertintojams (turtintiems psichologijos magistro laipsnį) davėme visų tiriamųjų „nusikaltimo analizės“ tekstų perspausdintas kopijas ir lenteles su neutralizacijų subkategorijų sąrašais. Remdamiesi subkategorijų sąrašu jie žymėjo, ar tiriamasis naudojo neutralizaciją pasakodamas apie įvykius *prieš nusikaltimą, jo metu ir po jo* (trimis atkuriamo nusikaltimo laiko momentais) (Maruna and Mann, 2006). „1“ žymėta, jeigu neutralizacijos subkategorija naudota, „0“ – jeigu nenaudota. Dviejų vertintojų neutralizacijų kodavimo suderinamumas statistiškai reikšmingas (Kendalo τ koeficiento reikšmės svyravo nuo 0,763 iki 0,953, $p < 0,01$) (žr. 7-o priedo 3-ią lentelę). Kiekvienos neutralizacijos subkategorijos naudojimo dažnumas buvo įvertintas 4 balų rangine skale nuo 0 iki 3 (0 – nebuvo taikyta, 1 – buvo taikyta vienu atkuriamo nusikaltimo laiko momentu, 2 – taikyta dviem atkuriamo nusikaltimo laiko momentais, 3 – taikyta trimis atkuriamo nusikaltimo laiko momentais).

2.4.1.3. Alternatyvios elgesio reakcijos

Visas tiriamųjų ($n = 211$) pateiktas alternatyvias elgesio reakcijas (*alternatyvaus mąstymo užduotyje*) pagal jų prasmę suskirstėme į subkategorijas. Išskyrėme 18 alternatyvių elgesio reakcijų subkategorijų. Pakviesti du vertintojai (ketvirtojo kurso psichologijos studentė ir psichologijos magistro laipsnį turintis psichologas) kiekvieno tiriamojo pateiktas alternatyvias elgesio reakcijas priskyrė vienai iš aštuoniolikos subkategorijų. Skaičiuota kiekvienai alternatyvių elgesio reakcijų subkategorijai priskirtų atsakymų suma. Dviejų vertintojų alternatyvių elgesio reakcijų kodavimo suderinamumas buvo statistiškai reikšmingas (Kendalo τ koeficiento reikšmės svyravo nuo 0,635 iki 0,963, $p < 0,01$) (žr. 7-o priedo 4-ą lentelę). Vėliau su vertintojais aptarėme, kaip subkategorijas pagal prasmę galėtume suskirstyti į stambesnes kategorijas. Diskusijos būdu išskyrėme keturias apibendrintas atsakymų kategorijas. Kiekvieną atsakymų subkategoriją priskyrėme vienai iš keturių apibendrintų kategorijų (žr. 10-ą lentelę).

10 lentelė. Alternatyvių elgesio reakcijų kategorijos, jų paaiškinimai, subkategorijos ir pavyzdžiai

Apibendrinta kategorija ir jos paaiškinimas	Subkategorijos	Pavyzdžiai
Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos reakcijos. Socialiai priimtinas, realiai įmanomas ryšiu su tiesioginiu dalyviais situacijos sprendimo būdas.	1. Paaiškinti, aptarti.	1. „Papasakoti apie jos (laidos) įdomumą ir naudą.“
	2. Prašyti.	2. „Paprrašyti perjungti kanalą.“
	3. Atsiprašyti.	3. „Atsiprašyti.“
	4. Atkreipti dėmesį, sudominti.	4. „Turėtų sudominti kažkokia tema, kad būtų verta klausytis“; „Pabandyti pasakyti garsiau.“
	5. Ieškoti kompromisų, derėtis.	5. „Pasakyti, kad, jei dabar eis į filmą su manim, kitą kartą aš eisiu su juo, kur jis nori.“
	6. Keisti elgesį į kitiems priimtina.	6. „Sužinoti kitų asmenų interesus; pasirinkti temą, kuri būtų visiems įdomi.“
	7. Keisti savo mąstymą.	7. „Pabandyti suprasti priežastis, kodėl taip yra.“
	8. Ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos.	8. „Rasti garsiausiai kalbantį ir paprašyti jo pagalbos.“
	9. Materialiai atlyginti (parūpinti).	9. „Nupirkti naują“; „sutaisyti.“
„Agresyvos“ reakcijos. Situacijos sprendimas numatantis tiesioginės arba netiesioginės, fizinės ar verbalinės agresijos panaudojimą.	1. Neatsižvelgti į kitus (situacijos dalyvius) daryti savaip.	1. „Tiesiog perjungti pačiam, jei neišeina susitarti.“
	2. Tiesioginiai agresyvūs veiksmai.	2. „Atimti pultą ir persijungti pačiam.“
	3. Tiesioginės agresyvos verbalinės reakcijos.	3. „Apšaukti ir išvaryti iš kambario.“
	4. Manipuliacija / šantažas.	4. „Jei tu su manim neisi, aš irgi su tavim niekur nebeisiu ir tu man nebe draugas.“
	5. Melas, apgaulė.	5. „Pameluoti, kad labai reikia.“
„Pasitraukimo“ reakcijos. Situacijos sprendimas, kuriuo siūloma tiesiog pasitraukti iš situacijos jos nesprendžiant; arba siūlomas kitas elgesio būdas, be tiesioginės socialinės sąveikos su situacijos dalyviais, kuriame taip pat yra (netiesioginių) nuorodų į pasitraukimą iš situacijos.	1. Pasitraukti iš situacijos.	1. „Tiesiog išeiti iš kambario.“
	2. Kitas situacijos sprendimas be tiesioginės socialinės sąveikos su situacijos dalyviais.	2. „Eičiau išjungčiau kitą televizorių.“ „Nusipirkčiau kitą televizorių.“

„Tuščias“ atsakymas. Atsakymas, kuriuo nepasiūlomas realus situacijos sprendimas.	1. Situacijos problemiško (arba būtinybės ją spręsti) neigimas.	1. „Jeigu draugas geras, tokia situacija nekiltų“; „Nieko nedaryti“; „Nieko. Jei žmonės nenorės klausytis, tai ir neklausys.“
	2. Situacijos komentaras be sprendimo.	2. „Gali išspręsti, tik reikia noro ir kantrybės.“

Kokybinės duomenų analizės metu užkoduoti duomenys vėliau apdoroti kiekybiniais duomenų analizės metodais.

2.4.2. Kiekybinė duomenų analizė

Tyrimo duomenims apdoroti naudota SPSS (angl. *Statistical Package for Social Sciences*) programos 18.0 versija. Kintamųjų aprašomoji statistika pateikiama nurodant vidurkius (M), standartinius nuokrypius (SD), procentinius dydžius (proc.). Kadangi tiriamos grupės buvo nevienodo dydžio, grupių rezultatai palyginti naudojant neparametrinius statistinės analizės metodus: χ^2 kriterijaus statistiką, Kruskalo–Voliso ranginį kriterijų nepriklausomoms imtims, Mano–Vitnio–Vilkoksono rangų sumų kriterijų nepriklausomoms imtims. Ryšiai tarp kintamųjų vertinti apskaičiuojant Spirmeno ranginės koreliacijos koeficientą. Siekiant įgyvendinti ketvirtą ir penktą tyrimo uždavinius, naudota dviejų faktorių dispersinė analizė (4 x 2 ANOVA). Taikant šį statistinį metodą, duomenų homogeniškumas tikrintas naudojant Leveno (angl. *Levene*) testą.

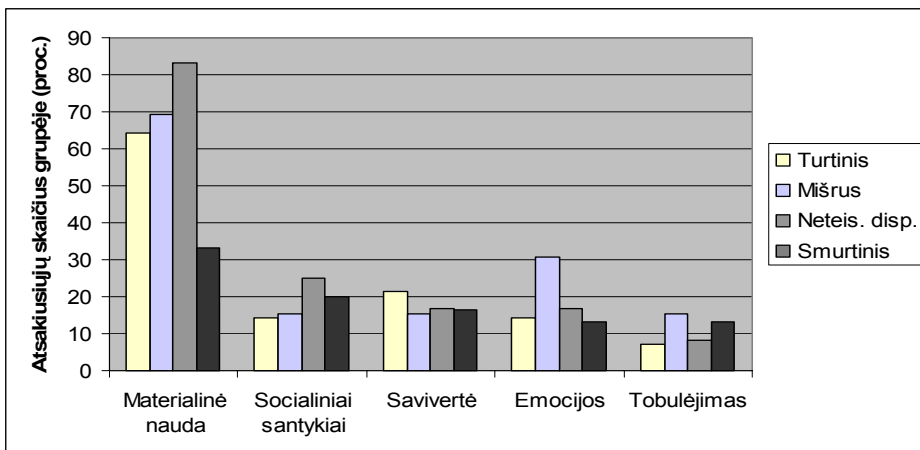
3. REZULTATAI

3.1. Socialinės informacijos apdorojimo ypatumai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Siekdami atskleisti socialinės informacijos apdorojimo ypatumus skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistųjų grupėse (1-asis tyrimo uždavinys) ir palyginti socialinės informacijos apdorojimą skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistųjų grupėse (2-asis tyrimo uždavinys), įvertinome turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių nuteistųjų nusikaltimų pasekmių lūkesčių, neutralizacijų (taip pat smurto neutralizacijų), socialinių įgūdžių vertinimų, alternatyvių elgesio reakcijų vidurkius, standartinius nuokrypius, paplitimą turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių nuteistųjų tiriamųjų grupėse bei palyginome socialinės informacijos apdorojimo rodiklius skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse.

3.1.1. Nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Teigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Tiriamieji vidutiniškai išsakė 1,46 (SD = 1,54) teigiamo nusikaltimų pasekmių lūkesčio (toliau – TNPL): materialinės naudos M = 0,74 (SD = 0,8), socialinių santykių M = 0,22 (SD = 0,48), savivertės M = 0,19 (SD = 0,43), emocijų M = 0,19 (SD = 0,43), tobulėjimo M = 0,13 (SD = 0,38). Nuteistųjų tiriamųjų dalis, išsakiusi įvairių kategorijų TNPL, skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse statistiškai reikšmingai skiriasi ($\chi^2 = 28,387$, df = 12, p < 0,05). Visose skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse labiausiai buvo paplitę materialinės naudos TNPL (žr. 5-ą pav.). Turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje šių lūkesčių turėjo 64,3 proc., mišrius nusikaltimus – 69,2 proc., neteisėto disponavimo – 83,3 proc., smurtinius nusikaltimus – 33,3 proc. tiriamųjų (žr. 5-ą pav.).

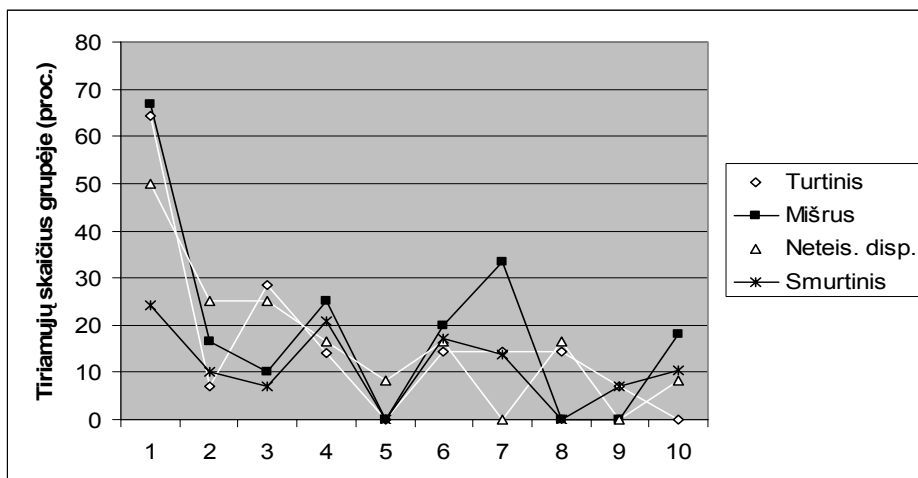

5 pav. Teigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (apibendrintos TNPL kategorijos)

Nuodugni TNPL subkategorijų analizė parodė, kad finansinės naudos TNPL turėjo 66,7 proc. mišrius, 64,3 proc. turtinius, 50,0 proc. neteisėto disponavimo ir beveik dukart mažesnė dalis – 24,1 proc. smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų (žr. 6-ą pav.). Antrinės (instrumentinės) naudos TNPL labiausiai buvo paplitę tarp turtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų – jų turėjo 28,6 proc. šios grupės asmenų. Tiesioginės materialinės naudos ir antrinės (instrumentinės) naudos TNPL išsakė ketvirtadalis (25 proc.) neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų (žr. 6-ą pav.).

Teigiami socialinių santykių lūkesčiai labiausiai paplitę neteisėto disponavimo (25,0 proc.) ir smurtinius (20,0 proc.) nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse. Kiek mažiau šie lūkesčiai buvo paplitę mišrius (15,4 proc.) ir turtinius (14,3 proc.) nusikaltimus padariusių asmenų grupėse (žr. 5-ą pav.). Nuodugni TNPL subkategorijų analizė parodė, kad socialinių santykių užmezgimo ir palaikymo TNPL mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėje buvo labiau paplitę, negu kitose tiriamųjų grupėse, – socialinių santykių užmezgimo ir palaikymo TNPL turėjo 25 proc. tokius nusikaltimus padariusių tiriamųjų (žr. 6-ą pav.). 8,3 proc. neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų turėjo lūkesčių, kad

nusikaltimo darymas padės išvengti kitų asmenų (bendrininkų) keršto (žr. 6-ą pav.).

TNPL: *materialinės naudos*: 1 – finansinės naudos, 2 – tiesioginės materialinės naudos, 3 – antrinės (instrumentinės) naudos; *socialinių santykių*: 4 – socialinių santykių užmezgimo ir palaikymo, 5 – keršto išvengimo; *savivertės*: 6 – savivertės sukūrimo ir palaikymo; *emocijų*: 7 – teigiamų emocinių išgyvenimų; 8 – neigiamų pasekmių neigimo; *tobulėjimo*: 9 – galimybės tobulėti, 10 – užimtumo.

6 pav. Teigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (TNPL subkategorijos)

TNPL, kad nusikalstamas elgesys padės palaikyti savivertę, išsakė apie 15 proc. mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų, o turtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėje ši TNPL turėjo kiek didesnę tiriamųjų dalis – 21,4 proc. (žr. 5-ą pav.). Emocijų kategorijos TNPL daugiausia nustatyta mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje (30,8 proc.). Šios kategorijos TNPL turėjo apie 15 proc. turtinius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų (žr. 5-ą pav.). Detali TNPL subkategorijų analizė parodė, kad teigiamų emocinių išgyvenimų nusikaltimų pasekmių lūkesčių turėjo 33,3 proc. mišrius ir apie 14 proc. turtinius bei smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų. Lūkesčių, kad pavyks išvengti neigiamų nusikaltimų pasekmių, turėjo apie 15 proc. nusikaltimus be smurto komponento (turtinius, neteisėto disponavimo) padariusių tiriamųjų (žr. 6-ą pav.).

Tobulėjimo kategorijos TNPL išsakė tik nedidelė dalis visų keturių tiriamųjų grupių asmenų, o daugiausia šių TNPL turėjo nusikaltimus su smurto komponentu padariusių tiriamųjų: 15,4 proc. asmenų, padariusių mišrius, ir 13,3 proc. – smurtinius nusikaltimus (žr. 5-ą pav.). Nustatyta, kad 18,2 proc. mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų turėjo lūkesčių, jog nusikalstamas elgesys gali padėti spręsti užimtumo problemą (žr. 6-ą pav.).

Teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Skirtingus nusikaltimus padarę tiriamieji statistiškai reikšmingai nesiskyrė bendru TNPL skaičiumi ($\chi^2 = 2,757$, $df = 3$, $p > 0,05$). Palyginus penkių kategorijų TNPL skaičių tiriamųjų grupėse nustatyta, kad skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų turimų materialinės naudos TNPL skaičius skiriasi, ir šis skirtumas yra statistiškai reikšmingas (Kruskalo–Voliso ranginio kriterijaus nepriklausomoms imtims statistikos rezultatai pateikti 11-oje lentelėje). Kitų kategorijų (socialinių santykių, savivertės, emocijų, tobulėjimo) teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių skirtumai keturiose skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse buvo statistiškai nereikšmingi.

11 lentelė. Teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse

Kategorijos	χ^2	df	p	Vidutiniai rangai			
				Turtinis (N = 14)	Mišrus (N = 13)	Neteis. disp. (N = 11)	Smurtinis (N = 29)
Material. nauda	9,177	3	0,027*	40,57	38,85	43,17	27,47
Soc. santykiai	0,402	3	0,940	33,75	34,15	36,88	35,20
Savivertė	0,188	3	0,980	36,29	34,23	34,67	34,67
Emocijos	2,294	3	0,514	33,86	39,92	34,67	33,53
Tobulėjimas	0,677	3	0,879	33,43	36,23	33,83	35,67

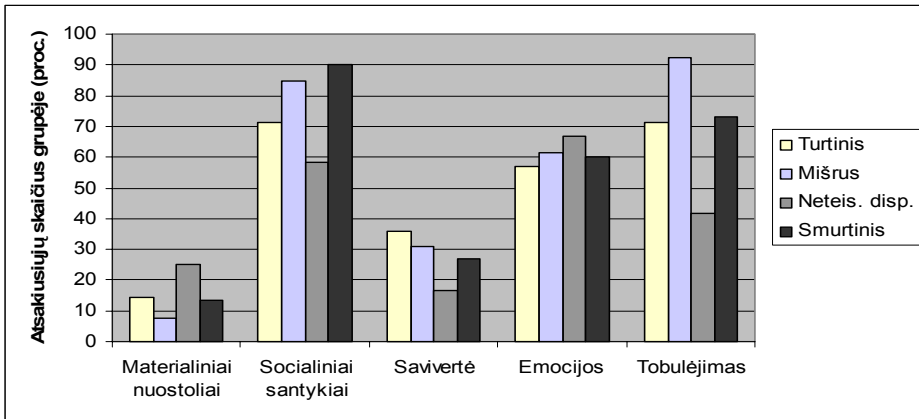
* $p < 0,05$

Siekdami išsiaiškinti, kurios nuteistųjų grupės skyrėsi materialinės naudos lūkesčiais, visas grupes lyginome poromis (taikėme Mano–Vitnio–Vilkoksono ranginių sumų kriterijų nepriklausomoms imtims). Nustatėme, kad materialinės naudos lūkesčiais skyrėsi trys tiriamųjų grupės:

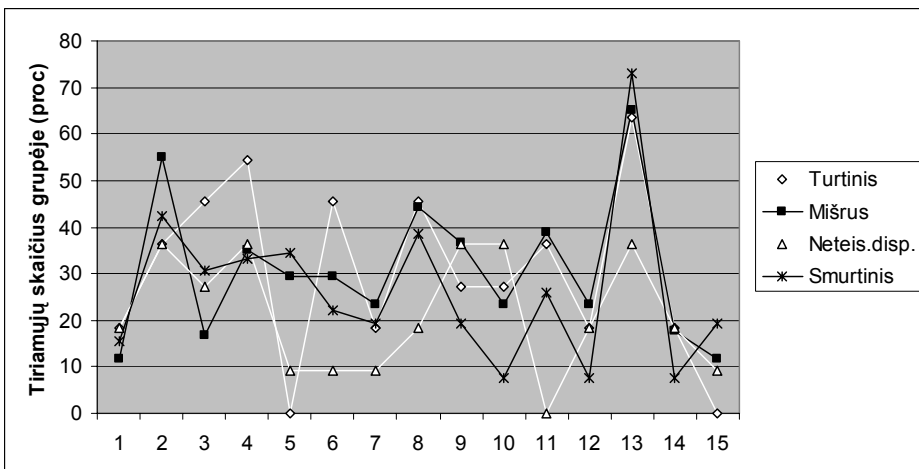
turtinius nusikaltimus padarę asmenys materialinės naudos lūkesčių turėjo statistiškai reikšmingai daugiau, negu smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji (vid. rangai 27,82 ir 20,02, $U = 135,500$, $p < 0,05$). Mišrius nusikaltimus padarę tiriamieji materialinės naudos lūkesčių turėjo statistiškai reikšmingai daugiau, negu smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji (vid. rangai 27,19 ir 19,78, $U = 128,500$, $p < 0,05$). Neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys materialinės naudos lūkesčių turėjo statistiškai reikšmingai daugiau, negu smurtinius nusikaltimus padarę asmenys (vid. rangai 28,58 ir 18,68, $U = 95,000$, $p < 0,01$).

Neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Tiriamieji vidutiniškai išsakė 3,67 (SD = 1,99) nusikaltimų neigiamų pasekmių lūkesčio (toliau – NNPL): materialinės naudos $M = 0,17$ (SD = 0,45), socialinių santykių $M = 1,32$ (SD = 0,95), savivertės $M = 0,29$ (SD = 0,49), emocijų $M = 0,8$ (SD = 0,81), tobulėjimo $M = 1,07$ (SD = 0,9). Nuteistų tiriamųjų, išsakiusių įvairius NNPL skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse dalis, statistiškai reikšmingai skiriasi ($\chi^2 = 37,067$, $df = 12$, $p < 0,001$). Nustatyta, kad visose grupėse didžiausia dalis tiriamųjų įvardijo su socialiniais santykiais susijusius NNPL. Socialinių santykių NNPL turėjo 90,0 proc. smurtinius, 84,6 proc. mišrius, 71,4 proc. turtinius ir kiek mažiau – 58,3 proc. neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių asmenų (žr. 7-ą pav.).

Nuodugni NNPL subkategorijų analizė parodė, kad mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje, palyginti su kitomis tiriamųjų grupėmis, didžiausia dalis tiriamųjų (69,2 proc.) turėjo šeimos netekties / netekčių šeimai NNPL. Tarpasmeninių santykių blogėjimo ir žalos šeimai bei artimiesiems NNPL turėjo didžiausia dalis turtinius nusikaltimus padariusių asmenų: atitinkamai 42,9 proc. ir 50,0 proc. šios grupės tiriamųjų (žr. 8-ą pav.).

7 pav. Neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (apibendrintos TNPL kategorijos)

NNPL: *materialinių nuostolių*: 1 – finansinių nuostolių; *socialinių santykių*: 2 – šeimos netekties / netekčių šeimai, 3 – žalos šeimai ir artimiesiems, 4 – santykių blogėjimo, 5 – žalos aukoms, visuomenei, sau pačiam; *savivertės*: 6 – sugadinta reputacija, 7 – teistumo faktas; *emocijų*: 8 – neigiami emociniai išgyvenimai ir psichologinės problemos, 9 – dėl susidūrimo su teisėtvarkos sistema ir dalyvavimo šios sistemos procesuose kylantys neigiami išgyvenimai, 10 – grėsmės gyvybei; *tobulėjimo*: 11 – gyvenimo ir ateities žlugimo, 12 – darbo perspektyvos sutrikdymo, 13 – bausmės sukeltų apribojimų, 14 – veiklą ribojančių sveikatos sutrikdymų, 15 – kitų.

8 pav. Neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (NNPL subkategorijos)

Gana daug turtinius, mišrius ir smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų turėjo galimybės tobulėti praradimo NNPL (atitinkamai: 71,4, 92,3, 73,3 proc. šių grupių asmenų). Neteisėto disponavimo grupėje galimybės

tobulėti praradimo NNPL turėjo mažiau negu pusė – 41,7 proc. tiriamųjų (žr. 7-ą pav.). Smulki NNPL subkategorijų analizė parodė, kad didelė dalis visų grupių, išskyrus neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių (60–70 proc.) tiriamųjų turėjo bausmės sukeltų apribojimų NNPL. Nemažai mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų išsakė gyvenimo ir ateities žlugimo (36,4 proc.) ir darbo perspektyvos sutrikdymo (40,0 proc.) NNPL. Turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse gyvenimo ir ateities žlugimo NNPL turėjo 42,9 proc. tiriamųjų (žr. 8-ą pav.).

Visose skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse gana daug asmenų turėjo galimų emocinių problemų NNPL – 57,1 proc. padariusių turtinius, 61,5 proc. – mišrius, 66,7 proc. – neteisėto disponavimo ir 60,0 proc. – smurtinius nusikaltimus asmenų (žr. 7-ą pav.). Su savivertės silpnėjimu ir praradimu susiję NNPL dažniausi buvo turtinius nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėje (35,7 proc.) ir kiek retesni mišrius (30,8 proc.) ir smurtinius (27,7 proc.) nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse. Neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių asmenų grupėje šios kategorijos NNPL turėjo 16,7 proc. tiriamųjų (žr. 7-ą pav.). Įdomu, kad materialinių nuostolių lūkesčių turėjo tik labai nedidelė visų nusikaltimų grupių tiriamųjų dalis: 14,3 proc. padariusių turtinius, 7,7 proc. – mišrius, 13,4 proc. – smurtinius ir kiek daugiau – 25,0 proc. – padariusių neteisėto disponavimo nusikaltimus (žr. 7-ą pav.).

Neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Nustatyta, kad bendru NNPL skaičiumi skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupės statistiškai reikšmingai nesiskyrė ($\chi^2 = 4,461$, $df = 3$, $p > 0,05$). Statistiškai reikšmingai nesiskyrė penkių kategorijų NNPL skaičius turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (žr. 12-ą lentelę).

12 lentelė. Neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse

Kategorijos	χ^2	df	p	Vidutiniai rangai			
				Turtinis (N = 14)	Mišrus (N = 13)	Neteis. disp. (N = 11)	Smurtinis (N = 29)
Materialinė nauda	1,430	3	0,699	34,79	32,58	38,38	34,80
Socialiniai santykiai	2,402	3	0,493	34,36	36,42	27,71	37,60
Savivertė	1,438	3	0,697	38,32	35,96	31,17	34,57
Emocijos	0,759	3	0,859	35,14	38,69	34,96	33,35
Tobulėjimas	5,702	3	0,127	36,57	43,12	25,21	34,67

Penkių kategorijų teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių palyginimas. Palyginus, kiek tos pačios kategorijos teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių išsakė skirtingus nusikaltimus padarę tiriamieji gauta, kad grupės nesiskyrė tik savivertės kategorijos teigiamų ir neigiamų lūkesčių skaičiumi (Mano–Vitnio–Vilkoksono kriterijaus dviem nepriklausomoms imtims rezultatai pateikti 13-oje lentelėje). Visų grupių tiriamieji išsakė daugiau TNPL, susijusių su materialine nusikaltimų teikiama nauda, negu neigiamų šios kategorijos NNPL, tačiau smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje (priešingai negu kitose trijose grupėse) šis skirtumas nebuvo statistiškai reikšmingas. Visų tiriamųjų grupių asmenys išsakė statistiškai reikšmingai daugiau neigiamų, negu teigiamų socialinių santykių, emocijų ir galimybių tobulėti kategorijų lūkesčių (išskyrus neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių asmenų grupę, kurioje skirtumai tarp teigiamų ir neigiamų lūkesčių socialinių santykių ir tobulėjimo kategorijose buvo statistiškai nereikšmingi, ir mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupę, kurioje skirtumas tarp teigiamų ir neigiamų emocinių išgyvenimų lūkesčių tai pat buvo statistiškai nereikšmingas).

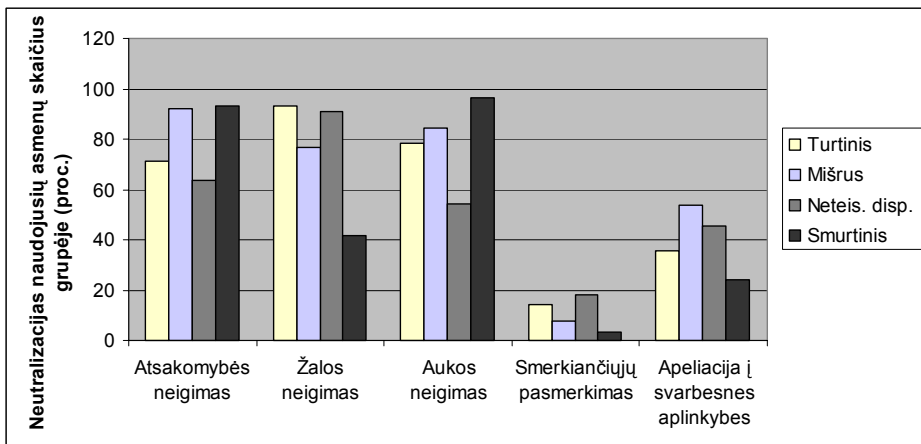
13 lentelė. Teigiamų (TNPL) ir neigiamų (NNPL) nusikaltimų pasekmių lūkesčių palyginimo turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse rezultatai

Nusikal- timų pasekmių lūkesčių kategorijos		Turtinis (n = 14)			Mišrus (n = 13)			Neteis. disp. (n = 11)			Smurtinis (n = 29)		
		Vid. rang.	U	p	Vid. rang.	U	p	Vid. rang.	U	p	Vid. rang.	U	p
Materialinė nauda / nuostoliai	TNPL NNPL	18,29 10,71	45,000	0,005**	17,58 9,42	31,500	0,002**	16,25 8,75	27,000	0,004**	33,37 27,63	364,000	0,085
Socialiniai santykiai	TNPL NNPL	10,36 18,64	40,000	0,003**	8,96 18,04	25,500	0,001***	10,13 14,88	43,500	0,062	18,60 42,40	93,000	0,001***
Savivertė	TNPL NNPL	13,39 15,61	82,500	0,366	12,50 14,50	71,500	0,361	12,50 12,50	72,000	1,000	29,13 31,87	409,000	0,397
Emocijos	TNPL NNPL	11,29 17,71	53,000	0,015*	11,12 15,88	53,500	0,080	9,42 15,58	35,000	0,014*	23,30 37,70	234,000	0,001***
Tobulėjimas	TNPL NNPL	9,82 19,18	32,500	0,001***	8,12 18,88	14,500	0,001***	10,42 14,58	47,000	0,057	21,32 39,68	174,500	0,001***

* p < 0,05; ** p < 0,01; *** p < 0,001

3.1.2. Neutralizacijos skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Neutralizacijų paplitimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Atlikus pusiau struktūruoto interviu apie padarytus nusikaltimus analizę nustatyta, kad nuteisti pilnamečiai (n = 67) vyrai naudoja visų penkių G. M. Sykes ir D. Matza (1957) nurodytų kategorijų neutralizacijas. Interviu metu tiriamieji vidutiniškai naudojo 1,28 neutralizacijos (SD = 1,46): atsakomybės neigimo M = 2,4 (SD = 1,46), žalos neigimo M = 1,55 (SD = 1,53), aukos neigimo M = 1,76 (SD = 1,36), smerkiančiųjų pasmerkimo M = 0,12 (SD = 0,41), apeliacijos į svarbesnes aplinkybes M = 0,55 (SD = 0,86). Nuteistų tiriamųjų, naudojusių penkių kategorijų neutralizacijas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse dalis, statistiškai reikšmingai skiriasi ($\chi^2 = 65,141$, df = 12, p < 0,001). 9-ame pav. pateikti duomenys rodo, kad atsakomybės neigimo ir aukos neigimo neutralizacijas naudojo didesnė dalis tiriamųjų, kurie buvo padarę nusikaltimus su smurto komponentu (mišrius ir smurtinius), o ne padariusieji nusikaltimus, kuriuose nėra smurto komponento (turtinius, neteisėto disponavimo). Žalos neigimo ir smerkiančiųjų pasmerkimo neutralizacijas naudojo didesnė dalis nuteistųjų, kurių nusikaltimuose nėra smurto komponento (padarę turtinius, neteisėto disponavimo nusikaltimus), palyginti su nuteistaisiais, padariusiais mišrius ir smurtinius nusikaltimus (žr. 9-ą pav.).

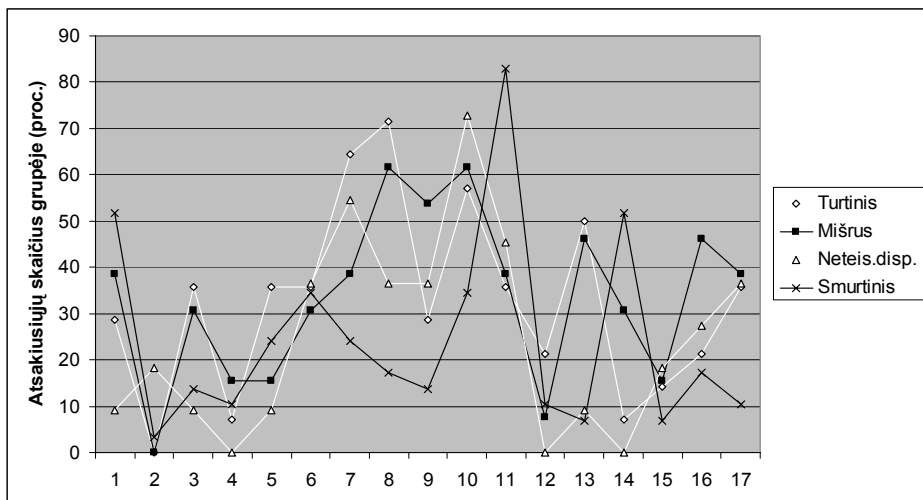
9 pav. Neutralizacijos skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (apibendrintų neutralizacijų kategorijų analizės rezultatai)

Atsakomybės neigimo neutralizacijų subkategorijų analizės rezultatai parodė, kad 51,7 proc. smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų teigė, jog dėl jų padarytų nusikaltimų kaltas alkoholis ir jo poveikis, o 34,4 proc. buvo įsitikinę, kad įvykiai nusikaltimo metu buvo neprognozuojami ir nevaldomi (žr. 10-ą pav.). 38,5 proc. mišrius nusikaltimus padariusių grupėje asmenų teigė, kad nusikaltimas vyko dėl alkoholio poveikio, ir kiek mažiau (30,8 proc.) manė, kad šie įvykiai buvo neprognozuojami ir nevaldomi. Tačiau šioje grupėje, kitaip nei padariusių smurtinius nusikaltimus (24,1 proc.), buvo kur kas daugiau asmenų, teigusių, jog nusikaltimo metu tikėjosi, kad pavyks išvengti bausmės (38,5 proc.). Bausmės išvengimo iliuzijos neutralizacijos buvo dažnos turtinius (64,3 proc.) ir neteisėto disponavimo (54,5 proc.) nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Apie 35 proc. turtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių asmenų manė, kad jų padaryti nusikaltimai buvo neprognozuojami ir nevaldomi. Mažiau negu pusė turtinius nusikaltimus padariusių asmenų (35,7 proc.) teigė, kad nusikalsti juos privertė pinigų stoka, ir tokia pat dalis tvirtino, kad buvo „naivūs“ ir nesuprato viso nusikaltimo situacijos rimtumo (žr. 10-ą pav.).

Žalos neigimo neutralizacijų subkategorijų analizė parodė, kad nusikaltimo metu daromą (padarytą) žalą neigė dauguma turtinius (71,4 proc.)

ir mišrius (61,5 proc.) nusikaltimus padariusių asmenų (žr. 10-ą pav.). Mišrius nusikaltimus padarę asmenys labiau negu kitų grupių tiriamieji buvo linkę neigti ilgalaikius nusikaltimų padarinius. Ilgalaikių padarinių žalos neigimo neutralizacijas naudojo 53,8 proc. mišrius, 36,4 proc. neteisėto disponavimo, 28,6 proc. turtinius ir tik 13,8 proc. smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų. Net 72,7 proc. neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų akcentavo nusikaltimo teikiamą naudą. Turtinius nusikaltimus padariusių grupėje nusikaltimo teikiamą naudą pabrėžė kiek mažiau – 57,1 proc. tiriamųjų. Nusikaltimo naudos akcentavimo subkategorijos neutralizacijos buvo dažnos mišrius (61,5 proc.) ir smurtinius (34,5 proc.) nusikaltimus padariusių asmenų grupėse.

Aukos neigimo neutralizacijų subkategorijų analizės rezultatai parodė, kad smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje didžiausia dalis tiriamųjų (palyginti su kitomis tiriamųjų grupėmis) nusikaltimo situacijoje save suvokė kaip auką (82,8 proc.) ir buvo linkę nuvertinti tikrąsias nusikaltimų aukas (51,7 proc.). Ne daugiau kaip pusė turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupės naudojo savęs kaip aukos suvokimo neutralizacijas (žr. 10-ą pav.). Aukos neigimo neutralizacijos labiausiai buvo paplitusios turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje (21,7 proc.). Aukos nuvertinimo neutralizacijas naudojo 30,8 proc. mišrius nusikaltimus padariusių asmenų ir tik nedidelė dalis (7,1 proc.) turtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų. Liudininkų nebuvimą nusikaltimo situacijoje akcentavo apie pusė mišrius (46,2 proc.) ir turtinius nusikaltimus (50,0 proc.) padariusių tiriamųjų (žr. 10-ą pav.).

Neutralizacijos: *atsakomybės neigimo*: 1 – alkoholio poveikis, 2 – narkotikų poreikis, 3 – pinigų stoka, 4 – užimtumo stoka, 5 – situacijos nesuvokimas, 6 – neprognozuojami ir nevaldomi įvykiai, 7 – bausmės išvengimo iliuzija; *žalos neigimo*: 8 – padarytos žalos neigimas, 9 – ilgalaikių padarinių žalos neigimas, 10 – naudos akcentavimas; *aukos neigimo*: 11 – savęs, kaip aukos suvokimas, 12 – aukos buvimo neigimas, 13 – liudininkų nebuvimo akcentavimas, 14 – aukos nuvertinimas; *smerkiančiųjų pasmerkimo*: 15 – smerkiančiųjų pasmerkimas; *apeliacijos į svarbesnes aplinkybes*: 16 – apeliacija į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes, 17 – atsakomybės pasidalijimas.

10 pav. Neutralizacijos skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (neutralizacijų subkategorijų analizės rezultatai)

Smerkiančiųjų pasmerkimo neutralizaciją dažniausiai naudojo neteisėto disponavimo (18,2 proc.), rečiau – turtinius (14,3 proc.) ir mišrius (7,7 proc.) nusikaltimus padarę tiriamieji. Smerkiančiųjų pasmerkimo neutralizacija rečiausiai naudota smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje (3,4 proc.) (žr. 10-ą pav.).

Neutralizacijų koreliacijų analizė parodė, kad tarp kai kurių neutralizacijų yra statistiškai reikšmingas ryšys. Statistiškai reikšmingai koreliavo tiek tų pačių, tiek skirtingų kategorijų neutralizacijos. Atsakomybės neigimo kategorijoje statistiškai reikšmingai koreliavo atsakomybės priskyrimo alkoholio poveikiui ir situacijos nesuvokimui ($r = 0,25$, $p < 0,05$), atsakomybės priskyrimo alkoholio poveikiui ir bausmės išvengimo iliuzijos ($r = -0,38$, $p < 0,01$), užimtumo stokos ir situacijos nesuvokimo ($r = 0,35$, $p < 0,01$), situacijos nesuvokimo ir atsakomybės priskyrimo situacijos neprognozuojamumui ir nevaldomumui ($r = 0,27$, $p < 0,05$) neutralizacijos. Žalos neigimo kategorijoje

statistiškai reikšmingai teigiamai koreliavo naudos akcentavimo ir žalos neigimo ($r = 0,32$, $p < 0,01$) bei naudos akcentavimo ir ilgalaikių padarinių žalos neigimo ($r = 0,38$, $p < 0,01$) neutralizacijos. Aukos neigimo kategorijoje statistiškai reikšmingai teigiamai koreliavo savęs kaip aukos suvokimo ir liudininkų nebuvimo akcentavimo ($r = 0,43$, $p < 0,01$), taip pat savęs kaip aukos suvokimo ir aukos nuvertinimo ($r = 0,30$, $p < 0,05$) neutralizacijos. Apeliacijos į svarbesnes aplinkybes kategorijoje statistiškai reikšmingai teigiamai koreliavo apeliavimo į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes ir atsakomybės pasidalijimo neutralizacijos ($r = 0,41$, $p < 0,01$) (žr. 14-ą lentelę).

Nustatytos šios statistiškai reikšmingos koreliacijos tarp skirtingų kategorijų neutralizacijų: 1) atsakomybės neigimo ją priskiriant alkoholio poveikiui ir ilgalaikių padarinių žalos neigimo ($r = -0,43$, $p < 0,01$), naudos akcentavimo ($r = -0,37$, $p < 0,01$), aukos nuvertinimo ($r = 0,28$, $p < 0,05$); 2) atsakomybės neigimo ją priskiriant pinigų stokai ir ilgalaikių padarinių žalos neigimo ($r = 0,31$, $p < 0,05$), savęs kaip aukos suvokimo ($r = -0,29$, $p < 0,05$); 3) atsakomybės neigimo – situacijos nesuvokimo ir ilgalaikių padarinių žalos neigimo ($r = -0,25$, $p < 0,05$), smerkiančiųjų pasmerkimo ($r = 0,25$, $p < 0,05$); 4) atsakomybės neigimo – neprognozuojamų ir nevaldomų įvykių bei atsakomybės pasidalijimo ($r = 0,33$, $p < 0,01$); 5) atsakomybės neigimo – bausmės išvengimo iliuzijos ir ilgalaikių padarinių žalos neigimo ($r = 0,29$, $p < 0,05$), savęs kaip aukos suvokimo ($r = -0,35$, $p < 0,01$), liudininkų nebuvimo akcentavimo ($r = 0,27$, $p < 0,05$); 6) žalos neigimo ir liudininkų nebuvimo akcentavimo ($r = 0,27$, $p < 0,05$) bei atsakomybės pasidalijimo ($r = 0,34$, $p < 0,01$); 7) ilgalaikių padarinių žalos neigimo ir savęs kaip aukos suvokimo ($r = -0,34$, $p < 0,01$), liudininkų nebuvimo akcentavimo ($r = 0,41$, $p < 0,01$); 8) naudos akcentavimo ir savęs kaip aukos suvokimo ($r = -0,33$, $p < 0,01$) (žr. 14-ą lentelę).

14 lentelė. Koreliacijos tarp skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistųjų naudojamų neutralizacijų

	Neutralizacijų subkategorijos	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1	Alkoholio poveikis	1,00															
2	Narkotikų poreikis	-0,15	1,00														
3	Pinigų stoka	-0,13	-0,08	1,00													
4	Užimtumo stoka	0,19	-0,04	-0,12	1,00												
5	Situacijos nesuvokimas	0,25*	-0,09	-0,04	0,35**	1,00											
6	Neprognozuojami ir nevaldomi įvykiai	-0,04	0,06	-0,18	-0,18	0,27*	1,00										
7	Bausmės išvengimo iliuzija	-0,38**	0,02	-0,15	-0,09	-0,10	0,02	1,00									
8	Padarytos žalos neigimas	-0,19	-0,15	-0,15	0,07	0,06	0,15	0,22	1,00								
9	Ilgalaikių padarinių žalos neigimas	-0,43**	0,15	0,31*	-0,13	-0,25*	-0,19	0,29*	0,05	1,00							
10	Naudos akcentavimas	-0,37**	0,10	0,06	-0,06	-0,01	0,01	0,18	0,32**	0,38**	1,00						
11	Savęs kaip aukos suvokimas	0,20	-0,07	-0,29*	-0,10	-0,18	0,20	-0,35**	-0,15	-0,34**	-0,33**	1,00					
12	Aukos buvimo neigimas	-0,07	-0,05	0,01	0,17	0,15	-0,09	0,03	0,01	0,14	0,04	-0,23	1,00				
13	Liudininkų nebuvimo akcentavimas	-0,15	0,08	0,13	0,12	0,23	-0,03	0,27*	0,27*	0,41**	0,21	0,43**	0,23	1,00			
14	Aukos nuvertinimas	0,28*	-0,11	-0,10	-0,02	-0,05	-0,02	0,22	-0,16	-0,24	-0,03	0,30*	-0,05	-0,13	1,00		
15	Smerkiančiųjų pasmerkimas	-0,13	-0,06	-0,15	0,14	0,25*	0,21	0,20	0,15	-0,02	0,07	-0,05	-0,09	0,06	-0,08	1,00	
16	Apeliacija į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes	0,14	0,08	-0,21	0,15	0,06	0,06	-0,14	0,12	-0,12	-0,09	-0,10	-0,07	-0,06	-0,08	0,21	1,00
17	Atsakomybės pasidalijimas	-0,04	-0,09	-0,23	0,02	0,11	0,33**	0,20	0,34**	-0,08	-0,03	-0,17	-0,15	0,06	-0,23	0,22	0,41**

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Neutralizacijų keturiose nusikaltimų grupėse palyginimas.

Nustatyta, kad įvairias neutralizacijas nuteisti asmenys naudojo nevienodai dažnai, ir šis skirtumas buvo statistiškai reikšmingas (Kruskalo–Voliso ranginio kriterijaus nepriklausomoms imtims testo rezultatai: $\chi^2 = 135,154$, $df = 4$, $p < 0,001$). Dažniausiai buvo naudojamos atsakomybės neigimo (vid. rang. 243,04) ir aukos neigimo (vid. rang. 207,51), kiek rečiau – žalos neigimo (vid. rang. 187,05) ir apeliacijos į svarbesnes aplinkybes (vid. rang. 120,43), rečiausiai – smerkiančiųjų pasmerkimo neutralizacijos (vid. rang. 81,96). Nustatyta, kad skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų naudojamų neutralizacijų skaičius statistiškai reikšmingai skiriasi ($\chi^2 = 8,599$, $df = 3$, $p < 0,05$). Daugiausia neutralizacijų naudoja turtinius nusikaltimus padarę tiriamieji (vid. rang. 43,50), mažiausiai – neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys (vid. rang. 22,32) (padariusių mišrius nusikaltimus vid. rang. 38,77, turtinius nusikaltimus – vid. rang. 31,71). Tiriant, ar skirtingus nusikaltimus padarę asmenys vienodai dažnai naudoja įvairias neutralizacijas, statistiškai reikšmingi skirtumai tarp grupių išryškėjo naudojant dviejų apibendrintų kategorijų neutralizacijas (Kruskalo–Voliso ranginio kriterijaus nepriklausomoms imtims statistika): žalos neigimo ($p < 0,01$) ir aukos neigimo ($p < 0,001$) (žr. 15-ą lentelę).

15 lentelė. Neutralizacijų palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse (apibendrintų neutralizacijų kategorijų analizės rezultatai)

Neutralizacijų kategorijos	χ^2	df	p	Vidutiniai rangai			
				Turtinis (N = 14)	Mišrus (N = 13)	Neteis. disp. (N = 11)	Smurtinis (N = 29)
Atsakomybės neigimas	2,445	3	0,485	37,89	31,85	27,09	35,71
Žalos neigimas	13,270	3	0,004**	44,64	40,88	36,64	24,78
Aukos neigimas	17,222	3	0,001***	31,61	33,73	15,00	42,48
Smerkiančiųjų pasmerkimas	2,851	3	0,415	35,86	33,50	37,18	32,12
Apeliacija į svarbesnes aplinkybes	5,143	3	0,162	34,79	40,96	37,32	29,24

** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Turtinius nusikaltimus padarę nuteistieji žalos neigimo neutralizacijas naudojo dažniausiai, o smurtinius nusikaltimus padarę – rečiausiai iš visų keturių tiriamųjų grupių. Aukos neigimo kategorijos neutralizacijas dažniausiai naudojo asmenys, padarę smurtinius, o rečiausiai – neteisėto disponavimo nusikaltimus (žr. 15-ą lentelę).

Palyginus skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupes poromis pagal apibendrintų kategorijų neutralizacijų naudojimą (taikant Mano–Vitnio–Vilkoksono rangų sumų kriterijų nepriklausomoms imtims) nustatyta, kad turtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys žalos neigimo neutralizacijas naudojo statistiškai reikšmingai dažniau, negu smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji (atitinkamai: $p < 0,001$ ir $p < 0,05$) (žr. 16-ą lentelę). Neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys aukos neigimo neutralizacijas naudojo statistiškai reikšmingai rečiau, negu kitų grupių tiriamieji: padarę turtinius ($p < 0,05$), mišrius ($p < 0,05$), smurtinius ($p < 0,001$) (žr. 16-ą lentelę).

16 lentelė: Statistiškai reikšmingai besiskiriančios neutralizacijų kategorijos skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Kategorijos	Lyginamos poros	N	Vid. rangai	U	p
Žalos neigimas	Turtinis – smurtinis	14–29	30,39–17,95	85,500	0,001***
	Neteis. disp.– smurtinis	11–29	26,55–18,21	93,000	0,044*
Aukos neigimas	Turtinis – neteis. disp.	14–11	15,61–9,68	40,500	0,033*
	Mišrus – neteis. disp.	13–11	15,77–8,64	29,000	0,013*
	Neteis. disp.– smurtinis	11–29	8,68–24,98	29,5000	0,001***

* $p < 0,05$, *** $p < 0,001$

Taip pat lyginta, ar skirtingus nusikaltimus padarę asmenys vienodai dažnai naudoja įvairių subkategorijų neutralizacijas. Kruskalo–Voliso ranginio kriterijaus nepriklausomoms imtims statistikos rezultatai parodė, kad skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupės naudojo skirtingas septynių subkategorijų neutralizacijas: atsakomybės neigimo ją priskiriant alkoholio poveikiui ($p < 0,01$), atsakomybės neigimo ją priskiriant narkotikų poreikiui ($p < 0,05$), atsakomybės neigimo – bausmės išvengimo iliuzijos ($p <$

0,05), žalos neigimo ($p < 0,05$), aukos neigimo – save suvokiant kaip auką ($p < 0,01$), aukos neigimo – akcentuojant liudininkų nebuvimą ($p < 0,01$), aukos neigimo – nuvertinant auką ($p < 0,001$) (žr. 17-ą lentelę).

17 lentelė. Neutralizacijų palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse (neutralizacijų subkategorijų analizės rezultatai)

Neutralizacijų subkategorijos	χ^2	df	p	Vidutiniai rangai			
				Turtinis (N = 14)	Mišrus (N = 13)	Neteis.disp. (N = 11)	Smurtinis (N = 29)
Atsakomybės neigimas							
Alkoholio poveikis	14,589	3	0,002**	26,89	33,04	21,82	42,48
Narkotikų poreikis	10,338	3	0,016*	33,00	33,00	39,09	33,00
Pinigių stoka	5,127	3	0,163	39,79	35,62	34,00	30,48
Užimtumo stoka	0,833	3	0,842	34,39	34,58	32,00	34,31
Situacijos nesuvokimas	3,301	3	0,343	39,46	32,65	30,55	33,28
Neprognozuojami ir nevaldomi įvykiai	0,027	3	0,999	34,29	33,54	34,50	33,88
Bausmės išvengimo iliuzija	9,302	3	0,026*	43,86	32,04	39,14	28,17
Žalos neigimas							
Padarytos žalos neigimas	10,333	3	0,016*	43,14	40,81	30,91	27,71
Ilgalaikių padarinių žalos neigimas	7,385	3	0,061	38,89	39,81	33,18	29,34
Naudos akcentavimas	6,558	3	0,087	37,75	38,62	40,50	27,66
Aukos neigimas							
Savęs kaip aukos suvokimas	15,360	3	0,002**	26,79	26,62	25,36	44,07
Aukos buvimo neigimas	1,818	3	0,611	36,29	34,08	31,50	33,81
Liudininkų nebuvimo akcentavimas	15,271	3	0,002**	42,11	43,15	28,27	28,16
Aukos nuvertinimas	18,270	3	0,001***	25,00	32,38	25,00	42,48
Smerkiančiųjų pasmerkimas	2,851	3	0,415	35,86	33,50	37,18	32,12

Apeliacija į svarbesnes aplinkybes							
Apeliacija į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes	5,543	3	0,136	31,46	42,69	34,27	31,22
Atsakomybės pasidalijimas	6,411	3	0,093	39,29	37,15	36,00	29,28

* p < 0,05, ** p < 0,01, *** p < 0,001

Išsamaus skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupių neutralizacijų subkategorijų palyginimo poromis (naudojant Mano–Vitnio–Vilkoksono rangų sumų kriterijų nepriklausomoms imtims) rezultatai parodyti 18-oje lentelėje.

18 lentelė. Statistiškai reikšmingai besiskiriančios neutralizacijų subkategorijos skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Neutralizacijų subkategorijos	Lyginamos poros	N	Vid. rangai	U	p
Atsakomybės neigimas – alkoholio poveikis	Turtinis – smurtinis	14–29	15,29–25,24	109,000	0,009**
	Neteis. disp.– smurtinis	13–29	17,58–23,26	58,500	0,001***
Atsakomybės neigimas – narkotikų poreikis	Neteis. disp.– smurtinis	11–29	23,14–19,50	130,5000	0,020*
Atsakomybės neigimas – bausmės išvengimo iliuzija	Turtinis – smurtinis	14–29	28,50–18,86	111,000	0,005**
Padarytos žalos neigimas	Turtinis – smurtinis	14–29	28,50–18,86	112,000	0,006**
	Mišrus – smurtinis	13–29	27,19–18,95	114,500	0,017*
Savęs kaip aukos suvokimas	Turtinis – smurtinis	14–29	15,00–25,38	105,000	0,008**
	Mišrus – smurtinis	13–29	14,08–24,83	92,000	0,006**
	Neteis. disp.– smurtinis	11–29	11,64–23,86	62,000	0,002**
Liudininkų nebuvimo akcentavimas	Turtinis – smurtinis	14–29	27,96–19,12	119,500	0,002**
	Turtinis – neteis. disp.	14–11	15,32–10,05	44,500	0,030*
	Mišrus – neteis. disp.	13–11	15,04–9,50	38,5000	0,021*
	Mišrus – smurtinis	13–29	27,92–18,62	105,000	0,002**
Aukos nuvertinimas	Turtinis – smurtinis	14–29	14,50–25,62	98,000	0,001***
	Neteis. disp.– smurtinis	11–29	13,00–23,34	77,000	0,003**

* p < 0,05, ** p < 0,01, *** p < 0,001

Nustatyta, kad asmenys, padarę smurtinius nusikaltimus, atsakomybės neigimo ją priskiriant alkoholio poveikiui ir aukos nuvertinimo subkategorijų neutralizacijas naudojo statistiškai reikšmingai dažniau, negu padariusieji turtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus, o savęs kaip aukos suvokimo neutralizacijas – statistiškai reikšmingai dažniau, negu kitų grupių tiriamieji (žr. 18-ą lentelę). Mišrius nusikaltimus padarę asmenys žalos neigimo neutralizacijas naudojo statistiškai reikšmingai dažniau, negu asmenys, padarę smurtinius ($p < 0,05$) nusikaltimus. Mišrius nusikaltimus padarę asmenys liudininkų nebuvimo akcentavimo neutralizacijas – statistiškai reikšmingai dažniau negu asmenys, padarę smurtinius ($p < 0,01$) ir neteisėto disponavimo ($p < 0,05$) nusikaltimus. Turtinius nusikaltimus padarę tiriamieji bausmės išvengimo iliuzijos, padarytos žalos neigimo ir liudininkų nebuvimo akcentavimo neutralizacijas naudojo statistiškai reikšmingai dažniau, negu tiriamieji, padarę smurtinius nusikaltimus ($p < 0,01$), taip pat liudininkų nebuvimo akcentavimo neutralizacijas naudojo statistiškai reikšmingai dažniau, negu neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji ($p < 0,05$) (žr. 18-ą lentelę).

3.1.3. Smurto neutralizacija nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse

Palyginus smurto neutralizacijos skalės (Agnew, 1994) vidurkius keturiose skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse, nustatyta, kad jie šiose grupėse statistiškai reikšmingai nesiskiria (žr. 19-ą lentelę).

19 lentelė. *Smurto neutralizacijos įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai*

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	10,66	3,24	71,56	1,643	3	0,650
Mišrus (n = 40)	11,21	3,26	78,96			
Neteis. disp. (n = 18)	10,13	4,22	68,60			
Smurtinis (n = 66)	10,26	3,28	68,02			
Visų nuteistųjų (n = 161)	10,56	3,36	100,42	2994,000	–	0,099
Kontrolinės gr. (n = 50)	9,60	4,06	85,38			
Visų tiriamųjų (n = 211)	10,31	3,57				

Neteistų asmenų smurto neutralizacijos vidurkiai buvo kiek mažesni, negu teistų pilnamečių, tačiau šis skirtumas taip pat buvo statistiškai nereikšmingas (žr. 19-ą lentelę).

3.1.4. Socialinių įgūdžių vertinimas nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse

Nustatyta, kad skirtingus nusikaltimus padarę nuteistieji nesiskyrė socialinių įgūdžių vertinimu (žr. 20-ą lentelę).

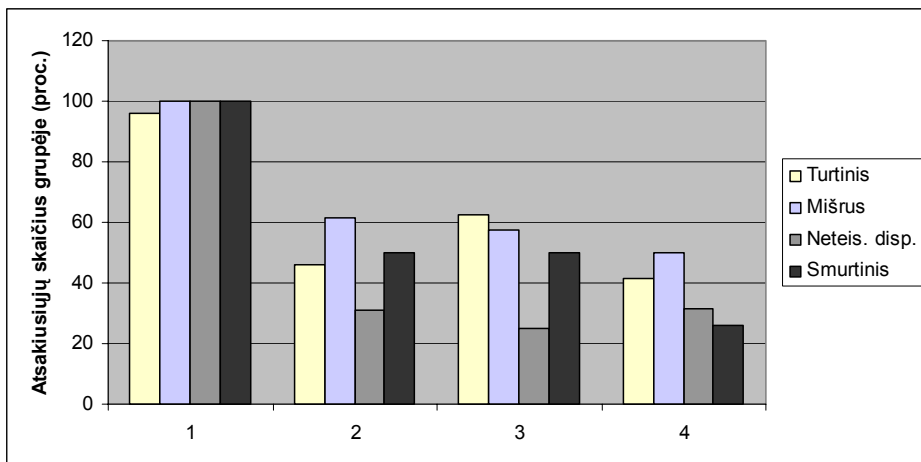
20 lentelė. *Socialinių įgūdžių įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai*

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	77,70	12,81	76,32	2,737	3	0,434
Mišrus (n = 40)	74,52	9,43	60,14			
Neteis. disp. (n = 18)	76,53	10,47	68,60			
Smurtinis (n = 66)	76,62	12,21	70,34			
Visų nuteistųjų (n = 161)	76,34	11,49	94,66	3334,000	–	0,781
Kontrolinės gr. (n = 50)	77,04	5,95	92,18			
Visų tiriamųjų (n = 211)	76,53	10,29				

Nuteistų ir kontrolinės grupės tiriamųjų socialinių įgūdžių vertinimo vidurkiai buvo panašūs (žr. 20-ą lentelę).

3.1.5. Alternatyvių elgesio reakcijų generavimas nuteistų ir neteistų pilnamečių grupėse

Alternatyvios elgesio reakcijos skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Nustatyta, kad dauguma skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistų tiriamųjų probleminėse socialinėse situacijose pateikdavo pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos elgesio alternatyvas (žr. 11-ą pav.). Šios kategorijos atsakymų nuteistieji pateikė daugiausia iš visų keturių atsakymų kategorijų ($\chi^2 = 22,861$, $df = 9$, $p < 0,01$). Kiek mažiau visų grupių asmenų pateikdavo „agresyvių“, „pasitraukimo“ elgesio alternatyvų ir „tuščių“ atsakymų – kuriais nenurodydavo situacijos sprendimo (žr. 11-ą pav.).

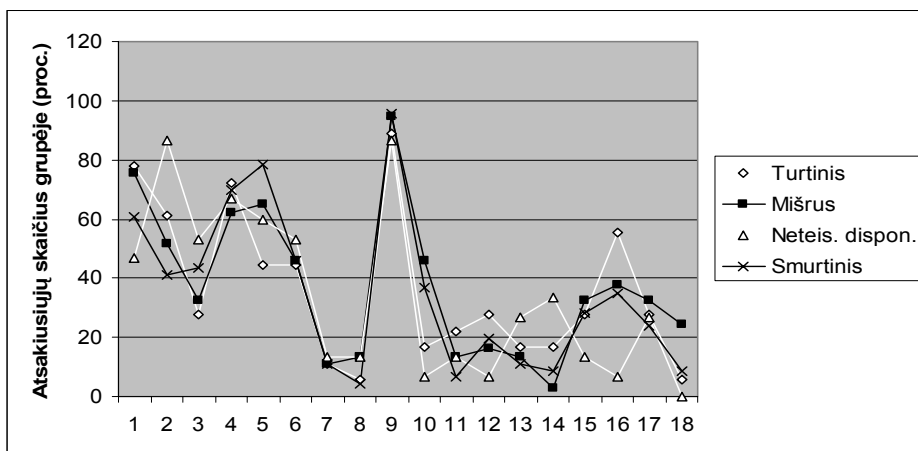

1 – „pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ reakcijos, 2 – „agresyvios“ reakcijos, 3 – „pasitraukimo“ reakcijos, 4 – „tušti“ atsakymai.

11 pav. Alternatyvios elgesio reakcijos skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (apibendrintų kategorijų analizės rezultatai)

Alternatyvių elgesio reakcijų *subkategorijų* paplitimo skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse rezultatai, pateikti 12-ame pav. rodo, kad socialines situacijas spręsti kažko *prašant* kito jos dalyvio dažniausiai siūlė neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys (87,5 proc.). *Prašymo* elgesio alternatyvą paminėjo apie pusę kitų grupių tiriamųjų: 58,3 proc. asmenų, padariusių turtinius, 50,0 proc. – mišrius ir 42,0 proc. – smurtinius nusikaltimus. Pažymėtina, kad apie trečdali neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių asmenų socialines situacijas spręsti siūlė naudojant *melą ir apgaule* (31,3 proc.); šias elgesio alternatyvas siūlė kur kas mažiau kitų grupių tiriamųjų: padariusių turinius nusikaltimus – 12,5 proc., mišrius – 3,8 proc., smurtinius – 8,0 proc. *Ieškoti kompromisų ir derėtis* sprendžiant socialines situacijas siūlė didžiausia dalis smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų (76,0 proc.). Šias elgesio alternatyvas pateikė kiek mažesnė dalis mišrius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų (apie 62 proc.) ir apie pusę padariusių turtinius nusikaltimus (54,2 proc.). Daugiau negu pusė (57,7 proc.) mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų siūlė *neatsižvelgti į kitus situacijos dalyvius ir daryti savaip*; šį atsakymą pateikė mažesnė dalis kitų grupių tiriamųjų: 38,0 proc. padariusių smurtinius, 12,5

proc. – turtnius, 6,3 proc. – neteisėto disponavimo nusikaltimus. *Situacijų komentarai be sprendimų* buvo dažniausi mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje (26,9 proc.). Kitų grupių tiriamųjų *komentarų be sprendimo* pateikė mažiau negu 10 proc. (žr. 12-ą pav.).

Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos: 1 – paaiškinti, aptarti, 2 – prašyti, 3 – atsiprašyti, 4 – atkreipti dėmesį, sudominti, 5 – ieškoti kompromisų, derėtis, 6 – keisti elgesį į kitiems priimtina, 7 – keisti savo mąstymą, 8 – ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos, 9 – materialiai atlyginti; „agresyvių“ reakcijų: 10 – neatsižvelgti į kitus, daryti savaip, 11 – tiesioginiai agresyvūs veiksmai, 12 – tiesioginės agresyvios verbalinės reakcijos, 13 – manipuliacija, šantažas, 14 – melas, apgaulė; „pasitraukimo“ reakcijų: 15 – pasitraukimas iš situacijos, 16 – kitas situacijos sprendimas, be tiesioginės socialinės sąveikos; „tušti“ atsakymai: 17 – situacijos problemiško (arba jos sprendimo būtinybės) neigimas, 18 – situacijos komentarai be sprendimo.

12 pav. *Alternatyvios elgesio reakcijos skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (subkategorijų analizės rezultatai)*

Alternatyvių elgesio reakcijų palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse. Skirtingus nusikaltimus padarę tiriamieji statistiškai reikšmingai nesiskyrė pateikiamų alternatyvių elgesio reakcijų skaičiumi (žr. 21-ą lentelę). (Nuteistų ir neteistų tiriamųjų alternatyvių elgesio reakcijų palyginimo rezultatai plačiau pristatyti pastraipoje „Alternatyvių elgesio reakcijų sąsajos su nusikalstamo elgesio pobūdžiu ir palyginimas nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse“, p. 116.)

21 lentelė. *Alternatyvių elgesio reakcijų įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai*

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	9,08	2,59	56,42	3,035	3	0,386
Mišrus (n = 40)	10,15	3,02	68,48			
Neteis. disp. (n = 18)	8,88	2,85	54,31			
Smurtinis (n = 66)	9,02	2,71	55,65			
Visų nuteistųjų (n = 161)	9,30	2,77	71,04	1500,000	–	0,001***
Kontrolinės gr. (n = 50)	12,88	4,88	110,50			
Visų tiriamųjų (n = 211)	11,09	3,89				

*** p < 0,001

Tiriant, ar skirtingus nusikaltimus padarę asmenys vienodai dažnai pateikia įvairias elgesio alternatyvas nustatyta, kad tiriamųjų grupės statistiškai reikšmingai skyrėsi tik vienos – „pasitraukimo“ reakcijų kategorijos atsakymų skaičiumi (žr. 22-ą lentelę). Dažniausiai šios kategorijos atsakymus pateikė mišrius nusikaltimus padarę tiriamieji, rečiausiai – padarę neteisėto disponavimo nusikaltimus.

22 lentelė. *„Pasitraukimo“ elgesio alternatyvų įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai*

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	0,86	0,79	64,81	7,895	3	0,048*
Mišrus (n = 40)	1,08	1,19	65,92			
Neteis. disp. (n = 18)	0,25	0,45	40,63			
Smurtinis (n = 66)	0,70	0,81	57,33			
Visų nuteistųjų (n = 161)	0,76	0,90	78,61	2333,000	–	0,05*
Kontrolinės gr. (n = 50)	1,04	0,88	94,84			
Visų tiriamųjų (n = 211)	0,87	0,89				

* p ≤ 0,05

Nuodugnesnė „pasitraukimo“ elgesio alternatyvų analizė skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse (taikant Mano–Vitnio–Vilkoksono rangų sumų kriterijų nepriklausomoms imtims) parodė, kad turtinius, mišrius ir smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji pateikė statistiškai reikšmingai daugiau „pasitraukimo“ elgesio alternatyvų, negu neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys: a) padariusių turtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus (vid. rang. atitinkamai: 24,00, 15,25; U = 108,000, p < 0,01); b) padariusių mišrius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus (vid. rang. atitinkamai: 24,73, 16,25; U = 124,000, p < 0,05); c) padariusių

smurtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus (vid. rang. atitinkamai: 35,86, 26,13; U = 282,000, p < 0,05).

„Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“, „agresyvių“ elgesio alternatyvų ir „tuščių“ atsakymų skaičiumi skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupės statistiškai reikšmingai nesiskyrė (žr. 23-ią lentelę, 24-ą lentelę, 25-ą lentelę).

23 lentelė. „Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ elgesio alternatyvų įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	6,96	2,69	56,71	0,205	3	0,977
Mišrus (n = 40)	7,0	2,47	58,35			
Neteis. disp. (n = 18)	7,19	1,94	61,56			
Smurtinis (n = 66)	7,02	2,58	58,46			
Visų nuteistųjų (n = 161)	7,03	2,47	69,80	1311,000	–	0,001***
Kontrolinės gr. (n = 50)	10,88	4,18	115,28			
Visų tiriamųjų (n = 211)	8,95	3,44				

*** p < 0,001

24 lentelė. „Agresyvių“ elgesio alternatyvų įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	0,75	1,01	54,04	2,563	3	0,464
Mišrus (n = 40)	1,31	1,49	66,19			
Neteis. disp. (n = 18)	1,06	1,81	53,13			
Smurtinis (n = 66)	0,90	1,07	58,36			
Visų nuteistųjų (n = 161)	0,98	1,29	85,83	2630,000	–	0,298
Kontrolinės gr. (n = 50)	0,84	1,36	78,10			
Visų tiriamųjų (n = 211)	0,92	1,31				

25 lentelė. „Tuščių“ atsakymų įvertinimo ir palyginimo nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse rezultatai

Tiriamųjų grupė	M	SD	Vid. rang.	χ^2/U	df	p
Turtinis (n = 37)	0,50	0,66	61,04	5,275	3	0,153
Mišrus (n = 40)	0,77	0,91	68,37			
Neteis. disp. (n = 18)	0,38	0,62	55,28			
Smurtinis (n = 66)	0,40	0,83	53,18			
Visų nuteistųjų (n = 161)	0,50	0,80	89,25	2156,000	–	0,01**
Kontrolinės gr. (n = 50)	0,12	0,33	68,62			
Visų tiriamųjų (n = 211)	0,34	0,58				

** p < 0,01

Alternatyvių elgesio reakcijų *subkategorijų* analizė (taikant Kruskalo–Voliso ranginio kriterijų nepriklausomoms imtims) parodė, kad

tiriamųjų grupės statistiškai reikšmingai skiriasi keturių alternatyvių elgesio reakcijų subkategorijų atsakymų skaičiumi (žr. 26-ą lentelę).

26 lentelė. Alternatyvių elgesio reakcijų palyginimas skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Alternatyvių elgesio reakcijų kategorijos ir subkategorijos	χ^2	df	p	Vidutinis rangas			
				Turtinis (n = 37)	Mišrus (n = 40)	Neteis. disp. (n = 18)	Smurtinis (n = 66)
„Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ reakcijos							
Paaikškinti, aptarti	9,466	3	0,024*	62,56	70,29	40,13	56,30
Prašyti	8,310	3	0,040*	61,73	58,02	76,44	51,46
Atsiprašyti	5,148	3	0,161	50,13	56,42	70,59	59,73
Atkreipti dėmesį, sudominti	0,505	3	0,918	58,54	54,73	59,59	60,09
Ieškoti kompromisų, derėtis	7,728	3	0,053	49,21	51,56	54,53	67,84
Keisti elgesį į kitiems priimtina	0,416	3	0,937	58,33	57,63	62,97	57,60
Keisti savo mąstymą	0,315	3	0,957	56,71	58,52	59,47	59,04
Ieškoti, prašyti kitų žmonių pagalbos	5,929	3	0,115	55,92	64,65	60,75	55,82
Materialiai atlyginti	0,924	3	0,820	61,21	62,04	57,78	55,59
„Agresyvios“ reakcijos							
Neatsižvelgti į kitus, daryti savaip	16,817	3	0,001***	46,50	73,27	44,19	61,16
Tiesioginiai agresyvūs veiksmai	1,438	3	0,697	60,92	60,44	59,06	56,15
Tiesioginės agresyvios verbalinės reakcijos	2,014	3	0,569	59,98	61,27	51,59	58,56
Manipuliacija, šantažas	2,773	3	0,428	57,13	60,96	64,78	55,87
Melas, apgaulė	8,359	3	0,039*	59,25	54,23	70,13	56,64

„Pasitraukimo“ reakcijos							
Pasitraukimas iš situacijos	3,678	3	0,298	58,83	65,27	49,50	57,70
Kiti sprendimai be tiesioginės soc. sąveikos	6,599	3	0,086	66,38	63,23	44,69	56,68
„Tušti“ atsakymai							
Situacijos problemiško neigimas	1,708	3	0,635	61,13	62,92	56,94	55,44
Komentaras be sprendimo	6,801	3	0,079	56,00	66,48	54,77	55,52

* $p < 0,05$, *** $p < 0,001$

Atlikus skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupių palyginimą poromis pagal statistiškai reikšmingai besiskiriančių alternatyvių elgesio reakcijų *subkategorijas* (naudojant Mano–Vitnio–Vilkoksono rangų sumų kriterijų nepriklausomoms imtims) nustatyta, kad neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys statistiškai reikšmingai rečiau siūlė situacijas *paaiškinti, aptarti*, negu asmenys, padarę turtinius ($p < 0,05$) ir mišrius ($p < 0,01$) nusikaltimus. Tačiau nuteistieji, padarę neteisėto disponavimo nusikaltimus, dažniau, negu padariusieji smurtinius nusikaltimus, siūlė *prašyti* ($p < 0,01$) ir dažniau, negu padariusieji smurtinius bei mišrius nusikaltimus, siūlė naudoti *melą, apgaulę* ($p < 0,05$) (žr. 27-ą lentelę).

Nusikaltimus, turinčius smurto komponentą (mišrius ir smurtinius), padarę nuteistieji *neatsižvelgti į kitus, daryti savaip* siūlė statistiškai reikšmingai dažniau, negu asmenys, padarę nusikaltimus be smurto komponento (turtinius ir neteisėto disponavimo) (žr. 27-ą lentelę).

27 lentelė. *Statistiškai reikšmingai besiskiriančios alternatyvios elgesio reakcijos skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse (subkategorijų analizės rezultatai)*

Kategorijos	Lyginamos poros	N	Vid.rangai	U	p
Paaiškinti, aptarti	Turtinis – neteis. disp.	24–16	23,56–15,91	118,500	0,031*
	Mišrus – neteis. disp.	26–16	25,88–14,38	94,000	0,002**
Prašyti	Neteis. disp.-smurtinis	16–50	44,56–29,96	223,000	0,004**
Neatsižvelgti į kitus, daryti savaip	Turtinis – mišrus	24–26	19,50–31,04	168,000	0,001***
	Turtinis – smurtinis	24–50	31,06–40,59	445,500	0,025*
	Mišrus – neteis. disp.	26–16	25,37–15,22	107,500	0,002**
	Neteis. disp.-smurtinis	16–50	26,13–35,86	282,000	0,027*
Melas, apgaulė	Mišrus – neteis. disp.	26–16	19,31–25,06	151,000	0,015*
	Neteis. disp.-smurtinis	16–50	39,31–31,64	307,000	0,019*

* p < 0,05, ** p < 0,01, *** p < 0,001

Alternatyvių elgesio reakcijų sąsajos su nusikalstamo elgesio pobūdžiu ir palyginimas nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse. Nuteistų tiriamųjų, kurie pateikė įvairių elgesio alternatyvų („pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“, „agresyvaus“, „pasitraukimo“ elgesio ir „tuščius“ atsakymus), dalis skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse statistiškai reikšmingai nesiskyrė ($\chi^2 = 0,433$, $df = 3$, $p > 0,05$). Tačiau statistiškai reikšmingai skyrėsi įvairių elgesio alternatyvų pateikusių tiriamųjų dalis nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse ($\chi^2 = 10,090$, $df = 3$, $p < 0,05$). Palyginus nuteistų ir neteistų tiriamųjų įvairių elgesio alternatyvų dažnumą nustatyta, kad, spręsdami problemines socialines situacijas, nuteisti pilnamečiai pateikdavo statistiškai reikšmingai mažiau alternatyvių elgesio reakcijų, negu kontrolinės grupės tiriamieji ($p < 0,001$) (žr. 21-ą lentelę). Palyginti su kontroline grupe, jie pateikė statistiškai reikšmingai mažiau „pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ ($p < 0,001$) (žr. 23-ią lentelę) ir „pasitraukimo“ ($p \leq 0,05$) elgesio alternatyvų (žr. 22-ą lentelę), tačiau statistiškai reikšmingai daugiau „tuščių“ atsakymų ($p < 0,01$) (žr. 25-ą lentelę). Nors nuteisti asmenys pateikdavo daugiau „agresyvių“ elgesio alternatyvų, šių atsakymų skaičiumi tiriamųjų grupės statistiškai reikšmingai nesiskyrė ($p > 0,05$) (žr. 24-ą lentelę).

3.2. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir socialinės informacijos apdorojimas

Siekdami išspręsti ketvirtą ir penktą tyrimo uždavinius (nustatyti, ar kriminalinė patirtis, taip pat kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose), pasitelkėme dviejų faktorių dispersinę analizę: 2 x 4 ANOVA. Nepriklausomi šios tyrimo dalies kintamieji buvo tiriamųjų *kriminalinė patirtis* (maža KP, didelė KP) ir paskutinio padaryto *nusikaltimo pobūdis* (turtinis, mišrus, neteisėto disponavimo, smurtinis nusikaltimas). Priklausomi kintamieji buvo: teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių, neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių, neutralizacijų (apibendrintų kategorijų ir subkategorijų), smurto neutralizacijos skalės vertinimų, alternatyvių elgesio reakcijų (apibendrintų kategorijų ir subkategorijų) bei socialinių įgūdžių vertinimų vidurkiai.

3.2.1. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir nusikaltimų pasekmių lūkesčiai

Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir teigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai. Tiriant, ar nuteistų pilnamečių vyrų kriminalinė patirtis, taip pat kriminalinės patirties bei nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį jų teigiamiems nusikaltimų pasekmių lūkesčiams nustatyta, kad kriminalinės patirties, taip pat kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo reikšmingas tik vienos – *materialinės naudos* – kategorijos TNPL (žr. 28-ą lentelę).

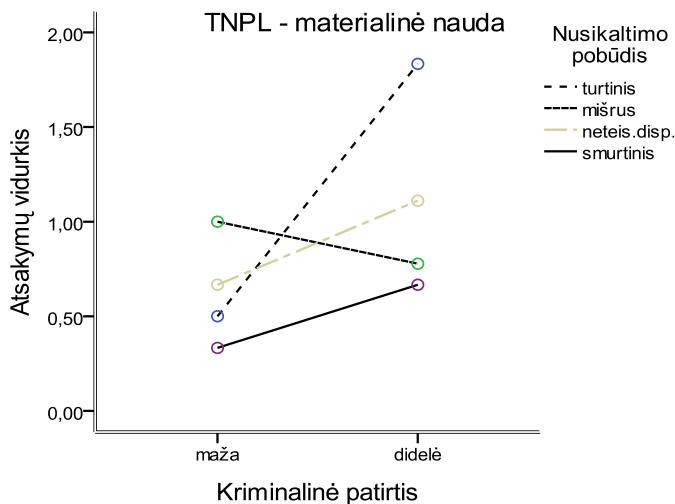
28 lentelė. TNPL vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): 1) mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse, 2) skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse, 3) skirtingus nusikaltimus padariusių mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse

TNPL kategorijos	1		2		3	
	<i>F</i> (1,61)	<i>p</i>	<i>F</i> (3,61)	<i>p</i>	<i>F</i> (3,61)	<i>p</i>
Materialinė nauda	5,661	0,020*	2,657	0,056	2,830	0,046*
Socialiniai santykiai	0,097	0,381	0,105	0,957	0,026	0,994
Savivertės palaikymas	0,011	0,918	0,149	0,930	0,462	0,710
Teigiami emociniai išgyvenimai	0,595	0,443	0,1,212	0,313	0,225	0,878
Galimybė tobulėti	2,389	0,127	0,240	0,868	0,236	0,871

* $p < 0,05$

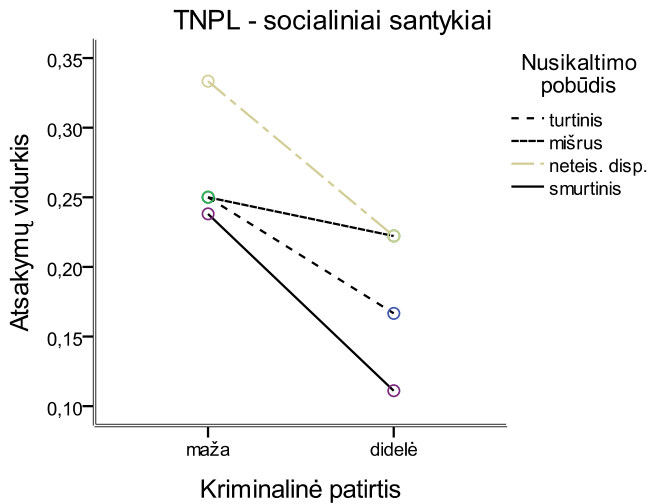
Didelę kriminalinę patirtį sukaupę nuteistieji turėjo statistiškai reikšmingai daugiau materialinės naudos TNPL, negu turintieji mažai kriminalinės patirties ($F(1, 61) = 5.661$, $p < 0,05$, $\eta^2 = 0,085$).

Nustatyta, kad kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį materialinės naudos TNPL vidurkiams ($F(3, 61) = 2,830$, $p < 0,05$, $\eta^2 = 0,122$). Didelę KP turintys turtinius ($M = 1,83$, $SD = 1,17$), neteisėto disponavimo ($M = 1,11$, $SD = 0,60$) ir smurtinius nusikaltimus ($M = 0,67$, $SD = 0,71$) padarę tiriamieji turėjo daugiau materialinės naudos TNPL, negu mažai KP turintys šių grupių asmenys (atitinkamai: $M = 0,50$, $SD = 0,53$; $M = 0,47$, $SD = 0,58$; $M = 0,33$, $SD = 0,66$) (žr. 13-ą pav.). Mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje nustatytos priešingos tendencijos: mažą KP turintys asmenys materialinės naudos TNPL turėjo kiek daugiau ($M = 1,0$, $SD = 0,82$), negu didelę KP turintys šios grupės tiriamieji ($M = 0,78$, $SD = 0,67$) (žr. 13-ą pav.).

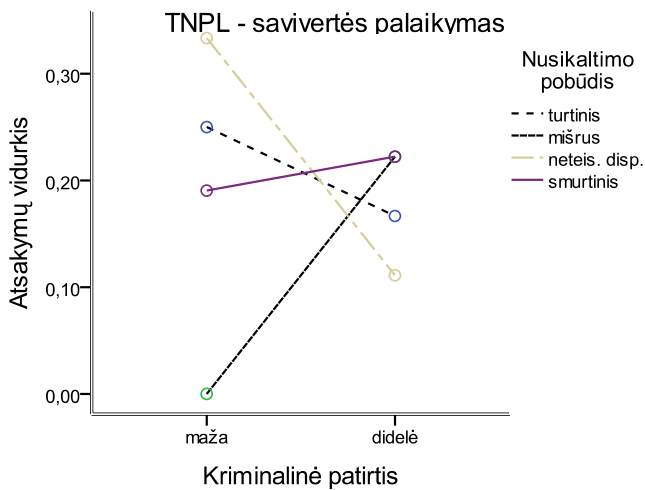

13 pav. TNPL – „materialinė nusikaltimo nauda“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

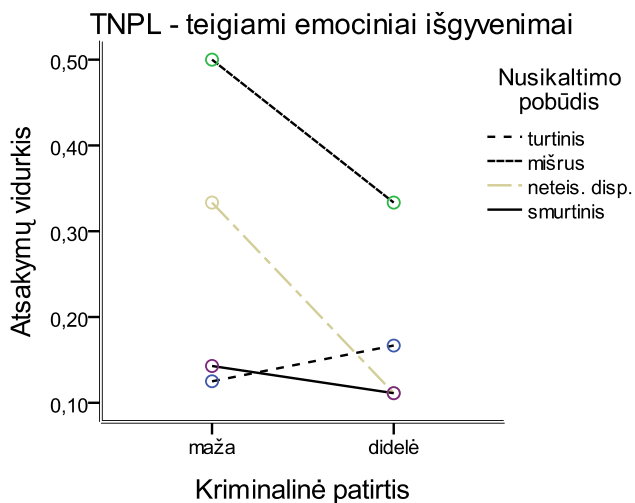
Socialinių santykių, savivertės palaikymo, emocinių išgyvenimų ir galimybės tobulėti TNPL vidurkiai mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse statistiškai reikšmingai nesiskyrė ($p > 0,05$), taigi kriminalinės patirties poveikis šiems teigiamiems nusikaltimų pasekmių lūkesčiams buvo nereikšmingas (žr. 28-ą lentelę). Kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis socialinių santykių, savivertės palaikymo, teigiamų emocinių išgyvenimų ir galimybės tobulėti TNPL buvo statistiškai nereikšmingas ($p > 0,05$) (žr. 28-ą lentelę; 14-ą, 15-ą, 16-ą ir 17-ą pav.).

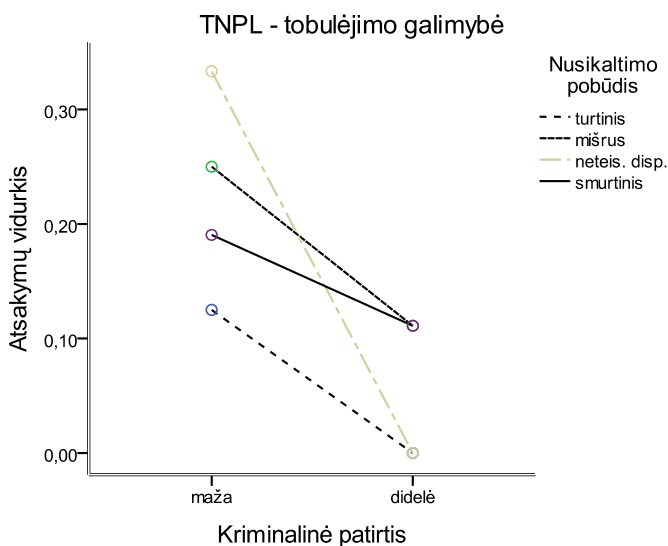
14 pav. TNPL – „socialiniai santykiai“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

15 pav. TNPL – „savivertės palaikymas“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

16 pav. TNPL – „teigiami emociniai išgyvenimai“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

17 pav. TNPL – „galimybė tobulėti“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Visose skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse mažą KP turintys nuteistieji nurodė daugiau socialinių santykių ir galimybių tobulėti TNPL, negu didelę KP turintys šių grupių tiriamieji (žr. 14-ą ir 17-ą pav.).

Savivertės palaikymo ir teigiamų emocinių išgyvenimų TNPL vidurkiai mažą ir didelę KP turinčių skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse buvo nevienodi. Didelę KP turintys nusikaltimus su smurto komponentu (mišrius, smurtinius) padarę tiriamieji savivertės palaikymo TNPL turėjo daugiau, negu mažą KP turintys šių grupių asmenys. Nusikaltimus be smurto komponento (turtinius, neteisėto disponavimo) padariusių tiriamųjų grupėse vyravo priešingos tendencijos: mažą KP turintys asmenys turėjo daugiau savivertės palaikymo TNPL, negu didelę KP turintys šių grupių tiriamieji (žr. 15-ą pav.). Mažą KP turintys mišrius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji teigiamų emocinių išgyvenimų TNPL turėjo daugiau, negu didelę KP turintys šių grupių asmenys. Turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje vyravo priešingos tendencijos – mažą KP turintys asmenys turėjo mažiau teigiamų emocinių išgyvenimų TNPL, negu didelę KP turintys grupės tiriamieji (žr. 16-ą pav.). Tačiau, kaip minėjome, šios teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių skirtumų tendencijos mažą ir didelę KP turinčių asmenų grupėse nėra statistiškai reikšmingos.

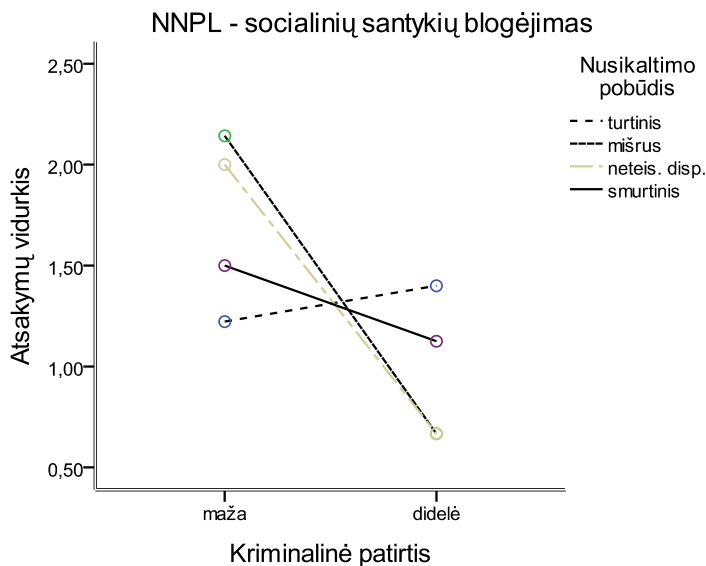
Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai. Tiriant, ar kriminalinė patirtis daro poveikį nuteistų pilnamečių NNPL nustatyta, kad kriminalinė patirtis daro poveikį *socialinių santykių* NNPL: statistiškai reikšmingai skyrėsi *socialinių santykių* NNPL vidurkiai mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse ($F(1, 61) = 9,432$, $p < 0,01$, $\eta^2 = 0,134$) (žr. 29 lentelę).

29 lentelė. NNPL vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): 1) mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse, 2) skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse, 3) skirtingus nusikaltimus padariusių mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse

NNPL kategorijos	1		2		3	
	<i>F</i> (1,61)	<i>p</i>	<i>F</i> (3,61)	<i>p</i>	<i>F</i> (3,61)	<i>p</i>
<i>Materialiniai nuostoliai</i>	1,096	0,299	1,428	0,243	3,279	0,027*
<i>Socialiniai santykiai</i>	9,432	0,003**	0,035	0,991	2,536	0,065 [†]
<i>Savivertės silpnėjimas</i>	0,934	0,338	0,627	0,601	2,695	0,054 [†]
<i>Neigiami emociniai išgyvenimai</i>	0,542	0,464	0,587	0,626	0,709	0,551
<i>Galimybės tobulėti praradimas</i>	0,086	0,770	2,074	0,113	1,640	0,190

[†] $p < 0,07$, * $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

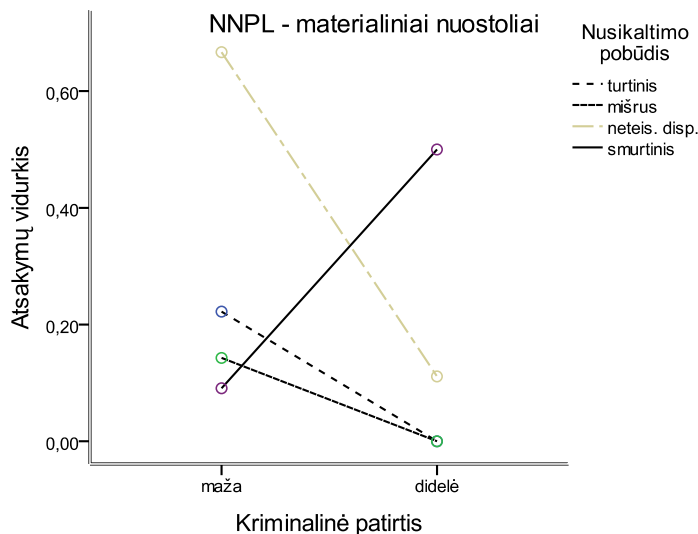
Didelę KP turintis mišrius ($M = 0,67$, $SD = 0,52$), neteisėto disponavimo ($M = 0,67$, $SD = 1,00$), smurtinius ($M = 1,12$, $SD = 0,64$) nusikaltimus padarę nuteistieji turėjo mažiau socialinių santykių blogėjimo NNPL, negu mažą KP turintis šių tyrimo grupių asmenys (atitinkamai: $M = 2,14$, $SD = 1,07$; $M = 2,00$, $SD = 1,00$; $M = 1,5$, $SD = 0,74$). Turtinius nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėje išryškėjo priešingos tendencijos: didelę KP turintis asmenys turėjo daugiau socialinių santykių blogėjimo NNPL ($M = 1,4$, $SD = 1,34$), negu mažą KP turintis asmenys ($M = 1,2$, $SD = 0,97$) (žr. 18-ą pav.). Kriminalinė patirtis nedaro poveikio nuteistų pilnamečių vyrų materialinių nuostolių, savivertės silpnėjimo, neigiamų emocinių išgyvenimų bei galimybės tobulėti praradimo NNPL: mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse šių NNPL vidurkiai statistiškai reikšmingai nesiskyrė (žr. 29-ą lentelę).

18 pav. NNPL – „socialinių santykių blogėjimas“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Gauta, kad kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo reikšmingas tik vienos – *materialinių nuostolių* – kategorijos NNPL ($F(3, 61) = 3,279, p < 0,05, \eta^2 = 0,139$) (žr. 29-ą lentelę). Mažą KP turintys turtinius ($M = 0,22, SD = 0,44$), neteisėto disponavimo ($M = 0,67, SD = 0,58$) ir mišrius ($M = 0,14, SD = 0,38$) nusikaltimus padarę nuteistieji turėjo daugiau materialinių nuostolių NNPL, negu didelę KP turintys šių grupių nariai (žr. 19-ą pav.). Smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje vyravo priešingos tendencijos: didelę KP turintys tiriamieji ($M = 0,50, SD = 0,93$) turėjo daugiau materialinių nuostolių NNPL, negu mažą KP turintieji ($M = 0,09, SD = 0,29$) (žr. 19-ą pav.). Kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo sąveikos poveikis buvo nereikšmingas *neigiamų emocijų išgyvenimų* ir *galimybės tobulėti praradimo* NNPL ($p > 0,05$). *Socialinių santykių* ir *savivertės silpnėjimo* NNPL vidurkių skirtumas mažą ir

didelę KP turinčių, skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse priartėja prie statistiškai reikšmingo lygmens⁴ (žr. 29-ą lentelę).

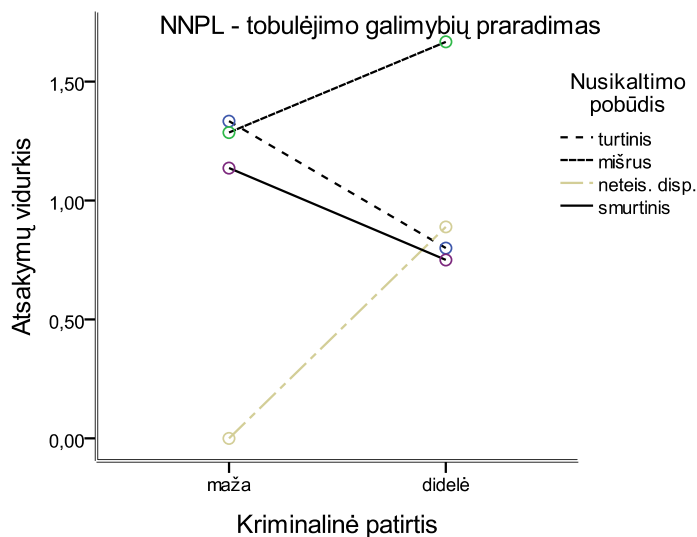

19 pav. NNPL – „materialiniai nuostoliai“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

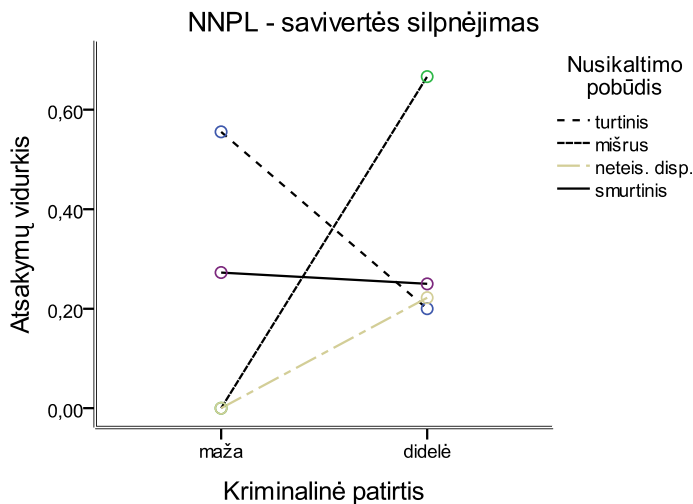
Mažą ir didelę KP turinčių, skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistų vyrų NNPL vidurkius vaizduojančios schemas (žr. 20-ą, 21-ą ir 22-ą pav.) rodo, kad didelę KP turintys turtinius nusikaltimus padarę tiriamieji turėjo mažiau savivertės silpnėjimo, neigiamų emocinių išgyvenimų, galimybės tobulėti praradimo NNPL, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji. Didelę ir mažą KP turintiems neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusiems asmenims būdingos priešingos tendencijos: savivertės silpnėjimo, neigiamų emocinių išgyvenimų, galimybės tobulėti praradimo NNPL daugiau turėjo didelę, o ne mažą KP turintys nuteistieji. Didelę KP

⁴ J. Pallant (2005) teigia, kad esant santykinai nedidelėms lyginamosioms grupėms (pvz., n = 20) dviejų faktorių dispersinės analizės testo galia yra silpnesnė, negu esant didelėms tiriamųjų grupėms. Todėl, siekiant kompensuoti sumažėjusią testo galią, statistinio reikšmingumo lygmuo p gali būti koreguojamas iki 0,1 arba 0,15 (vietoj 0,05). Savo darbe statistinio reikšmingumo lygmenį palikome p < 0,05, tačiau, atsižvelgdami į tai, kad lyginome santykinai nedideles tiriamųjų grupes, tekste pažymėjome skirtumus, kurie, remiantis J. Pallant (2005) rekomendacijomis, gali būti vertinami kaip statistiškai reikšmingi (p < 0,1). Tikėtina, kad, esant didesnėms tiriamųjų grupėms, šios skirtumo tendencijos taptų statistiškai reikšmingais skirtumais.

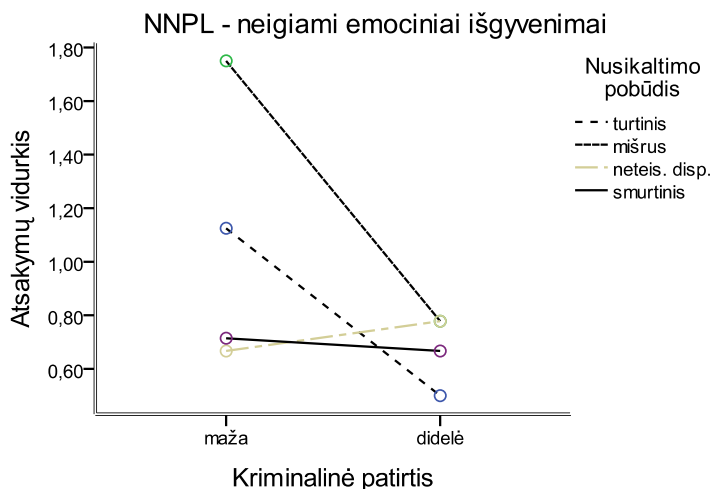
turintys, mišrius nusikaltimus padarę asmenys turėjo daugiau savivertės silpnėjimo ir galimybės tobulėti praradimo, tačiau mažiau neigiamų emocinių išgyvenimų NNPL, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji. Didelę KP turintys, smurtinius nusikaltimus padarę asmenys turėjo mažiau galimybių tobulėti praradimo NNPL, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji. Savivertės silpnėjimo ir neigiamų emocinių išgyvenimų NNPL mažą ir didelę KP turinčių, smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse beveik nesiskyrė (žr. 20-ą, 21-ą ir 22-ą pav.). Tačiau šios savivertės silpnėjimo, neigiamų emocinių išgyvenimų, galimybės tobulėti praradimo NNPL skirtumų tendencijos skirtingą kriminalinę patirtį turinčių, įvairius nusikaltimus padariusių, asmenų grupėse nėra statistiškai reikšmingos.

20 pav. NNPL – „galimybės tobulėti praradimas“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

21 pav. NNPL – „savivertės silpnėjimas“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

22 pav. NNPL – „neigiami emociniai išgyvenimai“ skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Apibendrinant galima pasakyti, kad kriminalinė patirtis daro poveikį tik kai kuriems tiriamųjų grupėse labiausiai paplitusiems (žr. 5-ą ir 7-ą pav.) nusikaltimų pasekmių lūkesčiams: didelę ir mažą KP turinčių asmenų grupėse statistiškai reikšmingai skyrėsi materialinės naudos TNPL ir socialinių

santykių NNPL vidurkiai. Nuo kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos statistiškai reikšmingai priklauso materialinės naudos ir materialinių nuostolių nusikaltimų pasekmių lūkesčiai (žr. 28-ą, 29-ą lenteles).

3.2.2. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir neutralizacijos

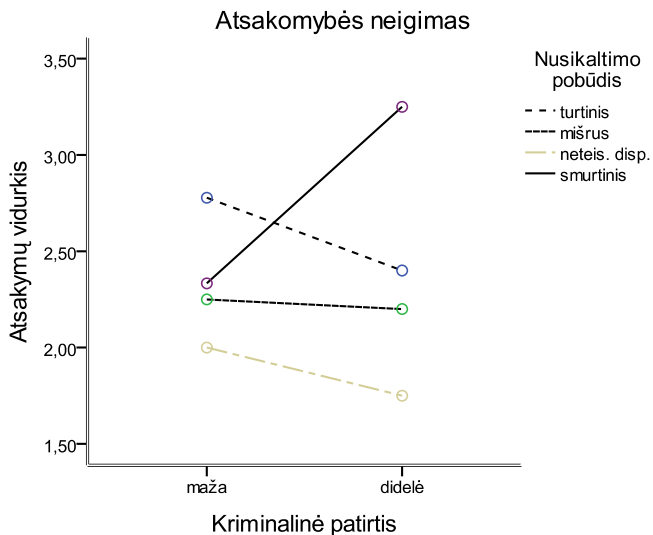
Tyrimo rezultatai rodo, kad kriminalinės patirties, taip pat kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo sąveikos poveikis nuteistų pilnamečių vyrų neutralizacijoms nėra reikšmingas ($p > 0,05$), tačiau statistiškai reikšmingai skiriasi turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo, smurtinius nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistųjų žalos neigimo ir aukos neigimo neutralizacijų vidurkiai (žr. 30-ą lentelę).

30 lentelė. Neutralizacijų vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): 1) mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse, 2) skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse, 3) skirtingus nusikaltimus padariusių mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse

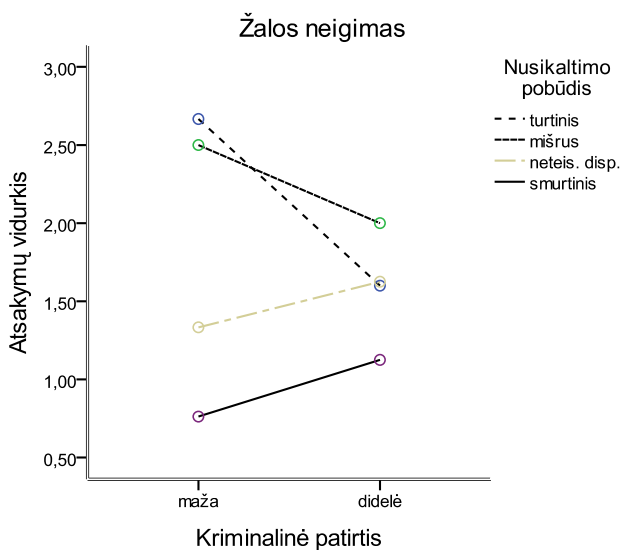
Neutralizacijų kategorijos	1		2		3	
	F(1,59)	p	F(3,59)	p	F(3,59)	p
<i>Atsakomybės neigimas</i>	0,021	0,886	0,977	0,410	0,712	0,549
<i>Žalos neigimas</i>	0,322	0,573	3,093	0,034*	0,821	0,487
<i>Aukos neigimas</i>	2,318	0,133	6,022	0,001***	2,118	0,108
<i>Smerkiančiųjų pasmerkimas</i>	0,051	0,823	0,908	0,443	0,296	0,828
<i>Apeliacija į svarbesnes aplinkybes</i>	1,157	0,287	2,539	0,065	1,735	0,170

* $p < 0,05$, *** $p < 0,001$

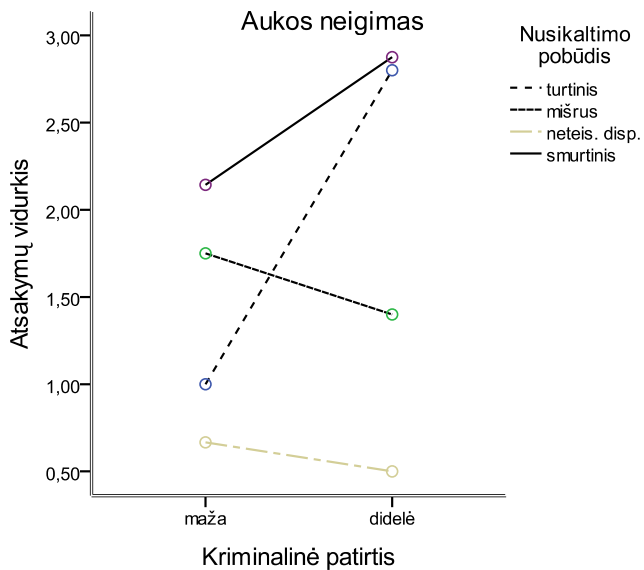
Toliau pateiktos schemas vaizduoja neutralizacijų vidurkius skirtingus nusikaltimus padariusių mažą ir didelę KP turinčių nuteistųjų grupėse (žr. 23-ia, 24-ą, 25-ą, 26-ą ir 27-ą pav.).

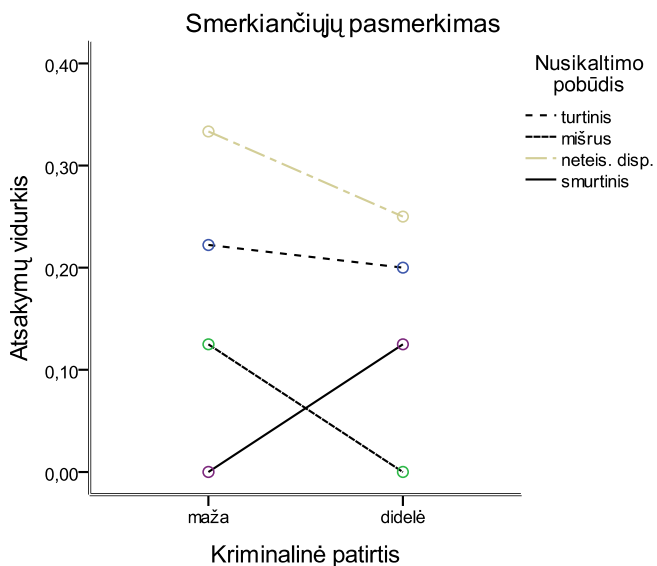
23 pav. Neutralizacijų kategorijos – „atsakomybės neigimo“ – vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

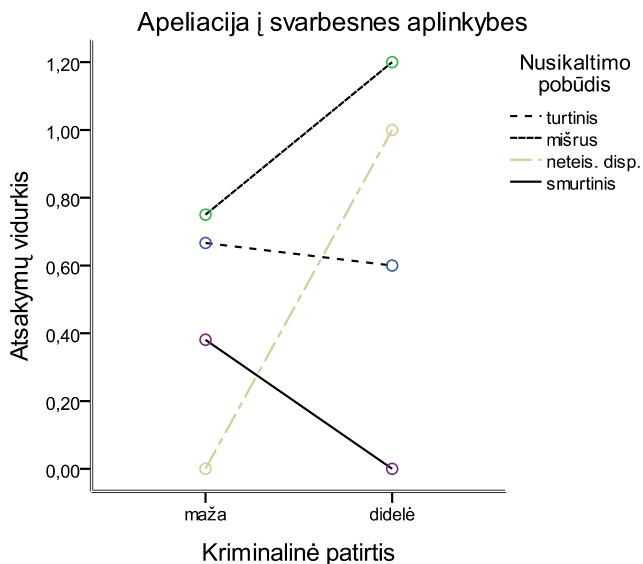
24 pav. Neutralizacijų kategorijos – „žalos neigimo“ – vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

25 pav. Neutralizacijų kategorijos – „aukos neigimo“ – vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

26 pav. Neutralizacijų kategorijos – „smerkiančiųjų pasmerkimo“ – vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

27 pav. Neutralizacijų kategorijos – „apeliacijos į svarbesnes aplinkybes“ – vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Didelę KP turintys, smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji naudojo daugiau atsakomybės neigimo, aukos neigimo, žalos neigimo ir smerkiančiųjų pasmerkimo, tačiau mažiau apeliacijos į svarbesnes aplinkybes neutralizacijų, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji (žr. 23-ą, 24-ą, 25-ą, 26-ą ir 27-ą pav.). Mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėje vyravo priešingos tendencijos: didelę KP turintys asmenys naudojo mažiau atsakomybės neigimo, aukos neigimo, žalos neigimo ir smerkiančiųjų pasmerkimo, tačiau daugiau apeliacijos į svarbesnes aplinkybes neutralizacijų, negu mažą KP turintys tiriamieji. Turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje ryškiausi skirtumai tarp mažą ir didelę KP turinčių asmenų nustatyti aukos neigimo neutralizacijų atveju: didelę KP turintys asmenys šias neutralizacijas naudojo dažniau, negu turintieji mažą KP (žr. 25-ą pav.). Kitų kategorijų neutralizacijų didelę KP turintys turtinius nusikaltimus padarę asmenys naudojo mažiau, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji. Didelę KP turintys neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji naudojo mažiau atsakomybės neigimo, aukos neigimo ir smerkiančiųjų pasmerkimo

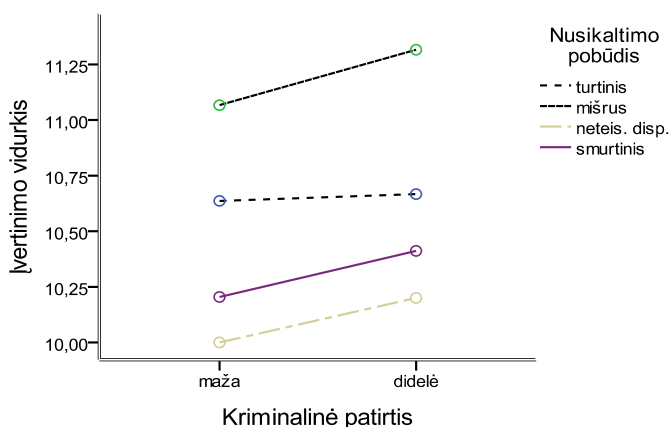
neutralizacijų, negu mažą KP turintys tiriamieji. Tačiau didelę KP turintys, neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys naudojo daugiau žalos neigimo ir apeliacijos į svarbesnes aplinkybes neutralizacijų, negu turintieji mažą KP (23-ia, 24-a, 25-a, 26-a ir 27-a pav.).

Nors KP, taip pat KP ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo nereikšmingas apibendrintų neutralizacijų vidurkiams, tyrimo rezultatai parodė, kad KP, taip pat KP ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo statistiškai reikšmingas kai kurių neutralizacijų subkategorijų vidurkiams. Statistiškai reikšmingai skyrėsi mažą ir didelę KP turinčių nuteistųjų *atsakomybės neigimo atsakomybę priskiriant neprognuojamiems ir nevaldomiems įvykiams* subkategorijos neutralizacijų vidurkiai ($F(1,59) = 6,152, p < 0,05, \eta^2 = 0,09$). Didelę KP turintys turtinius ($M = 0,6, SD = 0,55$), mišrius ($M = 0,6, SD = 0,89$), neteisėto disponavimo ($M = 0,5, SD = 0,53$), smurtinius ($M = 0,5, SD = 0,53$) nusikaltimus padarę tiriamieji šią neutralizaciją naudojo dažniau, negu mažą KP turintys šių grupių tiriamieji (atitinkamai padariusių turtinius nusikaltimus $M = 0,22, SD = 0,44$; mišrius nusikaltimus – $M = 0,25, SD = 0,46$; neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 0$; smurtinius nusikaltimus $M = 0,29, SD = 0,46$) (žr. 8-ą priedą). Taip pat statistiškai reikšmingai skyrėsi mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų *aukos neigimo savęs kaip aukos suvokimo* neutralizacijos subkategorijos vidurkiai ($F(1,59) = 5,663, p < 0,05, \eta^2 = 0,09$). Didelę KP turintys turtinius ($M = 1,80, SD = 2,05$), mišrius ($M = 1,0, SD = 1,22$), neteisėto disponavimo ($M = 0,5, SD = 0,53$), smurtinius ($M = 1,75, SD = 1,39$) nusikaltimus padarę tiriamieji šią neutralizaciją naudojo dažniau, negu turintieji mažą KP (atitinkamai padariusių turtinius nusikaltimus $M = 0,22, SD = 0,44$; mišrius nusikaltimus – $M = 0,38, SD = 0,74$; neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 0,33, SD = 0,58$; smurtinius nusikaltimus – $M = 1,43, SD = 0,87$) (žr. 8-ą priedą).

KP ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo reikšmingas žalos neigimo kategorijai priskirtos *naudų akcentavimo* neutralizacijos vidurkiams ($F(3,59) = 3,099, p < 0,05, \eta^2 = 0,14$). Didelę KP turintys turtinius ($M = 0,20, SD = 0,45$) ir mišrius ($M = 1,0, SD = 0,93$) nusikaltimus padarę

tiriamieji šią neutralizaciją naudojo rečiau, negu mažą KP turintys šių grupių tiriamieji (atitinkamai padariusių turtinius nusikaltimus $M = 1,22$, $SD = 0,67$, mišrius nusikaltimus – $M = 1,0$, $SD = 0,93$). Neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse vyravo priešingos tendencijos. Didelę KP turintys neteisėto disponavimo ($M = 1,13$, $SD = 0,35$) ir smurtinius ($M = 0,63$, $SD = 0,74$) nusikaltimus padarę asmenys naudos akcentavimo neutralizaciją naudojo dažniau, negu mažą KP turintys šių grupių tiriamieji (atitinkamai padariusių neteisėto disponavimo nusikaltimus $M = 0,33$, $SD = 0,58$, smurtinius nusikaltimus – $M = 0,48$, $SD = 0,81$) (žr. 8-ą priedą).

Nuteistųjų kriminalinė patirtis nedaro poveikio smurto neutralizacijoms (įvertintoms R. Agnew (1994) smurto neutralizacijos skale) ($F(1,134) = 0,063$, $p > 0,05$, $\eta^2 = 0,01$). Taip pat smurto neutralizacijoms (įvertintoms R. Agnew (1994) smurto neutralizacijos skale) nedaro poveikio kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika ($F(3,134) = 0,550$, $p > 0,05$, $\eta^2 = 0,01$). Didelę KP turintys visų grupių tiriamieji gavo aukštesnius smurto neutralizacijos įverčius, negu mažą KP turintys asmenys, tačiau šis skirtumas buvo statistiškai nereikšmingas (žr. 28-ą pav.).

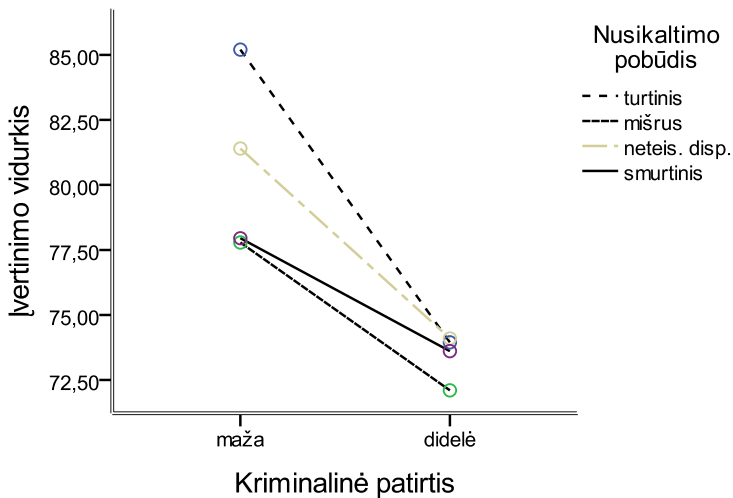

28 pav. *Smurto neutralizacijos vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse*

Gauti rezultatai rodo, kad kriminalinė patirtis, taip pat kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis nereikšmingas buvo daugumai neutralizacijų. Tai būdinga tiek neutralizacijoms, nustatytoms analizuojant pusiau struktūruotus interviu, tiek smurto neutralizacijos lygiui, įvertintam R. Agnew (1994) smurto neutralizacijos skale. Taip pat dviejų faktorių dispersinės analizės rezultatai patvirtino anksčiau pateiktus duomenis (žr. 15-ą ir 17-ą lenteles), kad dviejų neutralizacijų (*aukos neigimo* ir *žalos neigimo*) vidurkiai skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse statistiškai reikšmingai skiriasi. Neutralizacijų subkategorijų vidurkių analizė parodė, kad skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse statistiškai reikšmingai skyrėsi 7 iš 16 neutralizacijų subkategorijų vidurkiai (žr. 8-ą priedą). Apibendrinant šiuos rezultatus galima teigti, kad neutralizacijų naudojimas labiau susijęs su padaryto nusikaltimo pobūdžiu, o ne su kriminalinės patirties dydžiu ar kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika.

3.2.3. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir socialiniai įgūdžiai

Tyrimo rezultatai rodo, kad kriminalinė patirtis daro poveikį nuteistų tiriamųjų socialinių įgūdžių vertinimams. Mažą ir didelę KP turinčių asmenų grupėse socialinių įgūdžių vertinimų vidurkiai statistiškai reikšmingai skyrėsi ($F(1, 129) = 9,899, p < 0,01, \eta^2 = 0,07$). Didelę KP turintys turtinius ($M = 73,95, SD = 13,16$), mišrius ($M = 72,10, SD = 9,26$), neteisėto disponavimo ($M = 74,10, SD = 11,04$), smurtinius ($M = 73,61, SD = 10,47$) nusikaltimus padarę asmenys teigė socialinius įgūdžius taiką rečiau, negu mažą KP turintys nuteistieji (atitinkamai padariusių turtinius nusikaltimus $M = 85,20, SD = 8,33$; mišrius nusikaltimus – $M = 77,79, SD = 8,96$; neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 81,40, SD = 8,02$; smurtinius nusikaltimus – $M = 77,95, SD = 12,79$) (žr. 29-ą pav.).

29 pav. Socialinių įgūdžių taikymo vertinimo vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Tačiau kriminalinė patirtis ir nusikaltimo pobūdžio sąveika nedaro poveikio nuteistų pilnamečių vyrų socialinių įgūdžių vertinimams ($F(3, 129) = 0,572, p > 0,05, \eta^2 = 0,01$).

3.2.4. Kriminalinė patirtis, nusikaltimų pobūdis ir alternatyvios elgesio reakcijos

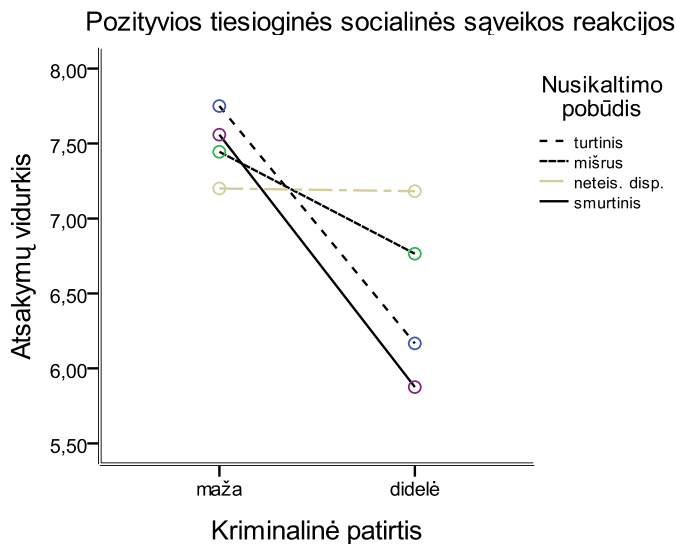
Nustatyta, kad tiriamų pilnamečių nuteistų vyrų kriminalinė patirtis, taip pat kriminalinė patirtis ir padaryto nusikaltimo pobūdžio sąveika nedaro poveikio alternatyvioms jų elgesio reakcijoms: alternatyvių elgesio reakcijų vidurkiai mažą ir didelę KP turinčių asmenų grupėse, taip pat skirtingus nusikaltimus padariusių mažą ir didelę KP turinčiųjų grupėse statistiškai reikšmingai nesiskyrė ($p > 0,05$) (žr. 31-ą lentelę). Tačiau reikia pažymėti, kad „pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ elgesio alternatyvų ir „tuščių“ atsakymų vidurkių skirtumai mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse priartėja prie statistiškai reikšmingo lygmens ($p < 0,09$) (žr. 31-ą lentelę).

31 lentelė. Alternatyvių elgesio reakcijų vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): 1) mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse, 2) skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse, 3) skirtingus nusikaltimus padariusių mažą ir didelę KP turinčių tiriamųjų grupėse

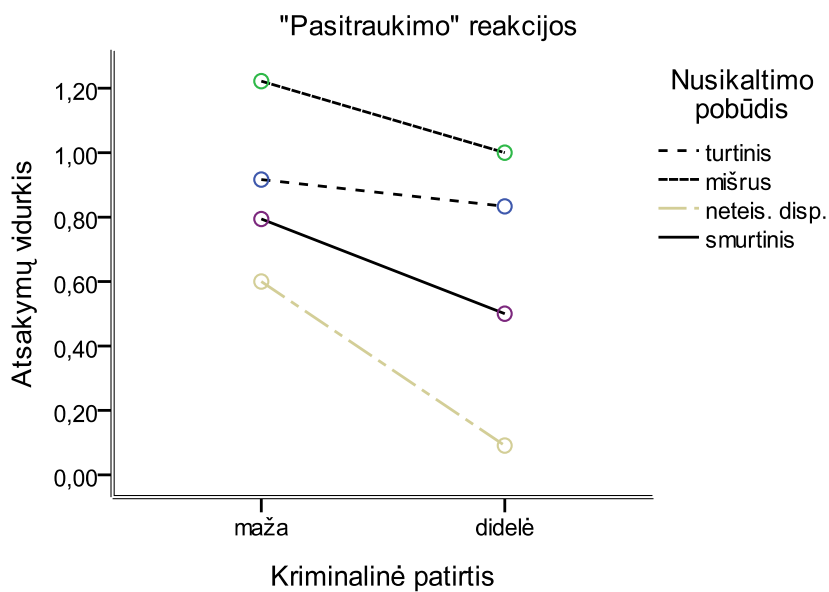
Alternatyvios elgesio reakcijos	1		2		3	
	F(1,107)	p	F(3,107)	p	F(3,107)	p
„Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“	3,610	0,060 [†]	0,200	0,896	0,540	0,656
„Agresyvios“	1,908	0,170	0,532	0,661	0,834	0,478
„Pasitraukimo“	2,202	0,141	2,636	0,053 [†]	0,181	0,909
„Tušti“ atsakymai“	2,928	0,090 [†]	0,886	0,451	0,027	0,994

[†] p ≤ 0,09

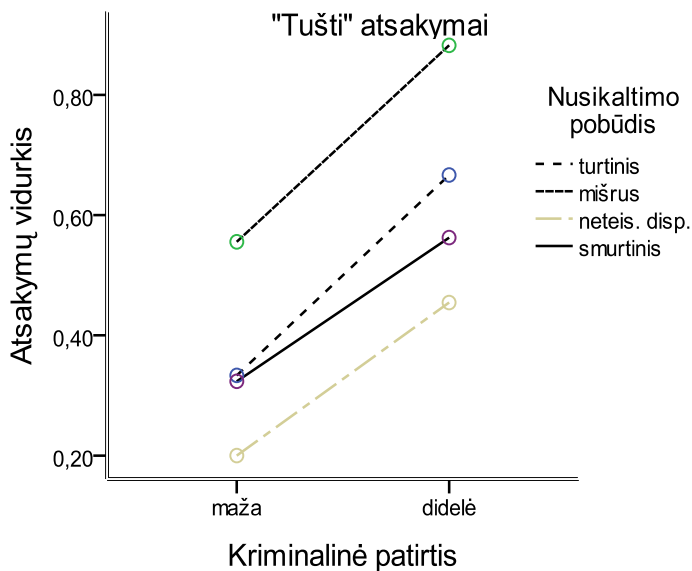
Toliau pateiktos schemas rodo, kad didelę KP turinčių asmenų *pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos* ir „*pasitraukimo*“ reakcijų vidurkiai yra mažesni, negu mažą KP turinčių tiriamųjų (žr. 30-ą ir 31-ą pav.). Panašios tendencijos būdingos „*tuščių*“ ir „*agresyvių*“ reakcijų vidurkiams. Didelę KP turintys nuteistieji generuoja daugiau „*tuščių*“ ir „*agresyvių*“ alternatyvių elgesio reakcijų, negu mažą KP turintys tiriamieji. Tik neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę, didelę KP turintys asmenys pateikia mažiau „*agresyvių*“ reakcijų, negu turintys mažą KP šios grupės asmenys (žr. 32-ą ir 33-ią pav.).

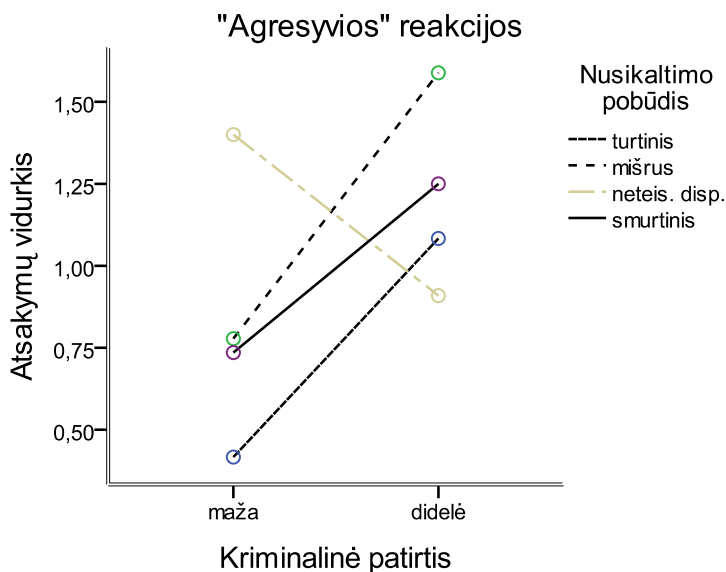
30 pav. „Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ reakcijų vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

31 pav. „Pasitraukimo“ reakcijų vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

32 pav. „Tušti“ atsakymų vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

33 pav. „Agresyvių“ reakcijų vidurkiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse

Analizuojant alternatyvių elgesio reakcijų *subkategorijas* nustatyta, kad nevienodą kriminalinę patirtį turintys asmenys statistiškai reikšmingai skyrėsi keturių subkategorijų atsakymų vidurkiais, – atsakymų, kuriais siūlė: 1) *atsiprašyti* ($F(1, 108) = 7,670, p < 0,01, \eta^2 = 0,06$), 2) *materialiai atlyginti* ($F(1, 108) = 8,578, p < 0,01, \eta^2 = 0,03$), 3) naudoti *tiesioginius agresyvius veiksmus* ($F(1, 108) = 3,913, p \leq 0,05, \eta^2 = 0,06$) ir 4) *neigė situacijos problemišumą* ($F(1, 108) = 3,946, p \leq 0,05, \eta^2 = 0,03$). Didelę KP turintys mišrius ($M = 0,47, SD = 0,62$), neteisėto disponavimo ($M = 1,0, SD = 0,63$), smurtinius ($M = 0,50, SD = 0,52$) nusikaltimus padarę tiriamieji *atsiprašyti* siūlė dažniau, negu mažą KP turintys šių grupių asmenys (atitinkamai $M = 0,21, SD = 0,44$; $M = 0$; $M = 0,38, SD = 0,49$). Turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje nustatytos priešingos tendencijos – mažą KP turintys tiriamieji ($M = 0,33, SD = 0,49$) dažniau *atsiprašymą* siūlė kaip vieną iš elgesio alternatyvų, negu didelę KP turintys šios nusikaltimų grupės asmenys ($M = 0,17, SD = 0,39$) (žr. 9-ą priedą). Didelę KP turintys įvairius nusikaltimus padarę asmenys *materialaus atlygio* elgesio alternatyvas siūlė rečiau (atitinkamai padariusių turtinius nusikaltimus $M = 1,58, SD = 1,08$, mišrius nusikaltimus – $M = 1,65, SD = 0,93$, neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 1,45, SD = 0,82$, smurtinius nusikaltimus – $M = 1,50, SD = 0,87$), negu mažą KP turintys tiriamieji (atitinkamai padariusių turtinius nusikaltimus $M = 2,08, SD = 0,99$, mišrius nusikaltimus – $M = 2,11, SD = 0,78$, neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 2,60, SD = 0,81$, smurtinius nusikaltimus – $M = 1,77, SD = 0,93$) (žr. 9-ą priedą). „Agresyvių“ reakcijų kategorijai priskirtų *tiesioginių agresyvių veiksmų* elgesio alternatyvų vidurkiai mažą ir didelę KP turinčių asmenų grupėse buvo pasiskirstę panašiai kaip ir *atsiprašymo* atsakymų atveju: didelę KP turintys mišrius ($M = 0,29, SD = 0,59$), neteisėto disponavimo ($M = 0,36, SD = 0,92$), smurtinius ($M = 0,19, SD = 0,54$) nusikaltimus padarę tiriamieji dažniau siūlė naudoti agresyvius veiksmus, negu mažą KP turintys šių grupių asmenys. Turtinius nusikaltimus padariusių, didelę ir mažą KP turinčių asmenų grupėse agresyvių veiksmų elgesio alternatyvų vidurkiai nesiskyrė ($M = 0,17, SD = 0,39$) (žr. 9-ą priedą).

Didelę KP turintys įvairius nusikaltimus padarę asmenys pateikė daugiau atsakymų, kuriais *neigė situacijos problemišumą* (padariusių turtinius nusikaltimus $M = 0,50$, $SD = 0,45$; mišrius nusikaltimus – $M = 0,65$, $SD = 0,79$; neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 0,36$, $SD = 0,67$, smurtinius nusikaltimus – $M = 0,44$, $SD = 0,89$), negu mažą KP turintys tiriamieji (padariusių turtinius nusikaltimus $M = 0,25$, $SD = 0,45$; mišrius nusikaltimus – $M = 0,11$, $SD = 0,33$; neteisėto disponavimo nusikaltimus – $M = 0,20$, $SD = 0,45$, smurtinius nusikaltimus – $M = 0,26$, $SD = 0,62$) (žr. 9-ą priedą).

KP ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo reikšmingas trijų subkategorijų alternatyvių elgesio reakcijų vidurkiams: *atsiprašyti* ($F(3, 108) = 3,956$, $p < 0,05$, $\eta^2 = 0,1$), *ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos* ($F(3, 108) = 2,811$, $p < 0,05$, $\eta^2 = 0,07$) bei *meluoti ir apgaulinti* ($F(3, 108) = 3,723$, $p < 0,05$, $\eta^2 = 0,09$) (žr. 9-ą priedą). *Ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos* dažniau siūlė mažą KP turintys turtinius ($M = 0,08$, $SD = 0,28$), neteisėto disponavimo ($M = 0,20$, $SD = 0,45$), smurtinius ($M = 0,06$, $SD = 0,24$) nusikaltimus padarę, negu didelę KP turintys šių grupių tiriamieji. Mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėje nustatytos priešingos tendencijos – didelę KP turintys asmenys ($M = 0,29$, $SD = 0,47$) *ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos* siūlė dažniau, negu turintieji mažą KP (žr. 9-ą priedą). *Melo ir apgaulės elgesio alternatyvas* dažniau siūlė mažą KP turintys neteisėto disponavimo ($M = 0,6$, $SD = 0,55$) ir smurtinius ($M = 0,1$, $SD = 0,29$) nusikaltimus padarę tiriamieji, palyginti su didelę KP turinčiais šių grupių asmenimis (atitinkamai $M = 0,18$, $SD = 0,41$; $M = 0,06$, $SD = 0,25$). Priešingos tendencijos nustatytos turtinius ir mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje – atsiprašyti dažniau siūlė didelę KP turintys, turtinius ($M = 0,25$, $SD = 0,45$) ir mišrius ($M = 0,06$, $SD = 0,24$) nusikaltimus padarę asmenys, o mažą KP turintys šių grupių tiriamieji atsiprašymo alternatyvaus elgesio reakcijų nepateikė (žr. 9-ą priedą).

Taigi, išryškėjo kai kurios mažą ir didelę KP turinčių turtinius, mišrius ir smurtinius nusikaltimų padariusių asmenų atsakymų tendencijos: didelę KP turintys asmenys siūlė mažiau „pozityvios tiesioginės socialinės

sąveikos“ ir „pasitraukimo“ elgesio alternatyvų, tačiau daugiau „agresyvių“ elgesio alternatyvų ir „tuščių“ atsakymų, negu mažą KP turintys šių grupių tiriamieji. Didelę KP turinčių neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių tiriamųjų „pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ atsakymų vidurkis nesiskyrė nuo turinčiųjų mažą KP, tačiau jie pateikė mažiau „agresyvių“ atsakymų, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji. Be to, alternatyvių elgesio reakcijų subkategorijų atsakymų vidurkių analizė parodė, kad kriminalinės patirties arba kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveikos poveikis buvo reikšmingas šešioms iš aštuoniolikos alternatyvių elgesio reakcijų subkategorijoms.

4. REZULTATŲ APITARIMAS

4.1. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių socialinės informacijos apdorojimas

Socialinės informacijos apdorojimas yra sudėtingas procesas, kurio metu apdorojami tiek iš aplinkos gaunami socialiniai stimulai, tiek asmens atmintyje saugoma informacija. Šis procesas vyksta keliais etapais. Pradiniuose etapuose užfiksuojami ir interpretuojami išoriniai ir vidiniai stimulai, vėlesniuose – generuojamas ir parenkamas elgesio atsakas. Analizuojant, kiek tam tikri socialinės informacijos apdorojimo būdai paplitę skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse nustatyta, kad šiose grupėse statistiškai reikšmingai skiriasi nusikaltimų pasekmių lūkesčius išsakiusių ir skirtingas neutralizacijas naudojusių tiriamųjų dalis. Taigi, skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai vyrai linkę rinktis skirtingus, su nusikaltimu susijusios socialinės informacijos *interpretavimo* būdus, ir šie būdai nevienodai paplitę tirtų asmenų grupėse. Tačiau įvairius probleminių socialinių situacijų sprendimus pateikusi tiriamųjų dalis skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse statistiškai nereikšmingai nesiskyrė. Tirti pilnamečiai nuteisti vyrai generuoja įvairias elgesio probleminėse socialinėse situacijose alternatyvas, kurios panašiai paplitusios skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse. Tai rodo, kad jų nusikalstamo elgesio pobūdis labiau susijęs su socialinės informacijos interpretavimo, bet ne atsako formavimo ypatumais.

Analizuojant, kaip dažnai skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji naudoja tam tikrus socialinės informacijos apdorojimo būdus nustatyta, kad statistiškai reikšmingai skyrėsi jų materialinės naudos TNPL, bendras neutralizacijų, žalos neigimo ir aukos neigimo neutralizacijų, taip pat „pasitraukimo“ alternatyvių elgesio reakcijų vidurkiai. Šie rezultatai pagrindžia pirmąją tyrimo hipotezę ir rodo, kad skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai vyrai socialinę informaciją interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose apdoroja skirtingai.

Toliau aptarsime, kas apskritai būdinga teistų pilnamečių, taip pat *skirtingus* nusikaltimus padariusių teistų asmenų socialinės informacijos apdorojimui: nusikaltimų pasekmių lūkesčiams, naudojamoms neutralizacijoms, alternatyvių elgesio reakcijų generavimui ir socialinių įgūdžių vertinimui.

4.1.1. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nusikaltimų pasekmių lūkesčiai

Remiantis A. Bandura (1977, 2009) galima teigti, kad nusikaltimų pasekmių lūkesčiuose apibendrinama visa turima informacija apie nusikaltimo pasekmes. Mūsų tyrimo rezultatai parodė, kad už turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus nuteisti asmenys turi tiek teigiamų, tiek neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių. Galima manyti, kad interpretuodami informaciją apie nusikaltimus jie apibendrina ir teigiamą, ir neigiamą su nusikaltimais susijusią patirtį. Nustatėme, kad nuteistieji turi penkių kategorijų nusikaltimų pasekmių lūkesčių: 1) nusikaltimų teikiamos materialinės naudos / nuostolių; 2) nusikalstamo elgesio pasekmių socialiniams santykiams; 3) nusikalstamo elgesio pasekmių savojo Aš vertei, 4) galimų emocinių išgyvenimų; 5) galimybių tobulėti. Nuteistųjų nusikaltimų pasekmių lūkesčių turinys leidžia daryti prielaidas apie jų nusikalstamo elgesio motyvaciją, pavyzdžiui, nusikalstamo elgesio atsakas gali būti pasirenkamas siekiant išlaikyti savo socialinį statusą, patirti emocinį pasitenkinimą, plėsti turimas žinias ar įgyti daugiau tam tikro (nusikalstamo) elgesio įgūdžių. Kiti autoriai socialinius, materialinius, veiklos, statuso bei galios motyvus, kurie atsispindi ir tirtų asmenų nusikaltimų pasekmių lūkesčiuose, taip pat laiko svarbiais žmogaus veiklos motyvais (Bandura, 2009), o atliktas tyrimas parodė, kad jie gali būti svarbūs ir nusikalstamo elgesio motyvacijai.

Skirtingus nusikaltimus padarę tiriamieji nesiskyrė bendru teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių skaičiumi, tačiau su turto gavimu ir užvaldymu susijusius (turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo) nusikaltimus padarę asmenys turėjo daugiau *materialinės naudos* lūkesčių,

negu smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji. Taigi su turto gavimu ir užvaldymu susijusius nusikaltimus padarę asmenys labiau linkę tikėtis, kad nusikaltimas duos materialinės naudos. Tokia tendencinga nusikaltimo situacijos interpretacija greičiausiai paremta subjektyvia asmens patirtimi, ir taip pat gali būti susijusi su tolesniu nusikalstamu elgesiu, kuriuo siekiama gauti materialinės naudos. Pažymėtina, kad turtinius, mišrius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji teigiamų materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčių turėjo statistiškai reikšmingai daugiau, negu neigiamų – *materialinių nuostolių* nusikaltimų pasekmių lūkesčių (žr. 13-ą lentelę). Kaip minėta, nusikaltimų pasekmių lūkesčiai yra susiję su nusikalstamo elgesio pobūdžiu, todėl tikėtina, kad materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčiai yra vienas veiksnių, lemiančių su turto gavimu ar užvaldymu susijusį nusikalstamą elgesį.

Nusikaltimus padarę tiriamieji turėjo daugiau neigiamų, o ne teigiamų įvairių nusikaltimų pasekmių lūkesčių (išskyrus *materialinės naudos / materialinių nuostolių* kategorijos lūkesčius). Žinoma, kad lūkesčiai yra vienas iš elgesį lemiančių veiksnių (Rotter et al., 1972) ir yra susiję tiek su elgesio slopinimu, tiek su skatinimu (Fontaine and Dodge, 2006), tiek su konkretaus elgesio įgyvendinimu (Fromme et al., 1997; Burgoon and Poire, 1993; Kline, 1990). Tai, kad tiriamieji turi daugiau neigiamų, o ne teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių leidžia manyti, jog neigiami lūkesčiai turėtų sulaukyti asmenis nuo pakartotinio nusikalstamo elgesio. Tačiau empirinių tyrimų rezultatai rodo, kad bausmes už nusikaltimus atlikę asmenys, net ir tie, kurie tikisi nebusikalsti, dažnai teisiama pakartotinai (Halsey, 1997; Bahr et al., 2005). Todėl svarbu išsiaiškinti, kodėl nuteistieji, turintys daugiau neigiamų, o ne teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių, vis dėlto gali būti linkę pakartotinai nusikalsti.

Visų pirma, nusikalstamo elgesio kartojimas gali būti susijęs ne su teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių santykiu, bet su tam tikrų lūkesčių verte, kuri šiame darbe nebuvo vertinta. Jeigu teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių vertė yra labai didelė, būtent šie didelės vertės lūkesčiai

lemia nusikalstamo elgesio įgyvendinimą. Atlikto tyrimo rezultatai, rodantys, kad materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčių turtinius, mišrius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę nuteistieji išsakė daugiau, negu materialinių nuostolių lūkesčių, leidžia daryti prielaidą, kad *materialinės naudos* lūkesčiai šių grupių tiriamiesiems gali turėti didelę motyvuojančią vertę ir skatinti juos daryti nusikaltimus.

Antra, tai, kad daugiau neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių turintys asmenys gali būti linkę pakartotinai nusikalsti, gali paaiškinti lūkesčių formavimosi nusikaltimų situacijose ypatumai. Kaip minėta, lūkesčiai kuriami remiantis ilgalaikėje atmintyje saugoma informacija apie panašiomis aplinkybėmis praeityje atliktus veiksmus ir jų pasekmes. Ši informacija saugoma socialinio žinojimo vienetų (kognityvių schemų, elgesio scenarijų ir pan.) pavidalu (Rotter et al., 1972; Crick and Dodge, 1994, Bandura, 2009). Agresyvaus elgesio scenarijus tyręs L. R. Huesmann (1988) nustatė, kad atmintyje įtvirtinami elgesio scenarijai, kuriuos įgyvendinant elgesys yra daugiausia apdovanojamas. Taigi, atmintyje išsaugomi ne visi, o tik teigiamas pasekmes turintys elgesio modeliai. A. Bandura (2009) taip pat nurodo, kad yra griežta atranka (*selektyvumas*), ką asmenys išlaiko atmintyje ir ką pamiršta. Remiantis šiomis žiniomis galima teigti, kad su nusikalstamu elgesiu susiję socialinio žinojimo vienetai saugo informaciją apie nusikalstamą elgesį *paremiančias* mintis, emocinius išgyvenimus ir veiksmus. Taip pat, remiantis asociacinio tinklo modeliu (Берковиц, 2002), galima manyti, kad būtent teigiami, o ne neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai asociaciniame tinkle yra susiję su kognityviomis nusikaltimo situacijos reprezentacijomis. Darant nusikaltimą, dėl geresnės parengties teigiami lūkesčiai yra greičiau aktyvinami, negu neigiami, ir būtent jie pirmiausia įsijungia į socialinės informacijos apdorojimo procesus bei lemia nusikalstamo elgesio atsako formavimą. Be to, schemomis ir elgesio scenarijais paremtas informacijos apdorojimas gali būti automatiškas (Huesmann, 1988; Huesmann and Eron, 1992), ir šis automatiškumas ypač tikėtinas informaciją apdorojant suaugusiems asmenims (Huesmann and Eron, 1992; Bargh and Ferguson, 2000). Tai taip pat gali lemti

greitesnį teigiamų, o ne neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių suaktyvinimą ir jais paremtą tolesnį informacijos apdorojimą, kurio pasekmė yra nusikalstamas elgesys (Crick and Dodge, 1994).

Vis dėlto mūsų atlikto tyrimo rezultatai rodo, kad nuteisti pilnamečiai vyrai išsakė daugiau neigiamų, o ne teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių (išskyrus materialinės naudos / materialinių nuostolių). Šie rezultatai gali rodyti, kad aplinkoje, kurioje nėra nusikalstamo elgesio stimulų ir asmuo gali pakankamai ilgai bei sąmoningai (neapsvaigęs nuo alkoholio ar kitų medžiagų) svarstyti elgesio pasekmes, suaktyvinami prosocialūs žinojimo vienetai, kurie lemia atitinkamo kryptingumo informacijos apdorojimą. Taip pat tirti asmenys galėjo turėti didesnę motyvaciją išvelgti daugiau neigiamų nusikaltimų pasekmių, nes tyrimo metu atliko *bausmę* (buvo patyrę neigiamas nusikalstamo elgesio pasekmes) už padarytus nusikaltimus. Daugumos tiriamųjų bausmės atlikimo laikas artėjo prie pabaigos, o bebaigiančių atlikti bausmes motyvacija nebusikalsti yra ypač didelė (Bahr et al., 2005) (tai taip pat rodo savanoriškas jų sutikimas dalyvauti nusikalstamo elgesio korekcijos programoje), todėl jie gali būti labiau linkę išvelgti neigiamas nusikaltimų pasekmes. Žinoma, gautiems rezultatams įtakos galėjo turėti ir socialinio pageidaujamumo efektas.

4.1.2. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių neutralizacijos

Tyrimo rezultatai patvirtino prielaidą, kad pilnamečių nuteistųjų taikomos neutralizacijos yra susijusios su jų padarytų nusikaltimų pobūdžiu: skyrėsi tam tikras neutralizacijas naudojusiu asmenų dalis turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistų vyrų grupėse (žr. 9-ą pav.). Šie duomenys rodo, kad neutralizacijos susijusios ne tik su vaikų bei paauglių (Ball, 1966; Chi-mei, 2008), bet ir su pilnamečių teisės pažeidėjų skirtingu nusikalstamu elgesiu, o skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai labiau linkę taikyti vienas, o ne kitas neutralizacijas. Gauti neutralizacijų ir nusikalstamo elgesio pobūdžio sąsajas

paaškinantys rezultatai atitinka kitų tyrėjų skelbiamus duomenis (McCarthy and Stewart, 1998; Henning et al., 2005; Chi-mei, 2008). Nors skirtingų tyrimų rezultatus dėl nevienodų tiriamųjų grupių ir vertinimo metodų palyginti sunku, atliktame tyrime, kaip ir kituose darbuose, turtinius nusikaltimus padarę asmenys buvo linkę naudoti žalos neigimo ir rizikos neigimo (Chi-mei, 2008) (mūsų darbe – „bausmės išvengimo iliuzija“), o smurtinius nusikaltimus – aukos neigimo neutralizacijas (Byers et al., 1999; Henning et al., 2005). Remdamiesi atliktu tyrimu, galime papildyti turimas žinias apie neutralizacijas. Pirmiausia, neutralizacijų turinys leidžia daryti prielaidas ne tik koks padaryto nusikaltimo pobūdis, bet ir kokios nusikaltimo aplinkybės. Tai, kad 52 proc. smurtinius nusikaltimus padariusių nuteistųjų atsakomybę už padarytą nusikaltimą priskiria alkoholio poveikiui rodo, jog maždaug pusė jų nusikaltimus padarė būdami neblaivūs. Antra, kai kurios neutralizacijos yra tarpusavyje susijusios, taigi tikėtina, kad jos gali būti naudojamos ne tik po vieną, bet ir po kelias, pavyzdžiui, padarytos žalos neigimo ir nusikaltimo naudos akcentavimo ($p < 0,01$) arba savęs kaip aukos suvokimo ir liudininkų nebuvimo akcentavimo ($p < 0,01$) neutralizacijos (žr. 14-ą lentelę). Galima manyti, kad kelių neutralizacijų derinys sustiprina neutralizacijos efektą, o naudojant kelias neutralizacijas, sukuriama tokia situacijos interpretacija, kuri maksimaliai padeda išvengti vidinių bei išorinių sankcijų dėl neteisėtų veiksmų.

Nors tiriamieji nesiskyrė smurto neutralizacijos lygiu, įvertintu R. Agnew (1994) smurto neutralizacijos skale, interviu duomenų analizė rodo, kad skirtingus nusikaltimus padarę asmenys nevienodai dažnai naudoja tam tikras neutralizacijas (statistiškai reikšmingai skyrėsi dviejų apibendrintų neutralizacijų kategorijų ir septynių subkategorijų neutralizacijų skaičius skirtingus nusikaltimus padariusių nuteistųjų grupėse). Galima manyti, kad dažniau naudojamas neutralizacijas skirtingus nusikaltimus padarę asmenys yra geriau įtvirtinę. Tikėtina, kad jos dažniau buvo pasirinktos praesityje ir dėl geresnės parengties turi didesnę tikimybę būti panaudotos ateityje tendencingai

interpretuojant socialinių situacijų stimulus ir lemiant nusikalstamo elgesio atsakų parinkimą.

Remiantis gautais rezultatais galima teigti, kad socialinės informacijos apdorojimo metu taikomos neutralizacijos skirtingiems asmenims padeda sukurti tokias situacijos interpretacijas, kurios lemia panašaus pobūdžio nusikalstamą elgesį. Pavyzdžiui, atsakomybės neigimo kategorijos neutralizacijos labiausiai paplitusios nuteistųjų, kurių nusikaltimuose išreikštas smurto komponentas (padariusių mišrius ir smurtinius nusikaltimus) grupėse, o žalos neigimo – nesmurtinius nusikaltimus (turtinius ir neteisėto disponavimo) padariusių nuteistųjų grupėse. Kita vertus, net panašaus pobūdžio (su smurto komponentu arba be jo) nusikaltimus padarę pilnamečiai skiriasi kai kuriomis naudojamomis neutralizacijomis arba tas pačias neutralizacijas taiko skirtingai. Tikėtina, kad tai lemia nusikalstamo elgesio įvairovę. Pavyzdžiui, mišrius nusikaltimus, panašiai kaip ir smurtinius padariusių nuteistųjų grupėje buvo paplitusios atsakomybės neigimo neutralizacijos, tačiau daugelis mišrius nusikaltimus padariusių tiriamųjų taip pat naudojo apeliacijos į svarbesnes aplinkybes neutralizacijas, kurios labiau paplitusios nusikaltimus be smurto komponento padariusių asmenų grupėse (žr. 9-ą pav.). O štai mišrius ir smurtinius nusikaltimus padarę asmenys (nors ir vieni, ir kiti daro nusikaltimus su smurto elementu) skirtingai taiko aukos neigimo neutralizacijas. Smurtinius nusikaltimus padarę nuteistieji, palyginti su padariusiais neteisėto disponavimo nusikaltimus, dažniausiai save suvokia kaip auką ($p < 0,01$). Mišrius nusikaltimus padarę tiriamieji, palyginti su padariusiais smurtinius nusikaltimus, dažniau linkę akcentuoti liudininkų nebuvimą nusikaltimo situacijoje ($p < 0,001$), o tai labiau būdinga turtinius nusikaltimus padariusiems asmenims (žr. 10-ą pav., 18-ą lentelę). Taigi skirtingus nusikaltimus padarę asmenys gali turėti panašumų vienais informacijos interpretavimo aspektais ir skirtis kitais informacijos interpretavimo aspektais. Šie duomenys turi praktinės reikšmės. Išsamios žinios apie neutralizacijų panašumus ir skirtumus skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų grupėse gali padėti numatyti individualų asmens polinkį į tam tikros formos nusikalstamą elgesį. Be to,

asmens padarytam nusikaltimui nebūdingos neutralizacijos gali rodyti, jog formuojasi (arba yra susiformavusios) kognityvios predispozicijos kitokiam nusikalstamam elgesiui.

Neutralizacijų naudojimas yra tik vienas iš daugelio socialinės informacijos apdorojimo metu vykstančių kognityvių procesų, tad interpretuojant jų poveikį elgesiui būtina atsižvelgti į kitus socialinės informacijos apdorojimo aspektus ir jų sąsajas su neutralizacijomis. Pavyzdžiui, smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų savęs kaip aukos suvokimo neutralizacija gali būti susijusi su netiksliu ir selektyviu situacijos stimulų kodavimu, lengviau ir greičiau užfiksuojant agresyvius stimulus, taip pat atspindėti dėl įtvirtintų asocialių žinojimo vienetų vykstantį tendencingą informacijos interpretavimą (Dodge, Coie, 1987; Dodge, 1993; Dodge and Schwartz, 1997). Kai kuriais kitais atvejais neutralizacijų netaikymas gali rodyti socialinės informacijos apdorojimo neadekvatumus. Pavyzdžiui, neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę nuteistieji aukos neigimo neutralizacijas naudojo rečiau, negu kitų grupių asmenys. Kadangi neutralizacijos naudojamos pateisinti elgesį, kuris suvokiamas kaip neatitinkantis internalizuotų socialinių normų (McCarthy and Stewart, 1998; Maruna and Mann, 2006), galima manyti, kad neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys iš tiesų nesuvokia, jog jų nusikalstamas elgesys taip pat turi aukų, ir mažai įsisąmonina savo veiksmų padarinius kitiems žmonėms. Taigi, numatant nusikalstamo elgesio korekcijos priemones turėtų būti atsižvelgta ne tik į asmens dažniausiai taikomas neutralizacijas ar jų derinius, bet ir į neutralizacijų sąsajas su kitais socialinės informacijos apdorojimo aspektais.

4.1.3. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių kognityvus elgesio atsako formavimas

Socialinės informacijos apdorojimo teorijoje (Crick and Dodge, 1994) aprašytame ketvirtame etape galima pastebėti kokybinį apdorojamos informacijos pasikeitimą – iki tol buvo apdorojama su situacijos stimulais

susijusi informacija, o nuo ketvirtojo etapo pradedama apdoroti su elgesio atsaku susijusi informacija: iš ilgalaikės atminties atkuriami arba kuriami nauji galimi elgesio atsakai, jie vertinami, taip pat vertinamas Aš efektyvumas įgyvendinant tam tikrą elgesį. Tyrime analizavome, kiek ir kokių alternatyvių elgesio reakcijų pateikia skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteisti vyrai ir kaip jie vertina savo socialinius įgūdžius. Taip pat lyginome teistų ir neteistų asmenų alternatyvių elgesio reakcijų bei socialinių įgūdžių vertinimų vidurkius.

Kokybinė duomenų analizė parodė, kad tiriamųjų įvardytas elgesio alternatyvas probleminėse socialinėse situacijose galima apibendrinti keturiomis kategorijomis: *tiesioginės socialinės sąveikos*, „*pasitraukimo*“, „*agresyvios*“ *reakcijos* ir „*tušti*“ *atsakymai*. „*Pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos*“ *reakcijų* kategorijos atsakymai buvo dažniausi visose tiriamųjų grupėse. Nuteisti tiriamieji jų pateikė statistiškai reikšmingai daugiau, negu kitų kategorijų atsakymų ($p < 0,01$). Nuteistieji pasiūlė net devynių subkategorijų pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos reakcijų alternatyvas. Šie rezultatai rodo, kad pilnamečiai teisės pažeidėjai turi socialinio žinojimo vienetų, leidžiančių formuoti įvairius prosocialius, socialinę situaciją atitinkančius elgesio atsakus, o tai yra būtina sėkmingam socialiniam prisitaikymui. Tačiau tyrimo ir kontrolinės grupės rezultatų palyginimas atskleidė, kad, nors nusikaltimus padarę pilnamečiai generuoja „*pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos*“ *reakcijas* ir jų pateikia daugiau, negu kitų kategorijų elgesio alternatyvų, vis dėlto jų kuria ir atkuria kur kas mažiau, negu nuteisti asmenys ($p < 0,001$). Šie rezultatai panašūs į L. Keltikangas-Järvinen (2001) skelbiamus duomenis, kad agresyvūs vaikai, kitaip nei prosocialūs jų bendraamžiai, pasiūlo mažiau prosocialių problemų sprendimo būdų.

Minėta, kad alternatyvios elgesio reakcijos nėra susijusios su padaryto nusikaltimo pobūdžiu (tiriamųjų dalis, pateikusi tam tikras probleminių socialinių situacijų sprendimų alternatyvas nusikaltimus padariusių asmenų grupėse, statistiškai reikšmingai nesiskyrė, $p > 0,05$), o tai rodo, jog skirtingus nusikaltimus padarę asmenys, formuodami elgesio atsakus,

socialinę informaciją apdoroja panašiai. Tačiau tyrimas atskleidė, kad alternatyvių elgesio reakcijų generavimas susijęs su prosocialių elgesio normų pažeidimais (teistumų turėjimu arba neturėjimu) (statistiškai reikšmingai skyrėsi tam tikras probleminių socialinių situacijų sprendimų alternatyvas pateikusių tiriamųjų dalis nuteistų ir neteistų tiriamųjų grupėse, $p < 0,05$). Teistų ir neteistų asmenų alternatyvių elgesio reakcijų skaičiaus palyginimo rezultatai rodo, kad nusikaltimus padarę pilnamečiai kuria ir / ar atkuria mažiau socialinių situacijų sprendimų, negu nusikaltimų nepadarę asmenys ($p < 0,001$). Šie rezultatai rodo, kad pilnamečiai vyrai socialinę informaciją potencialaus elgesio atsako kūrimo etape apdoroja skirtingai, tai iš dalies patvirtina antrąją tyrimo hipotezę. Taigi ne tik agresyvūs paaugliai, palyginti su neagresyviais bendraamžiais (Slaby and Guerra, 1988), bet ir pilnamečiai teisės pažeidėjai, palyginti su nusikaltimų nepadariusiais asmenimis, generuoja mažiau alternatyvių elgesio reakcijų. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad nusikaltimus padarę asmenys, palyginti su kontrolinės grupės tiriamaisiais, sukuria statistiškai reikšmingai mažiau alternatyvių elgesio reakcijų, kurios susijusios su *prosocialiu* elgesiu: *tiesioginės socialinės sąveikos reakcijų* ($p < 0,001$) ir „*pasitraukimo*“ elgesio alternatyvų ($p \leq 0,05$), tačiau su *asocialiu* elgesiu susijusių „*agresyvių*“ elgesio alternatyvų pateikia, nors statistiškai nereikšmingai, bet daugiau, negu neteisti asmenys. Be to, nusikaltimus padarę tiriamieji, palyginti su kontrolinės grupės asmenimis, pateikia statistiškai reikšmingai daugiau „*tuščių*“ atsakymų ($p < 0,01$), kuriuose apskritai neįvardijamos situacijos sprendimo galimybės. Apibendrinant galima teigti, kad nusikaltimus darantys asmenys, formuodami elgesio atsaką, pasižymi tendencingu, su nusikalstamu elgesiu susijusiu socialinės informacijos apdorojimu, ir tai būdinga įvairius nusikaltimus padariusiems asmenims.

Grįžtant prie nusikaltimus padariusių asmenų alternatyvių elgesio reakcijų pažymėtina, kad „*agresyvių*“ elgesio alternatyvų skaičius skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių nuteistų vyrų grupėse statistiškai reikšmingai nesiskyrė ($p > 0,05$). Šie duomenys prieštarauja kitų autorių skelbiamiems rezultatams, rodantiems, kad nusikaltimus su smurto elementais

padarę nuteistieji pateikia daugiau agresyvaus elgesio alternatyvų, negu padarę nusikaltimus be smurto elementų (Ward, 2000; Polaschek et al., 2004; Snowden et al., 2004; Collie et al., 2007; Walters, 2007; Polaschek et al., 2009). Taip pat nustatyta, kad daugelis bausmę įkalinimo įstaigose atliekančių pilnamečių smurtą linę vertinti kaip priimtina, išlikimą garantuojantį elgesio atsaką (Ward, 2000; Collie et al., 2007; Walters, 2007), o smurtinius nusikaltimus padarę asmenys turi smurtą pateisinančių kognityvių schemų (Polaschek et al., 2004; Snowden et al., 2004; Polaschek et al., 2009). Mūsų tyrime gauti priešingi duomenys – nusikaltimus su smurto komponentu (mišrius ir smurtinius) padarę nuteistieji pateikė kiek mažiau *tiesioginės agresijos* elgesio alternatyvų, negu padariusieji neteisėto disponavimo nusikaltimus, o mišrius nusikaltimus padarę tiriamieji šių elgesio alternatyvų pateikė mažiau ir negu turtinius nusikaltimus padarę asmenys. Be to, smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji gavo, nors statistiškai nereikšmingai, bet mažesnius smurto neutralizacijos įverčius, o tai rodo, kad jie buvo mažiau linę pateisinti smurto naudojimą, negu kitų grupių tiriamieji. Šie netikėti tyrimo rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji linę stipriau slopinti agresyvaus elgesio atsakus, negu kitų grupių teisės pažeidėjai. Gali būti, kad būtent agresijos slopinimas lemia, jog dauguma smurtinius nusikaltimus padariusių tiriamųjų turi mažą kriminalinę patirtį (žr. 4-ą pav.). Kad kai kurie asocialių tendencijų turintys asmenys pasižymi ypač stipria savikontrole, kuri padeda susilaikyti nuo nusikalstamo elgesio, pažymi ir kiti autoriai (Blackburn, 2005; Farrington, 2009 b). Minėta, kad smurtinius nusikaltimus padarę asmenys dažniausiai iš visų tiriamųjų naudojo *atsakomybės neigimo – atsakomybę priskiriant alkoholio poveikiui* – neutralizaciją. Tikėtina, kad jų nusikalstamas elgesys yra susijęs su agresijos slopinimą mažinančiais veiksniais, pavyzdžiui, alkoholio poveikiu. Šias prielaidas darome remdamiesi kitų tyrėjų darbais, rodančiais, kad nusikalstamas elgesys gali atsirasti dėl alkoholio poveikio sumažėjus agresyvaus elgesio kontrolei, ir tai ypač būdinga vėlyvos pradžios

nusikalstamu elgesiu pasižymintiems asmenims, kurių kriminalinė patirtis būna santykinai nedidelė (Pulkkinen et al., 2009).

Nustatyta, kad nuteistieji, padarę nusikaltimus su smurto elementais (mišrius, smurtinius), „agresyvių“ reakcijų kategorijos elgesio alternatyvų, kuriomis siūlė *neatsižvelgti į kitus asmenis, daryti savaip*, pateikė daugiausia iš visų tiriamųjų. Šiai subkategorijai priskiriami atsakymai, kuriuose nėra numatoma tiesioginių agresyvių veiksmų, tačiau siūloma elgtis egocentriškai, neatsižvelgiant į kitų žmonių poreikius, norus, elgesį, pažeidžiant kitų fizinę ar psichologinę erdvę. Remiantis D. L. L. Polaschek ir bendraautoriais (2009) galima teigti, kad šiuos agresyvius elgesio atsakus lemia „*asmeninio pranašumo*“ kognityvios schemas, būdingos agresyvių elgesiu pasižymintiems asmenims. J. Mandracchia ir kt. (2007) agresyvius elgesio atsakus sieja su kontrolės ir galios troškimu visose gyvenimo srityse bei egocentriško „mąstymo klaidomis“, o G. D. Walters (1995) – su „galios orientacija“ (nusikalstamo mąstymo strategija, kuriai būdinga siekti pranašumo bei siekti valdyti ir kontroliuoti kitus). Agresyvaus elgesio alternatyvas *neatsižvelgti į kitus, daryti savaip* tiriamieji pateikė gana dirbtinėje – tyrimo, kuriame reikėjo reaguoti į problemines, tačiau hipotetines situacijas, aplinkoje. Gali būti, kad tikrose gyvenimiškose situacijose, susidurdami su socialinių santykių sunkumais ir emocingai reaguodami, šie asmenys gali stipriau suaktyvinti turimas agresyvias kognityvias schemas arba keletą agresyvių elgesio scenarijų tuo pačiu metu (Huesmann, 1988, Huesmann and Eron, 1992), o tai gali lemti ir tiesioginių agresyvių veiksmų atsiradimą. Tai, kad emocijas keliančiose ir agresiją provokuojančiose situacijose socialinės informacijos apdorojimo klaidų daugėja, patvirtina ir P. N. S. Hoaken ir bendraautorių (2003) tyrimo rezultatai.

Nusikaltimus be smurto elementų (turtinius ir neteisėto disponavimo) padarę nuteistieji elgesio alternatyvų, kuriomis siūlė naudoti *melą* ir *apgaulę*, pateikė daugiau negu smurtinius nusikaltimus padarę asmenys ($p < 0,05$). R. Loeber ir D. Hay (1997) trijų nusikalstamo elgesio kelių modelyje teigiama, kad šių elgesio alternatyvų nesmurtinius nusikaltimus

darantys asmenys išmoksta ankstyviausiame nusikalstamo elgesio formavimo etape, maždaug iki penkiolikos metų amžiaus. Atlikto tyrimo rezultatai leidžia teigti, kad ir sulaukus pilnametystės *melo ir apgaulės* elgesio reakcijos būdingesnės asmenims, kurie daro nesmurtinius nusikaltimus. Empirinių duomenų, kokių kognityvių schemų ar elgesio scenarijų sudedamoji dalis yra *melo ir apgaulės* elgesio atsakai, mums rasti nepavyko. Tai galėtų atskleisti tolesni šios srities tyrimai.

Nusikaltimus padarę tiriamieji skyrėsi „pasitraukimo“ reakcijų skaičiumi ($p < 0,05$) (žr. 22-ą lentelę). Daugiausiai „pasitraukimo“ elgesio alternatyvų pateikė asmenys, padarę mišrius nusikaltimus, o mažiausiai – neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji. Atsako sulaikymo įgūdžiai, pasak J. McGuire (2009), gali padėti susilaikyti nuo nusikalstamo elgesio atlikimo. Taigi fizinis pasitraukimas iš situacijos yra labai svarbus ir gali padėti nenusikalsti. Tyrimo rezultatai rodo, kad neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę nuteistieji, palyginti su kitus nusikaltimus padariusiais asmenimis, daugiausia stokoja kognityvios elgesio kontrolės, susijusios su pasitraukimo iš probleminės socialinės situacijos elgesio atsakų kūrimu. Į tai verta atkreipti dėmesį vykdant šios grupės asmenų nusikalstamo elgesio korekciją.

Kaip minėta, nusikaltimus padarę asmenys „tuščių“ atsakymų generuoja statistiškai reikšmingai daugiau, negu nusikaltimų nepadarę kontrolinės grupės tiriamieji. „Tuščių“ atsakymų skaičius įvairius nusikaltimus padariusių asmenų grupėse statistiškai reikšmingai nesiskyrė, tačiau mišrius nusikaltimus padarę nuteistieji šių atsakymų pateikė daugiau, negu nuteistieji už kitus nusikaltimus (žr. 25-ą lentelę). Taigi mišrius nusikaltimus padarę nuteistieji dažniau negu kitų grupių asmenys nesprenė probleminių socialinių situacijų. Socialinės informacijos apdorojimo ypatumą, kuriam būdinga nesvarstymas, mažos pastangos analizuoti socialines situacijas, kai kurie tyrėjai vadina „kognityviu tingumu“ (Hains and Ryan, 1983; Walters, 1995). A. A. Hains ir E. B. Ryan (1983) pažymi, kad „kognityvus tingumas“ būdingas paaugliško amžiaus teisės pažeidėjams, tačiau mūsų tyrimas rodo, kad jis

būdingas ir pilnamečiams, ypač mišrius nusikaltimus padariusiems teisės pažeidėjams.

Tyrimo rezultatai atskleidė, kad turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji nesiskyrė socialinių įgūdžių vertinimais ($p > 0,05$), o tai liudija, jog skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai panašiai vertina savo galimybes įgyvendinti prosocialų elgesį. Teistų ir neteistų asmenų socialinių įgūdžių vertinimai taip pat statistiškai reikšmingai nesiskyrė. Šiuos rezultatus gana sunku paaiškinti. Kaip teigėme anksčiau, socialinių įgūdžių vertinimai atspindi tiriamųjų suvoktą Aš efektyvumą taikant įvairius socialinius įgūdžius, taigi, remiantis gautais rezultatais galima teigti, kad teisti asmenys savo galimybes taikyti socialinius įgūdžius vertina panašiai, kaip nusikaltimų nepadarę asmenys. Remiantis N. R. Crick ir K. A. Dodge (1994), suvokto Aš efektyvumo vertinimai gali turėti reikšmės tam, kokį elgesio atsaką pasirinks asmuo konkrečioje situacijoje, tad neaišku, kodėl nusikaltimus darantys asmenys dažniau renkasi nusikalstamus veiksmus. Tikėtina, kad nusikaltimus padarę ir kontrolinės grupės tiriamieji gali skirtis suvoktu Aš efektyvumu įgyvendinant ne prosocialų, bet nusikalstamą elgesį, kurio savo tyrime nevertinome. Taip pat negali būti atmestas socialinio pageidaujamumo poveikis nuteistų tiriamųjų grupės rezultatams.

4.2. Kriminalinė patirtis ir socialinės informacijos apdorojimas

Analizuojant kriminalinės patirties (KP)⁵ poveikį pilnamečių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimui nustatyta, kad mažą ir didelę kriminalinę patirtį turinčių pilnamečių grupių skirtumai išryškėjo tik kai kuriuose tirtuose socialinės informacijos apdorojimo etapuose. Taigi gauti rezultatai trečiąją tyrimo hipotezę, kad pilnamečių nuteistų vyrų kriminalinė patirtis daro poveikį jų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir

⁵ Atliktame darbe KP parodo nuteistų tiriamųjų oficialiai užfiksuotų teistumų skaičių, tačiau neatspindi kai kurių kitų KP aspektų, pavyzdžiui, padaryto nusikaltimo sunkumo, nusikalstamo elgesio dažnumo, kriminalinės istorijos trukmės, amžiaus, kada buvo padarytas pirmas nusikaltimas, ir pan.

potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose, leidžia patvirtinti tik iš dalies, t. y. hipotezę leidžia patvirtinti rezultatai, gauti analizuojant socialinės informacijos apdorojimą formuojant *elgesio atsaką*, tačiau rezultatai, gauti analizuojant socialinės informacijos apdorojimą *informacijos interpretavimo etape*, šią hipotezę leidžia patvirtinti tik iš dalies. Ketvirtoji tyrimo hipotezė, kad pilnamečių nuteistų vyrų kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį jų socialinės informacijos apdorojimui interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose, taip pat pasitvirtino tik iš dalies. Mūsų rezultatai rodo, kad kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį tik materialinės naudos ir materialinių nuostolių nusikaltimų pasekmių lūkesčiams.

Teorinėje darbo dalyje minėta, kad pilnamečių socialinės informacijos apdorojimas yra pasiekęs tam tikrą brandos lygį, kai pagrindinės informacijos apdorojimo tendencijos (tendencingumas, rigidiškumas, automatiškumas, apdorojimas, pagrįstas kognityviomis schemomis ir elgesio scenarijais) jau yra susiformavusios. Galima manyti, kad socialinės informacijos interpretavimo procesų stabilumas ir sąlyginis atsparumas patirčiai lemia gana stabilų teisės pažeidėjų polinkį daryti tos pačios rūšies nusikaltimus (Moffitt, 1993; Loeber and Hay, 1997; Loeber et al., 2005 a). Atliktas tyrimas atskleidė, kad didesnę kriminalinę patirtį turintys asmenys pasižymi stipresnėmis asocialaus elgesio atsako kūrimo ir / ar atkūrimo tendencijomis, negu mažesnę kriminalinę patirtį turintys pilnamečiai nuteistieji. Šie duomenys atitinka kitų tyrėjų rezultatus, rodančius, kad, didėjant padarytų nusikaltimų skaičiui, didėja smurtinių nusikaltimų tikimybė (Reiss and Farrington, 1991).

4.2.1. Kriminalinė patirtis ir nusikaltimų pasekmių lūkesčiai

Kriminalinės patirties poveikio pilnamečių teisės pažeidėjų nusikaltimų pasekmių lūkesčiams analizė parodė, kad didelę kriminalinę patirtį turintys turtinius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padarę asmenys turėjo daugiau teigiamų materialinės naudos lūkesčių, negu mažą

kriminalinę patirtį turintys šiuos nusikaltimus padarę asmenys. Be to, turintys didelę kriminalinę patirtį (išskyrus smurtinius nusikaltimus padariusius tiriamuosius) mažiau tikėjosi, kad padaryti nusikaltimai turės neigiamų materialinių pasekmių, negu mažą kriminalinę patirtį turintys šių grupių nuteistieji ($p < 0,01$). Šie rezultatai leidžia manyti, kad didėjant kriminalinei patirčiai nusikalstamu elgesiu pasižymintys vyrai nusikaltimus vis daugiau linkę interpretuoti kaip elgesį, už kurį gaunama materialinės naudos. Iš tiesų, tyrimo metu daugelis nuteistųjų pabrėžė, kad jie turi „lengvų“ pinigų lūkesčių. Kitaip sakant, nusikaltimą jie suvokė kaip lengvai prieinamą materialinės naudos šaltinį, o didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys šių lūkesčių turi daugiau, negu mažą KP turintys tiriamieji. Tai galima sieti su ankstesne jų patirtimi, kai nusikalstamas elgesys buvo suvoktas kaip lengviausias būdas pasipelninti. Šie rezultatai taip pat gali atspindėti, kad didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys turi mažiau prosocialių materialinės naudos pasiekimo galimybių. Empiriniai tyrimai rodo, kad nuteisti asmenys dėl įvairių priežasčių (neigiamų visuomenės nuostatų dėl teistų asmenų, profesinių įgūdžių praradimo ir pan.) turi mažiau galimybių įsidarbinti ir dirbti (Halsey, 1997; Uggen, 2000; Vaicekauskienė, 2002). Dėl to ilgainiui silpnėja jų darbo įgūdžiai ir galimybės užsidirbti iš prosocialios veiklos, o nusikalstamas elgesys, kurio įgūdžių jie įgyja su patirtimi, gali tapti lengviausiai prieinamu materialinės naudos šaltiniu. Atlikto tyrimo rezultatai dar kartą patvirtina daugelio autorių nuomonę, kad atliekant pilnamečių nuteistųjų korekciją ir reabilitaciją turėtų būti siekiama palaikyti nuteistųjų turimus prosocialius materialinės naudos gavimo įgūdžius bei būdus ir mokyti naujų.

Be to, nustatyta, kad didelę kriminalinę patirtį sukaupę pilnamečiai, palyginti su tais, kurių kriminalinė patirtis yra maža, turi mažiau socialinių santykių blogėjimo lūkesčių ($p < 0,01$) (tik turtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje nustatytos priešingos tendencijos). Didelę kriminalinę patirtį turintys tiriamieji, palyginti su tais, kurių kriminalinė patirtis maža, turėjo mažiau ir teigiamų socialinių santykių lūkesčių. Tikėtina, kad šie asmenys yra abejingesni socialiniams nusikalstamo elgesio padariniams, negu

mažą kriminalinę patirtį turintys pilnamečiai nuteistieji. Ankstesni tyrimai parodė, kad pastoviu nusikalstamu elgesiu pasižyminčių asmenų šeimos buvo mažiau stabilios, jose buvo daug konfliktų, stokojama emociškai artimo ir šilto bendravimo (Bergman and Andershed, 2009; Pulkkinen et al., 2009). Tokiose šeimose augę asmenys turėjo mažiau galimybių suformuoti pastovius ir emociškai artimus socialinius ryšius, taigi, sulaukę pilnametystės, gali būti jiems abejingesni. Be to, nuteistų asmenų santykių pastovumui didelės reikšmės turi atliekamų bausmių ypatumai. G. Navaitis (2002) nustatė, kad laisvės atėmimo bausme nuteistų vyrų šeimų stabilumas yra susijęs su bausmės trukme. Trumpesnėmis bausmėmis nuteisti asmenys turi geresnes prielaidas išsaugoti šeimas (Navaitis, 2002). Ilgesnes bei dažnesnes bausmes atliekantys pakartotinai teisiami asmenys gali būti jau netekę turėtų šeimų ir ryšių su kitomis reikšmingomis socialinėmis grupėmis, todėl turi mažiau socialinių santykių blogėjimo lūkesčių. Įdomu, kad didelę kriminalinę patirtį turintys turtinius nusikaltimus padarę asmenys socialinių santykių blogėjimo lūkesčių turi daugiau, negu mažą kriminalinę patirtį turintys šios grupės tiriamieji. Tikėtina, kad su tam tikru nusikalstamu elgesiu ir jo padariniais susiję veiksniai gali turėti nevienodos reikšmės skirtingus nusikaltimus padariusių ir skirtingą kriminalinę patirtį turinčių asmenų nusikaltimų pasekmių lūkesčiams. Reikia tolesnių tyrimų, kurie leistų paaiškinti, kaip įvairūs veiksniai susiję su teisės pažeidėjų lūkesčių pasikeitimais didėjant kriminalinei patirčiai.

Kaip minėta, lūkesčiai yra susiję su tam tikru elgesiu, o neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai gali atlikti kognityvios kontrolės funkciją (Berkowitz, 1988; Берковиц, 2002), todėl neigiamų lūkesčių skaičius ir aktyvinimo parengtis yra svarbūs elgesio reguliavimui. Nors šiame darbe nevertinome subjektyvios nusikaltimo pasekmių lūkesčių vertės, ir lūkesčių skaičius, o ypač teigiamų ir neigiamų lūkesčių santykis turėtų leisti numatyti nusikaltimo vertę skirtingus nusikaltimus padariusiems asmenims. Analizuojant teigiamų ir neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių mažą ir didelę kriminalinę patirtį turinčių asmenų grupėse schemas (žr. 13-a–22-a pav.), galima pastebėti, kad didėjant kriminalinei patirčiai mažėjo teigiamų ir

daugėjo neigiamų neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusių asmenų *savivertės, emocinių išgyvenimų* ir *galimybių tobulėti* nusikaltimų pasekmių lūkesčių. Taip pat mažėjo teigiamų ir daugėjo neigiamų turtinius nusikaltimus padariusių asmenų *galimybių tobulėti* lūkesčių. Tokie rezultatai gali rodyti, jog didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys yra labiau nusivylę kai kuriais nusikaltimo padariniais ir turi daugiau neigiamų su šiais padariniais susijusių lūkesčių. Tai leistų manyti, kad šie neigiami lūkesčiai ateityje juos sulaikys nuo nusikalstamo elgesio. Tačiau, kaip minėta, nuteisti asmenys greta neigiamų turi ir teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių, todėl tikėtinas šių lūkesčių konfliktas. Be to, tyrimas parodė, kad kai kuriais atvejais, didėjant kriminalinei patirčiai, daugėjo tiek teigiamų, tiek neigiamų tos pačios kategorijos lūkesčių. Pavyzdžiui, didelę kriminalinę patirtį turintys smurtinius nusikaltimus padarę tiriamieji turėjo daugiau ir teigiamų, ir neigiamų materialinės naudos bei savivertės lūkesčių, negu mažą KP turintys šios grupės tiriamieji. Panašūs savivertės lūkesčių pokyčiai skirtingą kriminalinę patirtį turinčių asmenų grupėse būdingi ir mišrius nusikaltimus padariusiems tiriamiesiems. Šie rezultatai leidžia manyti, jog, didėjant kriminalinei patirčiai, teigiamų ir neigiamų nusikaltimų lūkesčių konfliktai gali stiprėti. Ir nors teigiamų arba neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių persvara konkrečioje situacijoje gali lemti tolesnį informacijos apdorojimą ir prosocialaus arba nusikalstamo elgesio atsako pasirinkimą, dėl selektyvaus ilgalaikės atminties veikimo nusikaltimo situacijoje tikėtina, kad greičiau ir efektyviau turėtų būti kuriami ir atkuriami teigiami, o ne neigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai. Todėl būtent teigiami nusikaltimų pasekmių lūkesčiai turėtų anksčiau įsijungti į atsako kūrimą ir lemti nusikalstamą elgesį.

Tyrimas atskleidė, kad, didėjant kriminalinei patirčiai, daugėjo turtinius nusikaltimus padariusių asmenų *teigiamų emocinių išgyvenimų* ir mažėjo *neigiamų emocinių išgyvenimų* nusikaltimų pasekmių lūkesčių. Pastaruosius rezultatus geriausiai leidžia paaiškinti I. Brown (1997) priklausomybės nuo nusikalstamo elgesio teorija, teigianti, kad nusikalstamas elgesys įtvirtinamas dėl jo įgyvendinimo metu patiriamų pageidaujamų

teigiamų emocinių išgyvenimų. Tyrimo rezultatai leidžia manyti, kad turtinius nusikaltimus padarę nuteistieji, kurdami nusikaltimų pasekmių lūkesčius, naudoja informaciją apie nusikaltimų metu patiriamus teigiamus emocinius išgyvenimus. Stiprių emocinių išgyvenimų, kuriuos galima patirti nusikaltimų metu, lūkestis gali motyvuoti kartoti nusikalstamą elgesį. Be to, dauguma turtinius nusikaltimus padariusių asmenų turėjo didelę kriminalinę patirtį (74 proc.), ir tai buvo didžiausia didelę KP turinčių tiriamųjų dalis visose nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse (žr. 4-ą pav.). Šie tyrimo rezultatai atitinka I. Brown (1997) pastebėjimą, kad „priklausomybė“ nuo nusikalstamo elgesio, sukeliančio pageidaujamus teigiamus emocinius išgyvenimus, ypač dažna tarp lengvesnius nusikaltimus, pavyzdžiui, vagystes, darančių asmenų.

4.2.2. Kriminalinė patirtis ir neutralizacijos

Tiriant, ar skirtingą kriminalinę patirtį turintys asmenys, analizuodami savo padarytus nusikaltimus, vienodai dažnai naudoja neutralizacijas, nustatyta, kad neutralizacijų naudojimas nėra susijęs su jų kriminaline patirtimi. Šie tyrimo rezultatai patvirtina kitų tyrėjų prielaidas ir papildo jų skelbiamus rezultatus, jog neutralizacijos perimamos pradinuose nusikalstamo elgesio išmokymo etapuose, o jų naudojimas nėra susijęs su kriminaline patirtimi (Sykes and Matza, 1957; Ball, 1966; Copes, 2003). Tačiau atlikto tyrimo rezultatai neleidžia nepatvirtinti M. S. Maruna ir M. Copes (2004) prielaidos, jog didesnę kriminalinę patirtį turintys asmenys rečiau naudoja neutralizacijas, nes labiau tapatinasi su nusikaltėlio vaidmeniu, ir įvairūs neteisėto elgesio pateisinimai jiems tampa vis mažiau reikalingi. Gauti rezultatai rodo, kad ir didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys naudoja neutralizacijas, todėl gali (sąmoningai ar nesąmoningai) skirti socialiai priimtinus ir nepriimtinus veiksmus bei išgyventi kaltę ir gėdą, skatinančias naudoti neutralizacijas (žinoma, reikia atsižvelgti į tai, kad tiriamuosius į skirtingos kriminalinės patirties grupes suskirstėme pagal teistumų skaičiaus medianą, o ne pagal kraštutines kriminalinės patirties dydžio reikšmes). Įdomu,

kad didelę kriminalinę patirtį turintys tiriamieji, palyginti su tais, kurių kriminalinė patirtis yra maža, gavo aukštesnius R. Agnew (1994) smurto neutralizacijos skalės įverčius (nors šie skirtumai nėra statistiškai reikšmingi). Tai rodo, kad didelę kriminalinę patirtį turintys tiriamieji labiau pateisina smurto naudojimą įvairiose situacijose, negu mažą kriminalinę patirtį turintys asmenys. Šios tendencijos būdingos įvairius, taip pat turtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padariusiems asmenims. Šie rezultatai prieštarauja R. Agnew (1994) publikuotiems duomenims, rodantiems, jog nepilnamečių smurto neutralizacijos statistiškai reikšmingai susijusios būtent su *smurtiniu* elgesiu. Reikia tolesnių tyrimų, kurie suteiktų daugiau duomenų apie pilnamečių smurto neutralizacijas ir jų sąsajas su įvairiu nusikalstamu elgesiu.

Dviejų faktorių dispersinė analizė parodė, kad pilnamečių nuteistų vyrų kriminalinės patirties ir padaryto nusikaltimo pobūdžio sąveika nedaro reikšmingo poveikio jų neutralizacijoms. Tyrimas atskleidė, kad kriminalinės patirties poveikis neutralizacijoms nėra specifinis skirtingus nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupėse. Šie rezultatai nesutampa su J. G. McCarthy ir A. L. Stewart (1998) skelbiamais duomenimis, rodančiais, kad didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys, palyginti su turinčiais mažą kriminalinę patirtį, rečiau naudoja su konkrečiu nusikalstamu elgesiu susijusias neutralizacijas. Manome, kad šie rezultatų skirtumai galėjo atsirasti dėl skirtingo neutralizacijų fiksavimo būdo. Savo darbe neutralizacijas nustatėme atlikę pusiau struktūruoto interviu kokybinę analizę. J. G. McCarthy ir A. L. Stewart (1998) naudojo Likerto teiginių skalę, kuria vertino dešimties neutralizacijų priimtinumą pateiktose penkiose hipotetinėse nusikaltimų situacijose. Be to, mūsų darbe tiriamieji pasakojo apie *savo* padarytus nusikaltimus. J. F. Mills ir D. G. Kroner (2005) parodė, kad, analizuojant tiriamiesiems emociškai reikšmingus įvykius, pavyzdžiui, pačių padarytus paskutinius arba sunkius nusikaltimus, nustatoma daugiau kognityvių iškraipymų, kuriais asmenys siekia sumažinti disonansą tarp žinojimo apie tinkamą elgesį ir nusikalstamų veiksmų, negu analizuojant emociškai mažiau reikšmingas situacijas. Įdomu, kad didelę kriminalinę patirtį turintys tiriamieji, palyginti su tais, kurių

kriminalinė patirtis yra maža, gavo, nors statistiškai nereikšmingus, bet aukštesnius R. Agnew (1994) smurto neutralizacijos skalės įverčius. Tai rodo, kad didelę kriminalinę patirtį turintys tiriamieji labiau pateisina smurto naudojimą įvairiose situacijose, negu mažą kriminalinę patirtį turintys asmenys, ir šios tendencijos būdingos įvairius nusikaltimus padariusiems asmenims. Šie rezultatai prieštarauja J. G. McCarthy ir A. L. Stewart (1998) duomenims. Priešingai negu minėti autoriai, mes nustatėme, kad didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys neutralizacijas naudoja dažniau, negu turintys mažą, be to, šios tendencijos būdingos įvairius nusikaltimus padariusiems asmenims.

4.2.3. Kriminalinė patirtis ir potencialaus elgesio atsako formavimas

Analizuojant alternatyvias elgesio reakcijas mažą ir didelę kriminalinę patirtį turinčių pilnamečių nuteistųjų grupėse paaiškėjo, kad didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji generuoja mažiau alternatyvių elgesio reakcijų (nors šie skirtumai statistiškai nereikšmingi), kurios susijusios su *prosocialiu* elgesiu: tiesioginės socialinės sąveikos reakcijų ir „pasitraukimo“ alternatyvų, tačiau su *asocialiu* elgesiu susijusių „agresyvių“ elgesio alternatyvų ir „tuščių“ atsakymų pateikia daugiau, negu mažą kriminalinę patirtį turintys asmenys. Šie rezultatai atskleidžia, kad, formuojant elgesio atsaką, skiriasi ne tik teistų ir neteistų asmenų, bet ir mažą ir didelę kriminalinę patirtį turinčių nuteistųjų socialinės informacijos apdorojimas. Galima daryti prielaidą, kad kriminalinė patirtis (pakartotinis nusikalstamas elgesys, taip pat kiti dalyvavimo kriminalinėje veikloje veiksniai) pilnamečių asmenų su elgesio atsako kūrimu ir atkūrimu susijusių socialinės informacijos apdorojimą daro tendencingesnį.

Didesnis „agresyvių“ atsakymų skaičius didelę kriminalinę patirtį turinčių nuteistųjų grupėje gali būti susijęs su tuo, kad generuodami elgesio alternatyvas probleminėse socialinėse situacijose, jie suaktyvina daugiau asocialių elgesio scenarijų, negu nuteistieji, turintys mažą kriminalinę patirtį. Iš

tiesų, didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys, kurie pradeda daryti nusikaltimus ankstyvame amžiuje ir per gyvenimą jų padaro santykinai daug, asocialaus elgesio scenarijų pradeda mokytis ankstyvame amžiuje. Didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys turi daugiau galimybių kartoti ir įtvirtinti asocialaus elgesio scenarijus, negu mažą KP turintys teisės pažeidėjai. Galima manyti, kad didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji ne tik turi daugiau asocialių elgesio scenarijų, bet, ir dėl geresnės *parengties*, esant tam tikriems socialinių situacijų stimulams, gali lengviau juos suaktyvinti. Taip pat tikėtina, kad dažniau nusikaltimus darę, didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji turi didelį suvoktą Aš efektyvumą įgyvendindami asocialaus elgesio scenarijus.

Pažymėtina, kad didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys pateikia daugiau „tuščių“ atsakymų, negu turintieji mažą kriminalinę patirtį. Tai rodo, kad jie pasižymi didesniu „kognityviu tingumu“ (Hains and Ryan, 1983; Walters, 1995), kuris pasireiškia tuo, jog didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji paviršutiniškiau analizuoja socialines situacijas, mažiau svarsto galimas elgesio pasekmes, dažniau nesukuria konstruktyvaus elgesio atsako probleminėse socialinėse situacijose. Kadangi „tuščių“ atsakymų skaičius susijęs su kriminaline patirtimi (skirtumas tarp didelę ir mažą KP turinčių nuteistųjų priartėja prie statistiškai reikšmingo lygmens, $p < 0,09$), galima daryti prielaidą, kad informacijos apdorojimo, kuriuo vengiama analizuoti ir spresti problemines situacijas, yra išmokstama arba jis atsiranda dėl kitų, su kriminaline patirtimi susijusių veiksnių, pavyzdžiui alkoholio ir psichoaktyvių medžiagų poveikio centrinei nervų sistemai ir kognityviai veiklai (Day et al., 2003).

Remdamiesi L. R. Huesmann (1988), L. R. Huesmann ir L. D. Eron (1992) elgesio scenarijų tyrimais, galime daryti prielaidą, kad šiame darbe tirti didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys turi mažiau prosocialių elgesio scenarijų, negu mažą kriminalinę patirtį turintys nuteistieji. Be to, remiantis asociacinio tinklo modeliu (Berkowitz, 1984, 1989), didelę kriminalinę patirtį turinčių nuteistųjų prosocialaus elgesio scenarijų *parengtis* gali būti mažesnė, negu mažą kriminalinę patirtį turinčių asmenų, kurie šiuos

elgesio scenarijus praicityje dažniau atkurdavo ir įgyvendindavo. Todėl tikėtina, kad didelę KP turintys nuteistieji, kurdami elgesio atsakus, dėl mažesnės prosocialių elgesio scenarijų *parengties* juos atkuria lėčiau ir vėliau, negu asocialaus elgesio scenarijus. Retesnis prosocialių elgesio atsakų pasirinkimas taip pat gali būti susijęs su suvoktu Aš efektyvumu įgyvendinant šiuos atsakus. Mažas suvoktas Aš efektyvumas įgyvendinant prosocialų elgesį gali lemti, kad didelę kriminalinę patirtį turintys tiriamieji dažniau pasirenka asocialius, o ne pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos ar pasitraukimo elgesio atsakus.

Remdamiesi atlikto tyrimo rezultatais, galime papildyti turimas žinias apie įvairaus amžiaus asmenų socialinės informacijos apdorojimą potencialaus elgesio atsako kūrimo etape. R. G. Slaby ir N. G. Guerra (1988) nustatė, kad agresyvūs paaugliai numatė mažiau efektyvių tarpasmeninių konfliktų sprendimų, negu neagresyvūs jų bendraamžiai. Mūsų tyrimo rezultatai parodė, kad didesnę kriminalinę patirtį turintys, nusikaltimus padarę pilnamečiai asmenys pateikė mažiau *prosocialių* probleminių socialinių situacijų sprendimų, negu turintys mažą kriminalinę patirtį. Taigi paauglystėje pasireiškiančios socialinės informacijos apdorojimo reakcijų generavimo tendencijos išlieka ir suaugusiame amžiuje. Be to, tikėtina, kad dėl pasikartojančios kriminalinės patirties jos gali dar labiau stiprėti. Mūsų tyrimas taip pat parodė, kad ir agresyvių vaikų (Dodge, 1980; Dodge and Schwartz, 1997), ir pilnamečių teisės pažeidėjų generuojamos elgesio reakcijų alternatyvos gali pasižymėti socialiai nepriimtiniu priešišku arba apskritai būti neefektyvios konkrečiose socialinėse situacijose, o didesnę kriminalinę patirtį turinčių pilnamečių teisės pažeidėjų grupėje šios tendencijos yra stipriau išreikštos, negu mažesnę kriminalinę patirtį turinčių asmenų grupėje.

Nuodugnesnė įvairių reakcijų subkategorijų analizė mažos ir didelės kriminalinės patirties grupėse atskleidė, kad kai kurių *pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos* atsakymų daugiau pateikė didelę, bet ne mažą kriminalinę patirtį turintys nuteistieji. Didelę kriminalinę patirtį turintys mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padarę nuteistieji pateikė daugiau atsakymų, kuriais siūlė *prašyti, atsiprašyti*, mišrius ir neteisėto

disponavimo nusikaltimus padarę asmenys – atsakymų, kuriais siūlė *keisti elgesį į kitiems priimtina*, turtinius nusikaltimus padarę asmenys – atsakymų, kuriais siūlė *atkreipti dėmesį, sudominti ir keisti savo mąstymą* (žr. 9-ą priedą). Nelengva paaiškinti, kodėl didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji siūlo daugiau pozityvios socialinės sąveikos atsakymų, negu turintys mažą kriminalinę patirtį. Ankstesni tyrimai parodė priešingas tendencijas – kad didelę kriminalinę patirtį turintiems teisės pažeidėjams prosocialios informacijos apdorojimo tendencijos mažiau būdingos, negu mažą kriminalinę patirtį turintiems asmenims (Huesmann, 1988, Huesmann and Eron, 1992; Crick and Dodge, 1994; Keltikangas-Järvinen, 2001). Tikėtina, kad didesnis didelę, o ne mažą kriminalinę patirtį turinčių asmenų *pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos* atsakymų vidurkis gali būti susijęs su didelę KP turinčių asmenų didesne motyvacija ir / arba geresniais įgūdžiais pateikti socialiai priimtinius atsakymus.

Socialiai priimtinių elgesio atsakų kūrimas ir atkūrimas kai kuriais atvejais gali tarnauti priešingam tikslui – padaryti nusikaltimą arba ištraukti į nusikalstamą veiklą. Pavyzdžiui, *atsiprašymai*, yra socialiai priimtinas ir socialinėje aplinkoje pageidaujamas elgesys (Maruna and Copes, 2004; Maruna and Mann, 2006). Nusikaltimus darantys asmenys gali būti jų išmokę ir naudoti kaip priemonę siekdami savo tikslų, nejausdami gėdos ir kaltės, kurios atlieka elgesio kontrolės funkciją ir padeda susilaikyti nuo visuomenės normų pažeidimo (Wortley, 2007). Taigi, galima manyti, kad ir mūsų darbe tirti nuteistieji kai kuriuos atsiprašymus galėjo naudoti kaip manipuliacijas. Apie teisės pažeidėjams būdingą emocijų „išjungimą“ atliekant informacijos apdorojimą užsimena ir G. D. Walters (1995), aprašydamas „*nutraukimo nusikalstamo mąstymo strategiją*“ (neigiamų, nuo nusikaltimo sulaikančių jausmų nuslopinimą, „išjungimą“). Panašias prielaidas daro ir S. Maruna bei R. Mann (2006). Apžvelgdami daugelio tyrėjų duomenis apie su nusikalstamu elgesiu susijusius kognityvius iškraipymus šie autoriai teigia, kad socialiai priimtini elgesio atsakai gali būti parenkami tendencingai, siekiant išlaikyti kuo prosocialesnį savo paties vaizdą, nors iš tiesų tai tik situacinis reagavimo

būdas, bet ne gilesnį emocinį pagrindą turinti reakcija (Maruna and Mann, 2006). Subjektyvi atsiprašymų ir kai kurių kitų alternatyvių elgesio reakcijų reikšmė konkrečiam asmeniui gali būti susijusi su individualiomis nusikaltimus darančių žmonių emocijų valdymo strategijomis. Emocijų vaidmens socialinės informacijos apdorojimo procese šiame darbe netyrėme, tačiau sutinkame su daugelio kitų tyrėjų nuomone, kad tai aktualus ir dėmesio reikalaujantis pilnamečių nuteistųjų socialinės informacijos apdorojimo aspektas, kuris turėtų būti tiriamas tolesniuose darbuose (Hoaken et al., 2003; DeCastro et al., 2005; Maruna and Mann, 2006; Robinson et al., 2007).

4.3. Gautų rezultatų praktinio pritaikymo galimybės

Vienas iš pagrindinių efektyvios nusikalstamo elgesio korekcijos principų yra „poreikio“ principas (Andrews, 1995; Cooke and Philip, 2000; Bandzevičienė, 2009 ir kt.). Šis principas nurodo, kad korekcija turi būti nukreipta būtent į tuos veiksnius (kriminogeninius poreikius), kurie yra susiję su nusikalstamu elgesiu ir didina jo atsiradimo tikimybę. Kriminogeniniai poreikiai yra pagrindiniai korekcijos „taikiniai“, t. y. poveikio objektai. Duomenų apie įvairius nusikaltimus padariusių asmenų kriminogeninius poreikius vis dar stokojama (McGuire and Priestley, 1995; Cooke and Philip, 2000; Hollin, 2000). Atlikto tyrimo rezultatai rodo skirtingus nusikaltimus padariusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus ir leidžia patikslinti kai kuriuos turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padariusių pilnamečių vyrų nusikalstamo elgesio korekcijos „taikinius“.

Pirmiausiai, tyrimas atskleidė, jog labiau skiriasi nevienodus nusikaltimus padariusių nuteistų pilnamečių vyrų socialinės informacijos interpretavimas (nusikaltimų pasekmių lūkesčiai ir neutralizacijos), negu potencialaus elgesio atsako kūrimas (alternatyvių elgesio reakcijų probleminėse socialinėse situacijose generavimas bei subjektyvus prosocialių įgūdžių vertinimas). Todėl priemonės skirtos *tam tikro pobūdžio* nusikalstamo elgesio (turtinio, mišraus, neteisėto disponavimo ar smurtinio) korekcijai

pirmiausia turėtų būti nukreiptos į nusikaltimus padariusių asmenų informacijos interpretavimą (neutralizacijas, nusikaltimų pasekmių lūkesčius). Korekcijos priemonės, kurios yra nespacificinės nusikalstamo elgesio pobūdžiui, skirtos nusikalstamo elgesio prevencijai apskritai, gali būti universalesnės, nukreiptos į prosocialių įgūdžių ugdymą bei prosocialaus elgesio būdų probleminėse socialinėse situacijose mokymą.

Antra, gauti rezultatai parodė, kad tirtų pilnamečių kriminalinė patirtis didesnę poveikį turi socialinės informacijos apdorojimui formuojant elgesio atsaką ir kur kas mažesnę – socialinės informacijos interpretavimui. Šie rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad informacijos interpretavimas labiau priklauso nuo ilgalaikėje atmintyje saugomų santykinai pastovių socialinio žinojimo vienetų, kurie pilnamečių asmenų, yra pasiekę tam tikrą brandos lygį (yra gana stabilūs ir atsparūs pokyčiams). Socialinės informacijos apdorojimas formuojant elgesio atsaką yra lankstesnis ir, kartojant nusikalstamą elgesį, kinta greičiau ir lengviau. Todėl pilnamečių asmenų pakartotinio nusikalstamo elgesio prevencija pirmiausia turėtų būti nukreipta į socialinės informacijos apdorojimą potencialaus elgesio atsako kūrimo etape. Tai ypač aktualu kalbant apie trumpalaikes elgesio korekcijos programas. Remiantis atlikto tyrimo rezultatais galima teigti, kad turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo, smurtinius nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji turi būti mokomi įvairesnių „*pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos*“ ir „*pasitraukimo*“ elgesio alternatyvų. Taip pat turėtų būti ugdomi jų socialiniai įgūdžiai (į tikslą orientuoto socialinio elgesio, empatijos, neigiamų jausmų valdymo, elementarios socialinės komunikacijos). Atsižvelgiant į tai, kad didelę kriminalinę patirtį turintys nuteistieji, palyginti su turinčiais mažą KP, pateikia mažiau alternatyvių elgesio reakcijų ir blogiau vertina savo socialinius įgūdžius, informacijos apdorojimo formuojant elgesio atsaką korekcija turėtų būti intensyvesnė dirbant su didele, o ne mažą kriminalinę patirtį turinčiais asmenimis.

Jeigu mūsų daroma prielaida, kad informacijos interpretavimas labiau priklauso nuo ilgalaikėje atmintyje saugomų, tam tikrą brandos lygį

pasiekusių (gana stabilių ir atsparių pokyčiams) socialinio žinojimo vienetų yra teisinga, korekcijos priemonės, kuriomis siekiama keisti pilnamečių socialinės informacijos interpretavimą turi būti ilgalaikės. Be to, tikėtina, kad korekcija, nukreipta į socialinės informacijos interpretavimą, yra efektyvesnė jauniems teisės pažeidėjams (vaikams ir paaugliams), kurių su nusikalstamu elgesiu susiję socialinio žinojimo vienetai (kognityvios schemas, elgesio scenarijai) dar tik formuojasi, o ne pilnamečiams teisės pažeidėjams.

Šie mūsų tyrimo rezultatais paremti pastebėjimai apie pilnamečių nuteistų vyrų korekcijos „taikinius“ ir korekcijos intensyvumo poreikį skirtingą kriminalinę patirtį turinčių nuteistųjų grupėse yra labiau rekomendacinio pobūdžio. Reikia tolesnių empirinių tyrimų, kuriais būtų patikslinti šių rekomendacijų įgyvendinimo metodai ir patikrintas jų efektyvumas pilnamečių nuteistųjų nusikalstamo elgesio prevencijai.

4.4. Darbo ribotumai ir tolesnių tyrimų kryptys

Galime išskirti keletą atlikto darbo ribotumų, į kuriuos būtina atsižvelgti interpretuojant ir praktikoje taikant gautus rezultatus bei planuojant tolesnius šios srities tyrimus. Pirmiausia, darbe analizuojami pilnamečių vyrų duomenys, todėl gauti rezultatai rodo tik vyriškosios lyties asmenų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus ir jų sąsajas su nusikalstamu elgesiu. Antra, rezultatai atspindi kognityvius, su nusikalstamu elgesiu susijusius socialinės informacijos apdorojimo ypatumus, tačiau nesuteikia informacijos apie emocijų reikšmę socialinės informacijos apdorojimui. Trečia, atliktame darbe analizuojami tik kai kurie nusikaltimus padariusių asmenų socialinės informacijos apdorojimo aspektai (nusikaltimų pasekmių lūkesčiai, neutralizacijos, elgesio alternatyvų generavimas ir prosocialių įgūdžių vertinimas), tačiau nebuvo tirta subjektyvi lūkesčių vertė, elgesio atsako vertinimai, atribucijos ir kiti socialinės informacijos apdorojimo aspektai. Ketvirta, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad kriminalinė patirtis buvo vertinama oficialiai užfiksuotų teistumų skaičiumi, kuris yra tik vienas iš keleto galimų

kriminalinės patirties vertinimo būdų. Pasirinktas KP rodiklis neatspindi padarytų nusikaltimų sunkumo, dažnumo, kriminalinės istorijos trukmės, todėl kitų KP rodiklių pasirinkimas galėtų atskleisti kiek kitokius rezultatus. Penkta, skirstant tiriamuosius į grupes pagal padaryto nusikaltimo pobūdį, atsižvelgta tik į paskutinio nusikaltimo, už kurį asmenys buvo nuteisti, rūšį, tačiau nevertinta visa ankstesnių nusikaltimų istorija. Galiausiai, tyrime analizuojami tik keturių rūšių nusikaltimus padariusių nuteistųjų socialinės informacijos apdorojimo ypatumai, tačiau nebuvo vertintas kitas, pavyzdžiui, seksualinius, nusikaltimus padariusių asmenų socialinės informacijos apdorojimas.

Vertinant gautus rezultatus taip pat reikėtų atsižvelgti į specifinę tyrimo situaciją ir tiriamųjų grupę. Tikėtina, jog tiriamųjų atsakymuose galėjo pasireikšti socialinio pageidaujamumo efektas. Be to, tyrime dalyvavo nuteisti asmenys, kurie tyrimo metu atliko *bausmes* už padarytus nusikaltimus. Todėl tikėtina, kad dauguma jų turėjo tvirtą motyvaciją nebusikalsti (tiriamieji buvo bebaigia atlikti skirtas bausmes, pusiau struktūruoto interviu užduotis atliko tie, kurie buvo motyvuoti dalyvauti nusikalstamo elgesio korekcijos programoje ir keisti savo elgesį). Šie veiksniai galėjo turėti įtakos jų nusikaltimų pasekmių lūkesčiams ir kitiems tyrimų rezultatams.

Galiausiai būtų galima išskirti keletą aktualių socialinės informacijos apdorojimo ir nusikalstamo elgesio tyrimų krypčių. Tolesni darbai galėtų būti skirti: 1) ištirti nusikaltimus padariusių moterų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus; 2) įvertinti kitų socialinės informacijos apdorojimo procesų (atribucijų, alternatyvių elgesio reakcijų vertinimo, suvokto aš efektyvumo atliekant nusikalstamą elgesį), taip pat emocijų reikšmę socialinės informacijos apdorojimui; 3) atskleisti kitokio pobūdžio nusikaltimus, pavyzdžiui, seksualinius, padariusių pilnamečių teisės pažeidėjų socialinės informacijos apdorojimo ypatumus; 4) atlikti tęstinius tyrimus, kurie parodytų su biologiniu amžiumi ir kriminaline patirtimi susijusius socialinės informacijos apdorojimo pokyčius. Atliekant tolesnius tyrimus būtų galima tikslingiau parinkti nusikaltimus padariusių tiriamųjų grupes, pavyzdžiui, atrinkti tik vienos rūšies nusikaltimų istoriją turinčius nuteistuosius arba

skirtingą KP turinčių, bet to paties amžiaus asmenų grupes. Be to, ateityje taip pat būtų tikslinga įvertinti biologinio amžiaus, psichikos sutrikimų, priklausomybės nuo psichoaktyvių medžiagų vartojimo poveikį nusikaltimus darančių asmenų socialinės informacijos apdorojimui.

IŠVADOS

1. Turtinius, mišrius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteisti vyrai socialinę informaciją interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo etapuose apdoroja skirtingai:

1.1. Turtinius, mišrius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę asmenys teigiamų materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčių turi statistiškai reikšmingai daugiau, negu nuteistieji, padarę smurtinius nusikaltimus.

1.2. Turtinius ir neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę nuteistieji žalos neigimo neutralizacijas taiko statistiškai reikšmingai dažniau, negu smurtinius nusikaltimus padarę asmenys. Smurtinius, mišrius ir turtinius nusikaltimus padarę asmenys aukos neigimo neutralizacijas naudoja statistiškai reikšmingai dažniau, negu neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji.

1.3. Turtinius, mišrius ir smurtinius nusikaltimus padarę nuteistieji generuoja statistiškai reikšmingai daugiau „pasitraukimo“ iš situacijos elgesio alternatyvų, negu neteisėto disponavimo nusikaltimus padarę tiriamieji.

2. Nuteisti ir neteisti pilnamečiai vyrai skiriasi alternatyvių elgesio atsakų probleminėse socialinėse situacijose generavimu:

2.1. Nuteisti tiriamieji, palyginti su neteistais, generuoja statistiškai reikšmingai mažiau potencialaus elgesio alternatyvų probleminėse socialinėse situacijose.

2.2. Nuteisti tiriamieji, palyginti su neteistais, pateikia statistiškai reikšmingai mažiau prosocialaus elgesio alternatyvų.

2.3. Nuteisti tiriamieji, palyginti su neteistais, pateikia statistiškai reikšmingai daugiau „tuščių“ atsakymų, kuriais neįvardija jokių elgesio alternatyvų probleminėse socialinėse situacijose.

3. Kriminalinė patirtis daro poveikį kai kuriems pilnamečių nuteistų vyrų socialinės informacijos interpretavimo ir potencialaus elgesio atsako kūrimo aspektams:

3.1. Didelę kriminalinę patirtį turintys skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji, palyginti su turinčiais mažą kriminalinę patirtį, generuoja statistiškai reikšmingai daugiau materialinės naudos ir socialinių santykių blogėjimo nusikaltimų pasekmių lūkesčių.

3.2. Didelę kriminalinę patirtį turintys skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji, palyginti su turinčiais mažą kriminalinę patirtį, prosocialios tarpasmeninės sąveikos įgūdžius taiko statistiškai reikšmingai rečiau.

3.3. Nustatyta tendencija, kad didelę kriminalinę patirtį turintys skirtingus nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji, palyginti su turinčiais mažą kriminalinę patirtį, pateikia mažiau „pozityvios tiesioginės socialinės sąveikos“ ir daugiau „tuščių“ atsakymų, kuriais neįvardija jokių elgesio alternatyvų probleminėse socialinėse situacijose.

4. Kriminalinės patirties ir nusikaltimo pobūdžio sąveika daro poveikį pilnamečių nuteistų vyrų materialinės naudos / nuostolių nusikaltimų pasekmių lūkesčiams:

4.1. Didelę kriminalinę patirtį turintys, turtinius, neteisėto disponavimo ir smurtinius nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji turi daugiau materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčių, negu mažą kriminalinę patirtį turintys šių grupių tiriamieji. Mišrius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje vyrauja priešingos tendencijos: didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys materialinės naudos nusikaltimų pasekmių lūkesčių turi mažiau, negu mažą kriminalinę patirtį turintys asmenys.

4.2. Didelę kriminalinę patirtį turintys, turtinius, neteisėto disponavimo ir mišrius nusikaltimus padarę pilnamečiai nuteistieji turi mažiau materialinių nuostolių nusikaltimų pasekmių lūkesčių, negu mažą kriminalinę patirtį turintys šių grupių tiriamieji. Smurtinius nusikaltimus padariusių asmenų grupėje vyrauja priešingos tendencijos: didelę kriminalinę patirtį turintys asmenys materialinių nuostolių nusikaltimų pasekmių lūkesčių turi daugiau, negu mažą kriminalinę patirtį turintys asmenys.

LITERATŪRA

Abramavičius A., Čepas A., Drakšienė A., Nocius J., Pavilonis V., Prapiestis J., Švedas G. Baudžiamoji teisė. Vilnius: Eugrimas, 2003.

Adams-Price C., Dalton W. T., Sumrall R. Victim blaming in young, middle-age, and older adults: Variations on the severity effect // *Journal of Adult Development*. 2004, vol. 11 (4), p. 289–295.

Agnew R. The techniques of neutralization and violence // *Criminology*. 1994, vol. 32 (4), p. 555–580.

Andrews D. The psychology of criminal conduct and effective treatment // *What Works Reducing Reoffending: Guidelines from Research and Practice* / Ed. by J. McGuire. West Sussex: John Wiley & Sons, 1995. P. 35–62.

Archer J., Cote S. Sex differences in aggressive behavior // *Developmental Origins of Aggression* / Ed. by R. E. Tremblay, W. W. Hartup, J. Archer. New York: The Guilford Press, 2005. P. 425–446.

Armstrong T. Evaluating the competing assumptions of Gottfredson and Hirschi's (1990) a general theory of crime and psychological explanations of aggression // *Western Criminology Review*. 2005, vol. 6 (1), p. 12–21.

Bahr S. J., Armstrong A. H., Gibbs G. B., Harris P. E., Fisher J. K. The reentry process: How parolees adjust to release from prison // *Fathering*. 2005, vol. 3 (3), p. 243–265.

Baldwin M. W. Relational schemas and the processing of social information // *Psychological Bulletin*. 1992, vol. 112 (3), p. 461–484.

Ball R. A. An empirical exploration of neutralization theory // *Criminologica*. 1966, vol. 4 (2), p. 22–32.

Bandura A. *Aggression: A social learning analysis*. New Jersey: Prentice-Hall, 1973.

Bandura A. *Social learning theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1977.

Bandura A. Selective activation and disengagement of moral control // *Journal of Social Issues*. 1990, vol. 46 (1), p. 27–46.

Bandura A. Socialiniai minties ir veiksmo pagrindai. Socialinė kognityvi teorija. Vilnius: Specialiosios psichologijos laboratorija, 2009.

- Bandura A., Barbaranelli C., Caprara G. V., Pastorelli C. Mechanisms of moral disengagement in exercise of moral agency // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1996, vol. 71 (2), p. 364–374.
- Bandzevičienė R. Penitencinė psichologija. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2009.
- Bargh J. A., Ferguson M. J. Beyond behaviorism: On the automaticity of higher mental processes // *Psychological Bulletin*. 2000, vol. 126, p. 925–945.
- Barriga A. Q., Hawkins M. A., Camelia C. R. Specificity of cognitive distortions to antisocial behaviour // *Criminal Behavior and Mental Health*. 2008, vol. 18, p. 104–116.
- Bartol C. R. Introduction to criminal behavior // *Criminal behavior: A psychological approach*. New Jersey: Upper Sadle River, 2002, p. 1–25.
- Beech A. R., Parretta N., Ward T., Fisher D. Assessing female sexual offenders' motivations and cognitions: An exploratory study // *Psychology, Crime & Law*. 2009, vol. 15, p. 201–216.
- Bergeron T. K., Valliant P. M. Executive function and personality in adolescent and adult offenders vs. non-offenders // *Journal of Offender Rehabilitation*. 2001, vol. 33, p. 27–45.
- Bergman L. R., Andershed A. K. Predictors and outcomes of persistent or age-limited registered criminal behaviour: A 30-year longitudinal study of a Swedish urban population // *Aggressive Behavior*. 2009, vol. 35, p. 164–178.
- Berkowitz L. Some effects of thoughts on anti- and prosocial influences of media events: A cognitive-neoassociationists analysis // *Psychological Bulletin*. 1984, vol. 95, p. 410–427.
- Berkowitz L. Frustrations, appraisals, and aversively stimulated aggression // *Aggressive Behavior*. 1988, vol. 14, p. 3–11.
- Berkowitz L. The frustration – aggression hypothesis: An examination and reformulation // *Psychological Bulletin*. 1989, vol. 106, p. 59–73.
- Berkowitz L. Pain and aggression: Some findings and implications // *Motivation and Emotion*. 1993, vol. 17, p. 277–293.
- Besev P., Gajecki M. Predicting offender recidivism among Swedish participants in the One-to-One CBT programme. Stockholm: Stockholm universitet, Psychologiska institutionen, 2009.

- Blackburn R. *The psychology of criminal conduct: Theory, research and practice*. Chichester: John Wiley & Sons, 2005.
- Blockland A. A. J., Nagin D., Nieuwebeerta P. Life span offending trajectories of a Dutch conviction cohort // *Criminology*. 2005, vol. 43 (4), p. 919–954.
- Bodenhausen G. V., Macrae C. N., Hugenvenger K. Social cognition // *Handbook of Psychology*. Vol. 5 / Ed. by Th. Millon, M. J. Lerner, I. B. Weiner. New York: John Wiley & Sons, 2003. P. 254–282.
- Bower H. B., Forgas J. P. Mood and social memory // *Affect and Social Cognition* / Ed. by J. P. Forgas. London: Lawrence Erlbaum Associates, 2001. P. 95–117.
- Brown I. A Theoretical model of the behavioral addictions – applied to offending // *Addicted to Crime* / Ed by J. E. Hodge, M. McMurrin, C. R. Hollin. Chichester: John Wiley and Sons, 1997.
- Buka St., Earls F. Early determinants of delinquency and violence // *Health Affairs*. 1993, vol. 1, p. 46–64.
- Burgoon J. K., Poire B. A. Effects of communication expectancies, actual communication, and expectancy disconfirmation on evaluation of communicators and their communication behavior // *Human Communication Research*. 1993, vol. 20 (1), p. 67–96.
- Burks V. S., Laird R. D., Dodge K., Pettit G. S., Bates J. E. Knowledge structures, social information processing and children's aggressive behavior // *Social Development*. 1999, vol. 8, p. 220–236.
- Byers B., Crider B. W., Biggers G. K. A study of hate crime and offender neutralization techniques used against the Amish // *Journal of Contemporary Criminal Justice*. 1999, vol. 15 (1), p. 78–96.
- Chi-mei J. L. Neutralization techniques, crime decision-making and juvenile thieves // *International Journal of Adolescence and Youth*. 2008, vol. 14. p. 251–265.
- Collie R. M., Vess J., Murdoch S. Violence-related cognition: Current research // *Aggressive Offenders' Cognition: Theory, Research and Practice* / Ed. by T. A. Gannon, T. Ward, A. R. Beech, D. Fisher. Chichester: John Wiley & Sons, 2007. P. 179–197.
- Collins N. L., Read S. J. Cognitive representations of attachment: The structure and function of working models // *Advances in Personal Relationships*. Vol. 5 / Ed. by K. Bartholomew, D. Perlman. London: Jessica Kingsley Publishers, 1994. P. 53–90.

- Cooke D. J., Philip L. To treat or not to treat? An empirical perspective // Handbook of Offender Rehabilitation and Treatment / Ed. by C. R. Hollin. West Sussex: John Wiley & Sons, 2000. P. 17–33.
- Copes H. Societal attachments, offending frequency, and techniques of neutralization // *Deviant Behavior*. 2003, vol. 24, p. 101–127.
- Craig L. A., Browne K. D., Beech A., Stringer J. Differences in personality and risk characteristics in sex, violent and general offenders // *Criminal Behavior and Mental Health*. 2006, vol. 16, p. 183–194.
- Crick N. R., Dodge K. A. A review and reformulation of social information – processing mechanisms in children's social adjustment // *Psychological Bulletin*. 1994, vol. 115, p. 74–101.
- Crick N. R., Dodge K. A. Social information – processing mechanism in reactive and proactive aggression // *Child Development*. 1996, vol. 67, p. 993–1002.
- Crick N. R., Ladd G. W. Children's perceptions of the outcomes of aggressive strategies: Do the ends justify being mean? // *Developmental Psychology*. 1990, vol. 26, p. 612–620.
- Cunliffe J., Shepherd A. Re-offending of adults: Results from the 2004 cohort // Home Office Statistical Bulletin. UK, National Statistics, 2004. Prieiga per internetą: <http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/pdfs07/hosb0607.pdf> [žiūrėta 2009 m. spalio 10 d.].
- Dale A., Arber S., Procter M. Doing secondary analysis. London: Unwin Hyman, 1988.
- Day A., Howells K., Heseltine K., Casey Sh. Alcohol use and negative affect in the offence cycle // *Criminal Behavior and Mental Health*. 2003, vol. 13, p. 45–58.
- De Castro B. O., Merk W., Koops W., Veerman J.W., Bosch J.D. Emotion in social information processing and their relations with reactive and proactive aggression in referred aggressive boys // *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*. 2005, vol. 34, p. 105–116.
- Demetriou A. Mind, intelligence and development: A cognitive, differential and developmental theory of intelligence // *Cognitive Developmental Change: Theories, Models and Measurement* / Ed. by A. Demetriou, A. Raftopoulos. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 21–74.
- Dill J. C., Anderson C. A. Effects of frustration justification on hostile aggression // *Aggressive Behavior*. 1995, vol. 21, p. 359–369.

- Dishion T. J., Owen L. D., Bullock B. M. Like father, like son: Toward a developmental model for the transmission of male deviance across generations // *European Journal of Developmental Psychology*. 2004, vol. 1 (2), p. 105–126.
- Dodge K. A. Social cognition and children's aggressive behavior // *Child Development*. 1980, vol. 51, p. 162–170.
- Dodge K. A. Social – cognitive mechanisms in the development of conduct disorder and depression // *Annual Review of Psychology*. 1993, vol. 44, p. 559–584.
- Dodge K. A., Coie J. D. Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's playgroups // *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987, vol. 53, p. 1146–1145.
- Dodge K. A., Rabine D. L. Returning to roots: On social information processing and moral development // *Child Development*. 2004, vol. 75, p. 1003–1008.
- Dodge K. A., Schwartz D. Social information processing mechanisms in aggressive behavior // *Handbook of Antisocial Behavior* / Ed. by D.M. Stoff, J. Breiling, J. D. Maser. New York: John Wiley & Sons, 1997. P. 171–180.
- Farrington D. P., Coid J. W., Murray J. Family factors in the intergenerational transmission of offending // *Criminal Behavior and Mental Health*. 2009 a, vol. 19, p. 109–124.
- Farrington D. P., Ttofi M. M., Coid J. W. Development of adolescence-limited, late onset, and persistent offenders from age 8 to age 48 // *Aggressive Behavior*. 2009 b, vol. 35, p 150–163.
- Flick U. *Managing Quality in Qualitative Research*. London: The SAGE Qualitative Research Kit, 2007.
- Fontaine R. G., Dodge K. A. Real-time decision making and aggressive behavior in youth: A heuristic model of response evaluation and decision (RED) // *Aggressive Behavior*. 2006, vol. 32, p. 604–624.
- Forgas J. P. Introduction: Affect and social cognition // *Affect and Social Cognition* / Ed. by J. P. Forgas. London: Lawrence Erlbaum Associates, 2001. P. 1–22.
- Fromme K., Katz E. C., Rivet K. Outcome expectancies and risk – taking behavior // *Cognitive Therapy and Research*. 1997, vol. 21 (4), p. 421–442.
- Geen R. G. Aggression and antisocial behavior // *Handbook of Social Psychology* Vol. 1 / Ed. by D. T. Gilbert, S. T. Fiske, G. Lindzey. New York, Oxford: Oxford University Press, 1998.

- Gjeruldsen S. R., Myrvang B., Opjordsmoen S. Criminality in drug addicts: A follow-up study over 25 years // *European Addiction Research*. 2004, vol. 10, p. 49–55.
- Goddard L., Dritschel B., Burton A. The effects of specific retrieval instruction on social problem-solving in depression // *British Journal of Clinical Psychology*. 2001, vol. 40, p. 297–308.
- Goldstein A. *The prepare curriculum: Teaching pro-social competencies*. New York: Maloy Inc, 1988.
- Gottfredson M. R., Hirschi T. *A general theory of crime*. Stanford: Stanford University Press, 1990.
- Gouze K. R. Attention and social problem solving as correlates of aggression in preschool males // *Journal of Abnormal Child Psychology*. 1987, vol. 15, p. 181–197.
- Hains A. A., Ryan E. B. The development of social cognitive processes among juvenile delinquents and nondelinquents // *Child Development*. 1983, vol. 54, p. 1536–1544.
- Halsey M. Assembling recidivism: The promise and contingencies of post-release life // *The Journal of Criminal Law & Criminology*. 1997, vol. 4, p. 1209–1260.
- Heaton J. *Reworking qualitative data*. London: SAGE Publications, 2004.
- Henning K., Jones A. R., Holdford R. „I didn't do it, but if I did I had a good reason“: Minimization, denial and attributions of blame among males and female domestic violence offenders // *Journal of Family Violence*. 2005, vol. 20 (3), p. 131–139.
- Hickman M., Piquero A. Exploring the relationships between gender, control balance, and deviance // *Deviant Behavior: An Interdisciplinary Journal*. 2001, vol. 22, p. 323–351.
- Higgins E. T. Personality, social psychology and person-situation relations: Standards and knowledge activation as a common language // *Handbook of Personality: Theory and Research* / Ed. by L. A. Pervin. New York: The Guilford Press, 1990. P. 301–338.
- Hinduja S. Neutralization theory and online software piracy: An empirical analysis // *Ethics and Information Technology*. 2007, vol. 9, p. 187–204.
- Hoaken P. N. S., Shaughnessy V. K., Pihl R. O. Executive cognitive functioning and aggression: Is it an issue of impulsivity? // *Aggressive Behavior*. 2003, vol. 29, p. 15–30.

- Hollin C. R. Risk – needs assessment and allocation to offender programmes // *Offender Rehabilitation and Treatment: Effective Programmes and Policies to Reduce Re-offending* / Ed. by J. McGuire. Chichester: John Wiley & Sons, 2002. P. 309–333.
- Hollin C. R. To treat or not to treat? An historical perspective // *Handbook of Offender Rehabilitation and Treatment* / Ed. by C. R. Hollin. West Sussex: John Wiley & Sons, 2000. P. 3–15.
- Huesmann L. R. An information processing model for the development of aggression // *Aggressive Behavior*. 1988, vol. 14, p. 13–24.
- Huesmann L. R., Dubow E. F., Boxer P. Continuity of aggression from childhood to early adulthood as a predictor of life outcomes: Implications for the adolescent-limited and life-course-persistent models // *Aggressive Behavior*. 2009, vol. 35, p. 136–149.
- Huesmann L. R., Eron L. D. Childhood aggression and adult criminality // *From Facts, Frameworks & Forecasts: Advances in Criminological Theory*. Vol. 3 / Ed. by J. McCord. New Jersey: Rutgers – The State University, 1992. P. 137–156.
- Jeffery C. R. Criminal behaviour and learning theory // *The Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*. 1965, vol. 56 (3), p. 294–300.
- Keltikangas-Järvinen L. Aggressive behaviour and social problem – solving strategies: A review of the findings of a seven-year follow-up from childhood to late adolescence // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2001, vol. 11, p. 236–250.
- Kendal P. C., Fischler G. L. Behavioral and adjustment correlates of problem solving: Validation analyses of interpersonal cognitive problem – solving measures // *Child Development*. 1984, vol. 55, p. 879–892.
- Kennan T., Ward T., Kennan T. A theory of mind perspective on cognitive, affective, and intimacy deficits in child sexual offenders // *Sexual Abuse: A Journal of Research & Treatment*. 2000, vol. 12 (1), p. 49–60.
- Kline R. B. The relation of alcohol expectancies to drinking patterns among alcoholics: Generalization across gender and race // *Journal of Studies on Alcohol and Drugs Abuse*. 1990, vol. 51 (2), p. 17–182.
- Leschied A., Chiodo D., Nowick E., Rodger S. Childhood predictors of adult criminality: A meta-analysis drawn from the prospective longitudinal literature // *Canadian Journal of Criminology and Criminal Justice*. 2008, vol. 1, p. 434–467.

- Liau A. K., Barriga A. Q., Gibbs J. C. Relations between self-serving cognitive distortions and overt vs. covert antisocial behaviour in adolescents // *Aggressive Behavior*. 1998, vol.24, p. 35–346.
- Lietuvos Respublikos Baudžiamasis Kodeksas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2006.
- Loeber R., Hay D. Developmental approaches to aggression and conduct problems // *Development through Life: A Handbook of Clinicians* / Ed. by M. Rutter, D. F. Hay. Oxford: Blackwell, 1994. P. 488–516.
- Loeber R., Hay D. Key issues in development of aggression and violence from childhood to early adulthood // *Annual Review of Psychology*. 1997, vol. 48, p. 371–410.
- Loeber R., Lacourse E., Homish L. Homicide, violence and developmental trajectories // *Developmental Origins of Aggression* / Ed. by R. E. Tremblay, W. W. Hartup, J. Archer. New York: The Guilford Press, 2005 a. P. 202–222.
- Loeber R., Pardini D., Homish D.L., Wei E., H., Farrington D.P., Creemer J., Crawford A. M., Stouthamer-Loeber M., Koehler S. A., Rosenfeld R. The prediction of violence and homicide in young men // *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 2005 b, vol. 73 (6), p. 1074–1088.
- MacKenzie D. L., Bierie D., Mitchell O. An experimental study of a therapeutic boot camp: Impact on impulses, attitudes and recidivism // *Journal of Experimental Criminology*. 2007, vol. 3, p. 221–246.
- Mandrachia J. T., Morgan R. D., Garos S., Garland J.T. Inmate thinking patterns // *Criminal Justice and Behavior*. 2007, vol. 34 (8), p. 1029–1043.
- Mann R. E., Hollin C. R. Sexual offenders' explanation for their offending // *Journal of Sexual Aggression*. 2007, vol. 13 (1), p. 3–9.
- Maruna S., Copes H. Excuses, excuses: What have we learned from five decades of neutralization research? 2004. Prieiga per internetą: <http://www.shaddmaruna.info/pdf/4%20neutralization%20PROFS.pdf> [žiūrėta 2010 m. vasario 22 d.].
- Maruna S., Mann R. E. A fundamental attribution error? Rethinking cognitive distortions // *Legal and Criminal Psychology*. 2006, vol. 11, p. 155–177.

- Marziano V., Ward T., Beech A. R., Pattison P. Identification of five fundamental implicit theories underlying cognitive distortions in child abusers: A preliminary study // *Psychology, Crime & Law*. 2006, vol. 12 (1), p. 97–105.
- McCarthy J. G., Stewart A. L. Neutralization as a process of graduated desensitization: Moral values of offenders // *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*. 1998, vol. 42 (4), p. 278–290.
- McGuire J. Cognitive – behavioral approaches. An introduction to theory and research. Liverpool: Liverpool University, 2009.
- McGuire J., Priestley P. Offending behavior – skills and stratagems for going straight. London: Batsford, 1985.
- McGuire J., Priestley P. Reviewing “What works”: Past, present and future // *What Works Reducing Reoffending: Guidelines from Research and Practice* / Ed. by J. McGuire. West Sussex: John Wiley & Sons, 1995. P. 3–34.
- Mearns J. Social learning theory // *Encyclopedia of Human Relationships*. Vol. 3 / Ed. by H. Reis, S. Sprecher. Thousand Oaks: Sage, 2009. P. 1537–1540.
- Meeus W., Branje S., Overbeek G. J. Parents and partners in crime: A six-year longitudinal study on changes in supportive relationships and delinquency in adolescence and young adulthood // *Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2004, vol. 45 (7), p. 1288–1298.
- Mendoza-Denton R., Ayduk O., Mischel W., Schoda Y., Testa A. Person X situation interactionism in self-encoding (I Am ... When ...): Implications for affect regulation and social information processing // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001, vol. 80, p. 533–544.
- Mills J. F., Kroner D. G. An investigation into the relationship between socially desirable responding and offender self-report // *Psychological services*. 2005, vol. 2 (1), p. 70–80.
- Mischel W. Personality dispositions revisited and revised // *Handbook of Personality: Theory and Research* / Ed. by L. A. Perwin. New York: The Guilford Press, 1990. P. 115–134.
- Moffitt T. E. Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy // *Psychology Review*. 1993, vol. 100, p. 674–701.

- Muncie J., Hughes G., McLaughlin E. Youth justice. London: Sage Publications, 2002.
- Nas C. N., De Castro B. O., Koops W. Social information processing in delinquent adolescents // *Psychology, Crime & Law*. 2005, vol 11 (4), p. 363–375.
- Natsuaki M. N., Ge X., Wenk E. Continuity and changes in the developmental trajectories of criminal career: Examining the roles of timing of first arrest and high school graduation // *Journal of Youth and Adolescence*. 2008, vol. 37, p. 431–444.
- Navaitis G. Psichologinės paramos nuteistųjų šeimoms galimybės // *Socialinis darbas*. 2002, Nr. 1 (1), p. 106–111.
- Ou S., Mersky J. P., Reynolds A. J., Kohler K. M. Alterable predictors of educational attainment, income, and crime: Findings from an inner-city cohort // *Social Service Review*. 2007, vol. 3, p. 85–123.
- Pallant J. SPSS Survival manual: A step by step guide to data analysis using SPSS for Windows (Version 12). Crown Nest: Allen and Unwing, 2005.
- Peersen M., Sigurdsson J. F., Gudjonsson G. H., Gretarsson S. J. Predicting re-offending: A 5-year prospective study of Icelandic prison inmates // *Psychology, Crime & Law*. 2004, vol. 10 (2), p. 197–204.
- Perry D. G., Perry L. C., Rasmussen P. Cognitive social learning mediators of aggression // *Child Development*. 1986, vol. 57, p. 700–711.
- Pettit G. S., Malone P. S., Lansford J. E., Dodge K. A., Bates J. E. Domain specificity in relationship history, social-information processing, and violent behavior in early adulthood // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2010, vol. 98 (2), p. 190–200.
- Petty R. E., DeSteno D., Rucker D. D. The role of affect in attitude change // *Affect and Social Cognition* / Ed. by J. P. Forgas. London: Lawrence Erlbaum Associates, 2001. P. 212–228.
- Piaget J. The equilibration of cognitive structures. The central problem of intellectual development. Chicago: The University of Chicago Press, 1975.
- Polaschek D. L. L., Calvert S. W., Gannon T. A. Linking violent thinking: Implicit theory-based research with violent offenders // *Journal of Interpersonal Violence*. 2009, vol. 24, p. 75–96.

- Polaschek D. L. L., Collie R. M., Walkey F. H. Criminal attitudes to violence: Development and preliminary validation of a scale for male prisoners // *Aggressive Behavior*. 2004, vol. 30, p. 484–503.
- Priestley P. Tik tu ir aš: individuali kognityvinė – biheavioristinė korekcinė programa. Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos. Vilnius: Vaibra: 2008.
- Priestley P., McGuire J., Flegg D., Hemsley V., Welham D., Barnitt R. Social skills in prison and the community problem solving for offenders. Boston: Routledge & Kegan Paul, 1984.
- Pulkkinen L., Lyyra A. L., Kokko K. Life success of males on nonoffender, adolescence-limited, persistent, and adult-onset antisocial pathways: Follow-up from age 8 to 42 // *Aggressive Behavior*. 2009, vol. 35, p. 117–135.
- Pulkkinen L., Virtanen T., Klinteberg B. A., Magnusson D. Child behavior and adult personality: Comparison between criminality groups in Finland and Sweden // *Criminal Behaviour and Mental Health*. 2000, vol. 10, p. 155–169.
- Reiss A. J., Farrington D. P. Advancing knowledge about co-offending: Results from a prospective longitudinal survey of London males // *The Journal of Criminal Law & Criminology*. 1991, vol. 82 (2), p. 360–395.
- Rey G. N., Garcia F. J., Icaza M. E. M., Sainz M. T. Alcohol and drug consumption, depressive features, and family violence as associated with complaints to the prosecutor's office in Central Mexico // *Substance Use & Misuse*. 2007, vol. 42, p. 1485–1504.
- Robert Ph. Comparing crime data in Europe: Official crime statistics and survey based data. Brussel: Brussels University Press, 2009.
- Robinson R., Roberts W.L., Strayer J., Koopman R. Empathy and emotional responsiveness in delinquent and nondelinquent adolescents // *Social Development*. 2007, vol. 16 (3), p. 555–579.
- Rotter J. B., Chance J. E., Phares E. J. Applications of a social learning theory of personality. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1972.
- Schank R. C., Abelson R. P. Scripts, plans, goals and understandings. Inquiry into Human Knowledge Structure. New Jersey: Lawrence Associates, 1977.
- Schneider D. J. Social cognition // *Annual Review of Psychology*. 1991, vol. 42, p. 527–561.

- Schore J., Maynard R., Piliavin I. The accuracy of self-reported arrest data. New York: Mathematica Policy Research, 1979.
- Shure M. B., Spivack G., Jaeger M. Problem – solving thinking and adjustment among disadvantaged preschool children // *Child Development*. 1971, vol. 42, p. 1791–1803.
- Sigurdsson J. F., Gudjonsson G. H., Peersen M. Differences in the cognitive ability and personality of desisters and re-offenders: A prospective study among young offenders // *Psychology, Crime & Law*. 2001, vol. 7, p. 33–43.
- Slaby R. G., Guerra N. G. Cognitive mediators of aggression in adolescent offenders: Assessment // *Developmental Psychology*. 1988, vol. 24, p. 580–588.
- Snowden R. J., Gray N., Smith J., Morris M., MacCulloch M. J. Implicit affective associations to violence in psychopathic murderers // *The Journal of Forensic Psychiatry & Psychology*. 2004, vol. 15 (4), p. 620–641.
- Spivack G., Platt J. J., Shure M. B. The problem – solving approach to adjustment. San Francisco: Jossey Bass, 1974.
- Statistikos departamentas. Demografijos metraštis 2009. Vilnius, 2010.
- Statistikos departamentas. Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla Lietuvoje 2007. Vilnius, 2008.
- Statistikos departamentas. Nusikalstamumas ir teisėsaugos institucijų veikla Lietuvoje 2009. Vilnius, 2010.
- Steffensmeier D. J. Sex differences in patterns of adult crime, 1956–77: A review and assessment // *Social Forces*. 1980, vol. 58 (4), p. 1080–1180.
- Sutherland E. H., Cressey D. R., Luckenbill D. F. Principles of criminology. Lanham: General Hall, 1992.
- Sykes G. M., Matza D. Techniques of neutralization: A theory of delinquency // *American Sociological Review*. 1957, vol. 22 (6), p. 664–670.
- Tarozienė V. Individualios kognityvinės–bihevioristinės korekcinės programos „Tik tu ir aš“: praktinio patikrinimo Lietuvos pataisos inspekcijose rezultatų analizė. Vilnius: Globali iniciatyva psichiatrijoje, 2009.
- Tiedens L. Z., Linton S. Judgments under emotional certainty and uncertainty: The effects of special emotions on information processing // *Journal of Personality and Social Psychology*. 2001, vol. 81, p. 973–988.

- Tolan P. H., Gorman-Smith D., Loeber R. Developmental timing of onset of disruptive behaviors and later delinquency of inner-city youth // *Journal of Child and Family Studies*. 2000, vol. 9 (2), p. 203–220.
- Topalli V. When being good is bad: An expansion of neutralization theory // *Criminology*. 2005, vol. 43 (3), p. 797 – 835.
- Topalli V. The seductive nature of autotelic crime: How neutralization theory serves as a boundary condition for understanding hardcore street offending // *Sociological Inquiry*. 2006, vol. 76 (4), p. 475–501.
- Torbeyns J., Arnaud L., Lemaire P., Verschaffel L. Cognitive change as strategy change // *Cognitive Developmental Change: Theories, Models and Measurement / Ed. by A. Demetriou, A. Raftopoulos*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 186–217.
- Uggen Ch. Work as a turning point in the life course of criminals: A duration model of age, employment, and recidivism // *American Sociological Review*. 2000, vol. 67, p. 529–546.
- Vaicekauskienė V. Nuteistųjų socialinės reintegracijos problemos // *Socialinis darbas*. 2002, Nr. 1 (1), p. 98–104.
- Valickas G. Psichologinės asocialaus elgesio ištakos. Vilnius: Lietuvos teisės akademija, 1997.
- Valickas G., Tarozienė V. Asocialaus elgesio formavimasis socialinės informacijos apdorojimo požiūriu // *Psichologija*. 2010, t. 40, p. 21–36.
- Visu-Petra G., Borlean C., Chendran L., Bus I. An investigations of antisocial attitudes, family background and moral reasoning in violent offenders and police students // *Cognition, Barin and Behavior*. 2008, vol. 12 (2), p. 143–159.
- Walters G. D. The psychological inventory of criminal thinking styles: Part I. Reliability and preliminary validity // *Criminal Justice and behavior*. 1995, vol. 22, p. 307–325.
- Walters G. D. Appraising, reaching and conceptualizing criminal thinking: A personal view // *Criminal Behavior and mental Health*. 2006, vol. 16, p. 87–99.
- Walters G. D. Brief report correlations between the psychological inventory of criminal thinking styles and world-view rating scale in male federal prisoners // *Criminal Behavior and Mental Health*. 2007, vol. 17, p. 184–188.

- Ward T. Sexual offenders' cognitive distortions as implicit theories // *Aggression and Violent Behavior*. 2000, vol. 5, p. 491–507.
- Wiener R. L., Richmond T. L., Hackney A. A., The psychology of telling murder stories: Do we think in scripts, exemplars, or prototypes? // *Behavioral Science and the Law*. 2002, vol. 20, p. 119–139.
- Wilkinson D., Carr P. J. Violent youths' responses to high levels of exposure to community violence: What violent events reveal about youth violence // *Journal of Community Psychology*. 2008, vol. 36 (8), p. 1026–1051.
- Windle R. C., Windle M. Longitudinal patterns of physical aggression: Associations with adult social, psychiatric, and personality functioning and testosterone level // *Developmental Psychopathology*. 1995, vol. 3, p. 563–585.
- Wortley R. Guilt, shame and situational crime prevention, 2007. Prieiga per internetą: http://www.popcenter.org/library/crimeprevention/volume_05/06_wortley.pdf [žiūrėta 2009 m. kovo 3 d.].
- Yun M., Roth M., Terrorist hostage-taking and kidnapping: Using script theory to predict the fate of a hostage // *Studies in Conflict & Terrorism*. 2008, vol. 31, p. 736–748.
- Žukauskienė R. *Kriminalinio elgesio psichologija*. Vilnius: Mykolo Romerio universitetas, 2006.
- Берковиц Л. *Агрессия: причины, последствие и контроль*. Москва: ОЛМА – ПРЕСС, 2002.
- Квале С. *Исследовательское интервью*. Москва: Смысл, 2003.

PADĖKA

Dėkoju Kalėjimų departamentui prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos, leidusiam atlikti individualios kognityvios elgesio korekcijos programos „Tik tu ir aš“ antrinę duomenų analizę. Taip pat įvairiuose Lietuvos regionuose dirbantiems pataisos inspekcijų darbuotojams, kurie vykdo šią programą: Vaidotui Viršilai, Evai Žebelovič, Nadieždai Kudrauskas, Rimai Misiūnienei, Rasai Pekūnienei, Kristinai Griškonytei, Gitanai Skipitienei, Virginijai Mogylienei, Vilmai Banevičienei, Antanui Gedrimui, Vaidai Plučaitėi, Jolantai Gargasienei, Donatui Racevičiui, Donaldui Bylai. Jų surinkti duomenys šiame darbe panaudoti kaip tyrimo duomenų šaltinis.

Dėkoju Vilniaus universiteto Bendrosios psichologijos katedros doktorantams Andriui Lošakevičiui, Ilonai Makauskienei, Vitai Mikuličiūtei, Antanui Kairiui, Ievai Urbonavičiūtei, studentėms Romai Rimašiūtei, Arūnei Šalkauskaitei, absolventei Vaidai Platkevičiūtei, kurie prisidėjo prie duomenų analizės savo mintimis, pastebėjimais, atlikdami tyrėjų – ekspertų vaidmenis. Ypač dėkoju Vytauto Didžiojo universiteto Teorinės psichologijos katedros lektoriui Raimundui Vaitkevičiui už pagalbą ir rekomendacijas statistinės duomenų analizės klausimais. Ir, žinoma, nuoširdžiausias ačiū darbo vadovui profesoriui Gintautui Valickui už kryptingą vadovavimą ir vertingas pastabas.

PRIEDAI

1 priedas

Sprendimų pusiausvyros užduotis

<i>Nusikalstamo elgesio tęsimo plusai</i>	<i>Nusikalstamo elgesio tęsimo minusai</i>
IŠ VISO:	IŠ VISO:

2 priedas

Nusikaltimo analizės

Nusikaltimo analizės eiga:

1. **Nusikaltimo analizės pagrindimas.** Pirmiausia programos dalyvis supažindinamas su nusikaltimo analizės paskirtimi (programos vadove jų numatyta trys). Tuo siekiama informuoti dalyvį, sustiprinti motyvaciją atlikti šią analizę ir paskatinti jį kuo aktyviau bendradarbiauti atliekant šį darbą.
2. **Nusikaltimo pasirinkimas.** Pirmiausia analizuojamas nusikaltimas, už kurį nuteistasis atlieka bausmę šiuo metu. „Jeigu dar nėra aišku, koks tai nusikaltimas, reikėtų nagrinėti sunkiausią iš šiuo metu pateiktų kaltinimų. Kai kuriais atvejais gali būti pasirinktas ankstesnis sunkus teisės pažeidimas“ (p. 30, Vertinimas, Priestley, 2008).
3. **Tikslus nusikaltimo apibūdinimas.** Siekiant nustatyti socialinį bei žmogiškąjį nusikaltimo kontekstą, dalyvio prašoma apibūdinti padarytą nusikaltimą, atsakant į toliau pateiktus klausimus. Paaiškinkite jam / jai, kokie tai klausimai:
 - KAS? Kokie žmonės dalyvavo nusikaltime? Kas yra nusikaltimo aukos? Kokie pareigūnai nagrinėja šį nusikaltimą? Ką dar palietė nusikaltimas ir kas atsitiko po to? Pamėginkite apimti kuo daugiau žmonių, t. y. liudininkus, šios programos dalyvio (-ės) šeimos narius ir kitus jam / jai svarbius žmones.
 - KĄ? Ką šios programos dalyvis (-ė) padarė (trumpas apibūdinimas)?
 - KUR? Kur įvyko nusikaltimas? Tai liečia ne tiek konkrečią vietą, kiek socialinį kontekstą: atstumą nuo dalyvio (-ės) namų, pažįstama tai vieta ar ne, kieno tai valda. Ši informacija svarbi nusikaltimo padarymo aplinkybėms suprasti.
 - KADA? Kada buvo padarytas nusikaltimas? Svarbus ne tikslus laikas, bet sąsajos su kitais dalykais, kurie tuo metu vyko nuteistojo gyvenime: nuotaikomis, asmeninėmis krizėmis / narkotikų / alkoholio vartojimu / pinigais, asmeniniu gyvenimu, santykiais su nusikaltimo bendrininkais.
 - KODĖL? Kodėl buvo padarytas nusikaltimas? Kodėl būtent toje vietoje? Kodėl būtent tuo metu? Kodėl būtent tuo būdu? Kodėl būtent su tais žmonėmis? Kodėl pasekmės buvo būtent tokios?
 - KAIP? Kaip dalyvis (-ė) pateko į tokią padėtį? Kaip jis / ji galėjo to išvengti?
4. **Užpildoma „nusikaltimo matrica“, kurioje atsispindi įvykio seka, kognityvūs elgesio elementai, ir jų išsidėstymas laike.**

	PRIEŠ	PER	PO
MĄSTYMAS			
KALBA			
JAUSMAI			
VEIKSMAI			

Kategorijas (laiko intervalus ir kognityvius elgesio komponentus) nėra būtina išvardyti eilės tvarka. Pradedama nuo tos, nuo kurios nori tiriamasis, atsižvelgiant į analizuojamą nusikaltimą. (p. 34, Vertinimas, Priestley, 2008).

3 priedas

Smurto neutralizacijos skalė

„Nieko tokio“

VARDAS, PAVARDĖDATA.....

Perskaitykite kiekvieną žemiau esantį teiginį. Pažymėkite varnelę arba kryželiu tą langelį, kuris geriausiai atspindi, kaip su teiginiu sutinkate ar nesutinkate, nuo „visiškai sutinku“ iki „visiškai nesutinku“.

		Visiškai sutinku	Sutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Nesutinku	Visiškai nesutinku
1	Nieko tokio primušti žmogų, kuris pirmas pradėjo muštynes					
2	Nieko tokio suduoti žmogui, kuris jus įžeidinėja					
3	Jeigu žmogus specialiai jus siutina, tai jis nusipelno būti sumuštas					
4	Jeigu fiziškai nesiginsi, žmonės nesiliaus kabinėtis prie tavęs					

4 priedas

„Alternatyvaus mąstymo“ užduotis

„Pateiksiu jums keletą situacijų, kurios labai būdingos žmonių santykiams. Kiekvienu atveju vienam žmogui kyla tam tikrų problemų bendraujant su kitu žmogumi. (Panaudokite dalyviui (-ei) įprastus vardus raidėmis pažymėtiems veikėjams įvardyti.) Kiekvienoje situacijoje prašysiu jūsų išvardyti kuo daugiau variantų, kaip žmogus galėtų pasielgti tokiu atveju. Sakykite viską, kas tik ateis į galvą, o aš užrašysiu atsakymus.“

(Perskaitoma pirma situacija ir užrašomi visi dalyvio atsakymai. Jeigu po minutės kitos dalyvis nepasako atsakymų, jį galima paraginti:

*„Ar galite sugalvoti, ką dar asmuo galėtų daryti?“
„Gal jums kyla dar kokių nors minčių, ką jis / ji galėtų daryti?“*

PIRMA SITUACIJA

„A“ norėtų per televizorių pažiūrėti savo mėgstamą laidą, bet jo draugas įsijautęs žiūri kitą kanalą. Ką gali padaryti **„A“**, kad galėtų žiūrėti tai, ką nori?

Pasakykite viską, kas ateina į galvą, ir aš užsirašysiu atsakymus.

ANTRA SITUACIJA

„B“ norėtų, kad kiti žmonės klausytųsi, ką jis / ji nori pasakyti, bet niekas nesiklauso. Ar **„B“** gali ką nors padaryti, kad kiti jo / jos klausytųsi?

Pasakykite viską, kas ateina į galvą, ir aš užsirašysiu atsakymus.

TREČIA SITUACIJA

„C“ norėtų su draugu šį vakarą nueiti į kiną, bet draugas nenori. Ką **„C“** gali padaryti, kad ir draugas eitų į kiną?

Pasakykite viską, kas ateina į galvą, ir aš užsirašysiu atsakymus.

KETVIRTA SITUACIJA

„D“ sulaužė draugo grotuvą ir bijo, kad jis / ji labai supyks. Ką gali **„D“** padaryti, kad draugas taip stipriai nepyktų?

Pasakykite viską, kas ateina į galvą, ir aš užsirašysiu atsakymus.

5 priedas

Socialinių įgūdžių klausimynas

ĮGŪDŽIŲ KLAUSIMYNAS

VARDAS / KODAS.....DATA.....

Kaip dažnai naudojate šią sąrašą išvardytus gebėjimus? Į greta klausimų esantį langelį įrašykite vieną iš penkių žemiau pateiktų skaičių, kuris geriausiai atitinka Jūsų vertinimą:

1	2	3	4	5
Niekada	Beveik niekada	Retai	Dažnai	Beveik visada
nesinaudoju	nesinaudoju	naudojuosi	naudojuosi	naudojuosi

1. **Išklaustyti, ką sako kiti.** Ar atidžiai klausausi, ką sako kitas žmogus, ir ar stengiuosi suprasti jo / jos žodžių prasmę?

2. **Užmegzti pokalbį su kitu žmogumi.** Ar galiu užmegzti su kitu žmogumi pokalbį ir jį kurį laiką palaikyti?

3. **Tęsti pokalbį.** Ar galiu tęsti pokalbį išsakydamas (-a) tai, kas mane domina, ir sudominti žmogų, su kuriuo kalbuosi?

4. **Pagirti.** Ar pagiriu man patinkančius žmones ar tai, ką jie daro?

5. **Prašyti pagalbos.** Ar prašau pagalbos, kai man kyla sunkumų ką nors darant?

6. **Atsiprašyti.** Ar atsiprašau kitų negerai pasielgęs (-usi)?

7. **Suprasti savo jausmus.** Ar atpažįstu ir sugebu įvardyti jausmus, kuriuos išgyvenu skirtingais momentais?

8. **Suprasti kitų jausmus.** Ar atpažįstu kito žmogaus jausmus?

9. **Parodyti kitiems žmonėms, kad man jie patinka.** Ar parodau kitiems žmonėms savo teigiamus jausmus?

10. **Susitvardyti, kai kitas žmogus ant manęs pyksta.** Ar stengiuosi nesupykti ir nesupykstu ant žmogaus, kuris pyksta ant manęs?

11. **Padėti kitiems.** Ar padedu žmonėms, kuriems reikia mano pagalbos arba kurie jos prašo?

12. **Savikontrolė.** Ar kontroliuoju savo pyktį, kai būnu suirzęs (-usi)?

13. **Priimti kritiką.** Ar galiu išlikti ramus (-i), kai kas nors kritikuoja tai, ką padariau?

14. **Reikšti nepasitenkinimą.** Ar reiškiu nepasitenkinimą kitais žmonėmis tinkamu būdu?

15. **Susivaldyti, kai mane nori suerzinti.** Ar atpažįstu, kai kas nors bando mane suerzinti, ir ar galiu susivaldyti bei išlikti ramus?

16. **Pasakyti „ne“.** Ar galiu nuspręsti, ko noriu, kai kiti spaudžia mane daryti ką nors kita?

17. **Pasakyti tai, ką nori pasakyti.** Ar apgalvoju visus galimus atsakymus ir pasirenku tą, kuris, mano manymu, yra geriausias?

18. **Kovoti su nesėkme.** Ar stengiuosi suprasti, kodėl man nepasisekė?

19. **Apsispręsti.** Ar apgalvoju visus problemos sprendimo būdus ir pasirenku tą, kuris, mano manymu, yra geriausias?

20. **Siekti tikslo.** Ar galiu nepaisyti kitų dalykų ir susikaupti ties tuo, ką noriu daryti?

IŠ VISO

6 priedas

Sociodemografinių ir teisinių duomenų anketa

Tyrimo data.....

1. Programos dalyvio vardas, pavardė, asmens kodas.....
2. Programos vadovo vardas, pavardė.....
3. Programos dalyvio bylos numeris ir programos vykdymo vieta (įstaigos pavadinimas).....
4. Baigtų klasių skaičius mokykloje (apibraukite): 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12
5. Tolesnės studijos (teisingą pažymėkite kryželiu): taip ne
Jei „taip“, pažymėkite studijų metų skaičių: 1 2 3 4 5 6

Studijų įstaigos tipas/pavadinimas.....

6. Tautybė: lietuvis rusas lenkas kita (patikslinti).....
7. Bendras teistumų skaičius įskaitant ir paskutinįjį.....
8. Visų kada nors įvykdytų nusikaltimų pobūdis (BK straipsniai, BK straipsnio paaiškinimas):.....
.....
.....
.....

9. Paskutinio nusikaltimo (-ų) apibūdinimas (data, bausmė, turinys)
.....
.....
.....
.....

10. Amžius, kai buvo pirmą kartą teistas.....

11. Amžius, kai pirmą kartą susidūrė su policija dėl savo neteisėtų veiksmų.....

12. Už paskutinį nusikaltimą įkalinimo įstaigoje praleistas laikas (mėn.).....

13. Numatoma lygtinės bausmės trukmė (mėn.).....

14. Lygtinės bausmės jau atlikta (mėn.).....

15. Informacija apie šeimą:

Ar augo su savo biologine šeima taip ne

Ar augo valstybinėje institucijoje taip ne

Ar tėvai išsiskyrė: taip ne Jei „taip“, tiriamojo amžius skyrybų metu.....

Ar buvo įvaikintas: taip ne Jei „taip“, tiriamajo amžius įvaikinimo metu.....

Tėvų (įtėvių) teistumas: taip ne.....

Brolių ir seserų skaičius šeimoje (be tiriamojo)

16. Informacija apie tiriamojo esamą šeimą:

Ar šiuo metu oficialiai vedęs: taip ne

Oficialių vedybų skaičius.....

Vaikų skaičius (bendras visų santuokų ir santykių).....

Sugyventinių skaičius:

17. Darbas prieš laisvės atėmimo bausmę, darbo pobūdis (pareigos):
.....
.....

Darbas **legalus** ar **nelegalus** (pabraukite teisingą).

Darbo trukmė

18. Ar dalyvavo psichokorekcinėse programose? taip ne

Jei „taip“, kokioje (-se)..... trukmė (mėn.).....

7 priedas

Dviejų vertintojų kokybinių duomenų kodavimo suderinamumas

1 lentelė. Dviejų vertintojų teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių kodavimo suderinamumas (n = 67)

Nr.	Teigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos	Kendalo τ
1	Finansinė nauda	0,958**
2	Tiesioginė materialinė nauda	0,824**
3	Antrinė (instrumentinė) nauda	0,992**
4	Socialinių santykių užmezgimas ir palaikymas	0,919**
5	Keršto išvengimas	1,000***
6	Savivertės sukūrimas ir palaikymas	0,895**
7	Teigiami emociniai išgyvenimai	0,943**
8	Neigiamų pasekmių neigimas	0,887**
9	Galimybė tobulėti	0,859**
10	Užimtumas	0,918**

** p < 0,01, *** p < 0,001

2 lentelė. Dviejų vertintojų neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių kodavimo suderinamumas (n = 67)

Nr.	Neigiamų nusikaltimų pasekmių lūkesčių subkategorijos	Kendalo τ
1	Finansiniai nuostoliai	0,948**
2	Šeimos netektis / netektis šeimai	0,977**
3	Žala šeimai ir artimiesiems	0,955**
4	Santykių blogėjimas	0,970**
5	Žala aukoms	0,861**
6	Sugadinta reputacija	0,897**
7	Teistumo faktas	0,908**
8	Psichologinės problemos	0,931**
9	Procesai teisėtvarkos sistemoje	0,965**
10	Grėsmė gyvybei	0,855**
11	Gyvenimo ir ateities žlugimas	0,872**
12	Darbo perspektyvos sutrikdymas	0,896**
13	Bausmės sukelti apribojimai	0,959**
14	Sveikatos sutrikdymas	0,871**
15	Kita	0,935**

** p < 0,01

3 lentelė. Dviejų vertintojų neutralizacijų kodavimo suderinamumas (n = 67)

Nr.	Neutralizacijų subkategorijos	Kendalo τ
1	Atsakomybės neigimas – „alkoholio poveikis“	0,823**
2	Atsakomybės neigimas – „narkotikų poreikis“	0,816**
3	Atsakomybės neigimas – „pinigų stoka“	0,814**
4	Atsakomybės neigimas – „užimtumo stoka“	0,785**
5	Atsakomybės neigimas – „situacijos nesuvokimas“	0,908**
6	Atsakomybės neigimas – „neprognuojami ir nevaldomi įvykiai“	0,772**
7	Atsakomybės neigimas – „bausmės išvengimo „iluzija“	0,933**
8	Žalos neigimas – „padarytos žalos neigimas“	0,889**
9	Žalos neigimas – „ilgalaičių padarinių žalos neigimas“	0,763**
10	Žalos neigimas – „naudos akcentavimas“	0,953**
11	Aukos neigimas – „savęs, kaip aukos suvokimas“	0,946**
12	Aukos neigimas – „aukos buvimo neigimas“	0,832**
13	Aukos neigimas – „liudininkų nebuvimo akcentavimas“	0,951**
14	Aukos neigimas – „aukos nuvertinimas“	0,918**
15	Smerkiančiųjų pasmerkimas	0,858**
16	Apeliacija į svarbesnes aplinkybes – „apeliacija į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes“	0,924**
17	Apeliacija į svarbesnes aplinkybes – „atsakomybės pasidalinimas“	0,859**

** p < 0,01

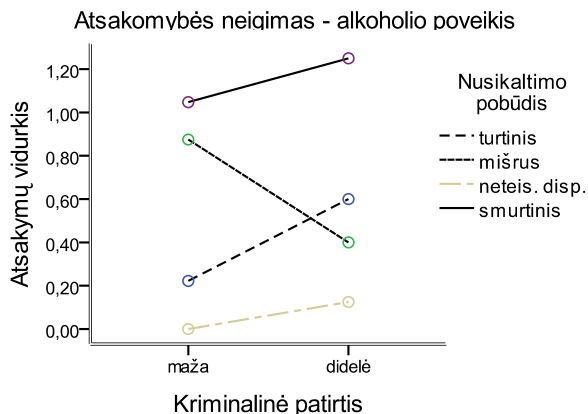
4 lentelė. Dviejų vertintojų alternatyvių elgesio reakcijų kodavimo suderinamumas (n = 211)

Nr.	Kategorijos	Kendalo τ
1	Paaiškinti, aptarti	0,797**
2	Prašyti	0,707**
3	Atsiprašyti	0,808**
4	Atkreipti dėmesį, sudominti	0,697**
5	Ieškoti kompromisų, derėtis	0,794**
6	Keisti elgesį į kitiems priimtina	0,712**
7	Keisti savo mąstymą	0,687**
8	Ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos	0,765**
9	Materialiai atlyginti	0,763**
10	Neatsižvelgti į kitus, daryti savaip	0,663**
11	Tiesioginiai agresyvūs veiksmai	0,928**
12	Tiesioginės agresyvios verbalinės reakcijos	0,860**
13	Manipuliacija, šantažas	0,741**
14	Melas, apgaulė	0,813**
15	Pasitraukimas iš situacijos	0,655**
16	Kitas situacijos sprendimas, be tiesioginės soc. sąveikos	0,635**
17	Situacijos problemiško (arba jos sprendimo būtinybės) neigimas	0,787**
18	Komentaras be sprendimo	0,846**

** p < 0,01

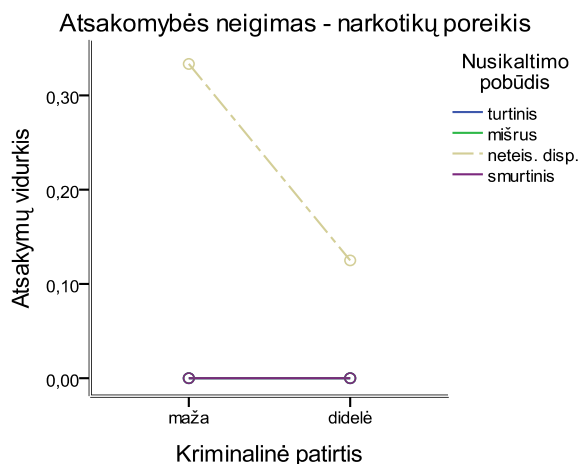
8 priedas

Neutralizacijų vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): subkategorijų tyrimo rezultatai

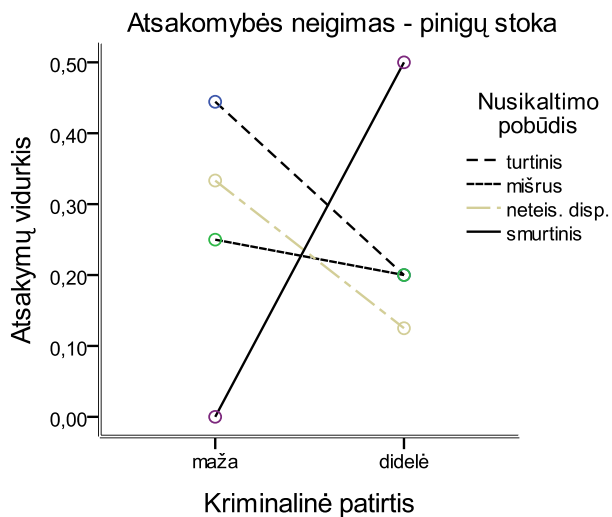
<i>Atsakomybės neigimas – alkoholio poveikis</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,059	0,810	0,001
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	4,354	0,008**	0,181
Faktorių sąveika	3, 59	0,618	0,606	0,030

** p < 0,01

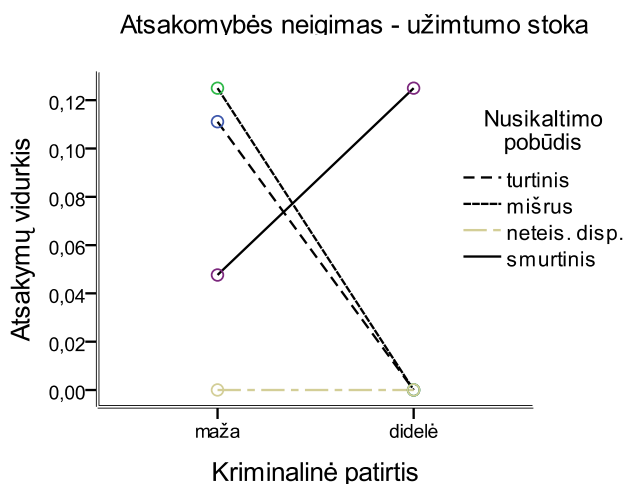

<i>Atsakomybės neigimas – narkotikų poreikis</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	1,311	0,257	0,022
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	4,953	0,004**	0,201
Faktorių sąveika	3, 59	1,023	0,389	0,049

** p < 0,01

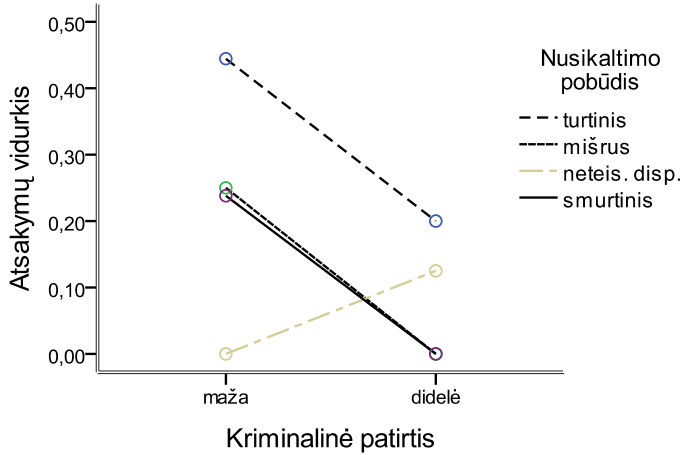

Atsakomybės neigimas – pinigų stoka	df, df ₂	F	p	η ²
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,238	0,627	0,004
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	0,099	0,960	0,005
Faktorių sąveika	3, 59	2,096	0,110	0,096

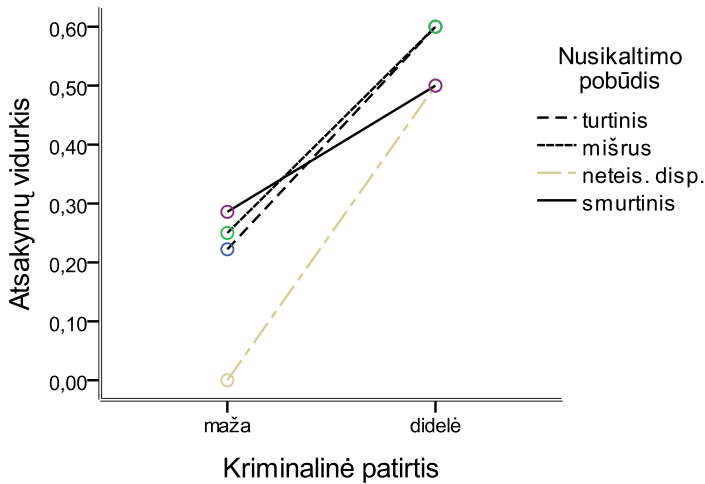
Atsakomybės neigimas – užimtumo stoka	df, df ₂	F	p	η ²
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,327	0,570	0,006
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	0,261	0,853	0,013
Faktorių sąveika	3, 59	0,637	0,594	0,031

Atsakomybės neigimas - situacijos nesuvokimas

<i>Atsakomybės neigimas – situacijos nesuvokimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	1,867	0,177	0,031
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	1,014	0,393	0,049
Faktorių sąveika	3, 59	0,535	0,660	0,026

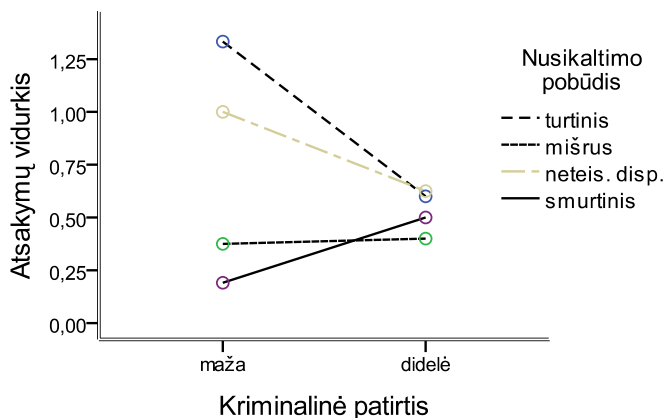
Atsakomybės neigimas - neprognozuojami, nevaldomi įvykiai

<i>Atsakomybės neigimas – neprognozuojami, nevaldomi įvykiai</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	6,152	0,016*	0,094
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	0,235	0,871	0,012
Faktorių sąveika	3, 59	0,186	0,906	0,009

* $p < 0,05$

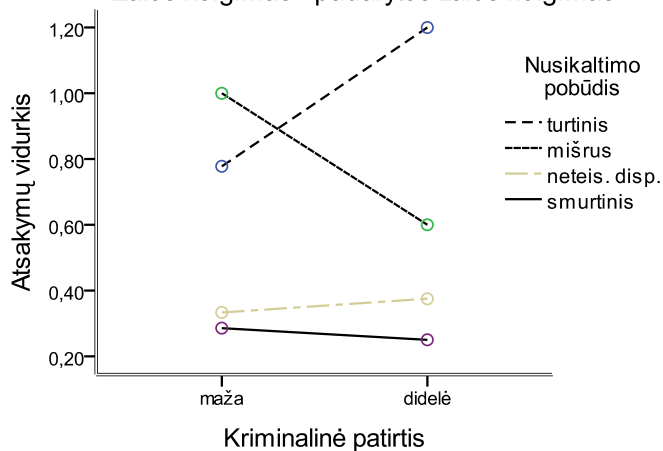
Atsakomybės neigimas - baudmės išvengimo "iluzija"

<i>Atsakomybės neigimas – baudmės išvengimo „iluzija“</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,949	0,334	0,016
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	2,757	0,050*	0,123
Faktorių sąveika	3, 59	1,655	0,187	0,078

* $p \leq 0,05$

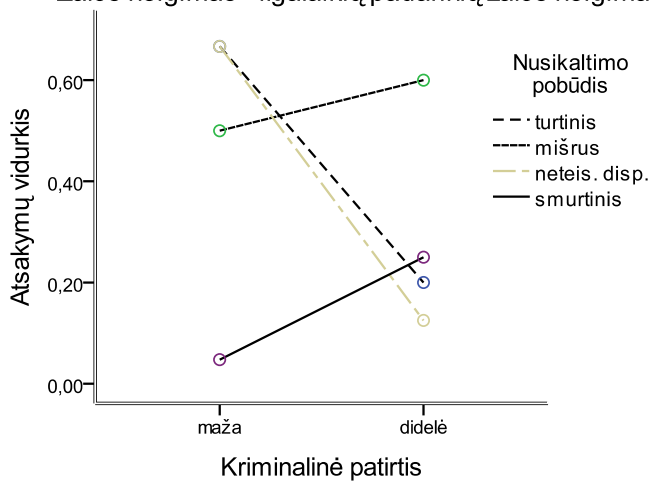
Žalos neigimas - padarytos žalos neigimas

<i>Žalos neigimas – padarytos žalos neigimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,001	0,971	0,001
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	3,824	0,014*	0,163
Faktorių sąveika	3, 59	0,759	0,521	0,037

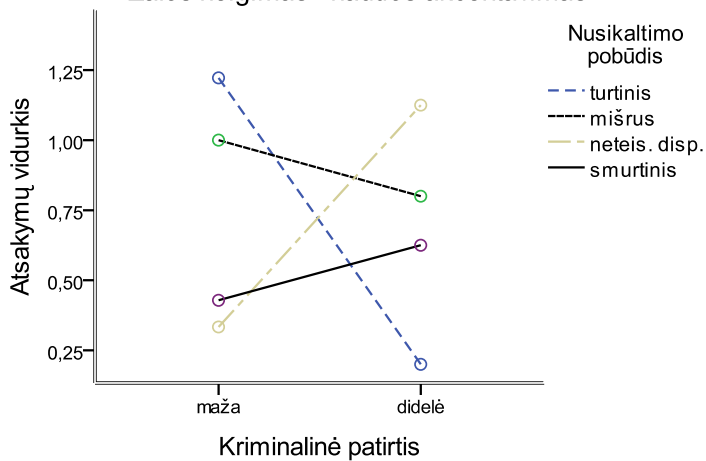
* $p < 0,05$

Žalos neigimas - ilgalaikių padarinių žalos neigimas

Žalos neigimas – ilgalaikių padarinių žalos neigimas	df, df ₂	F	p	η ²
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	1,055	0,309	0,018
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	1,367	0,262	0,065
Faktorių sąveika	3, 59	1,348	0,268	0,064

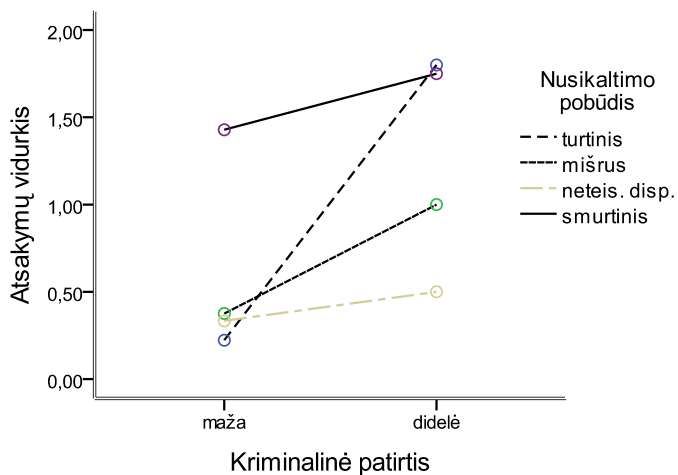
Žalos neigimas - naudos akcentavimas

Žalos neigimas – naudos akcentavimas	df, df ₂	F	p	η ²
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,080	0,778	0,001
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	0,728	0,540	0,036
Faktorių sąveika	3, 59	3,099	0,033*	0,136

* p < 0,05

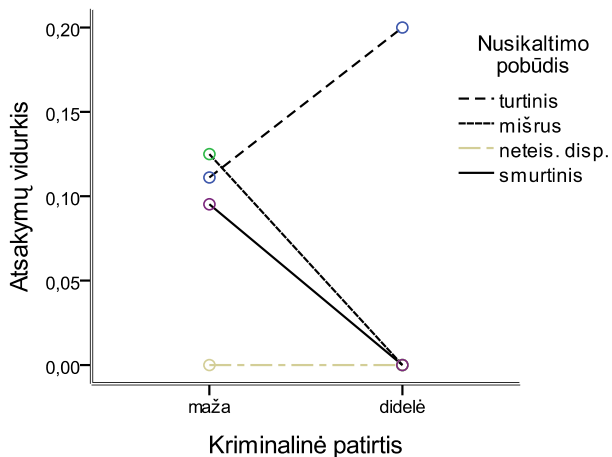
Aukos neigimas - savęs kaip aukos suvokimas

<i>Aukos neigimas – savęs, kaip aukos suvokimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	5,663	0,021*	0,088
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	3,900	0,013*	0,165
Faktorių sąveika	3, 59	1,289	0,286	0,062

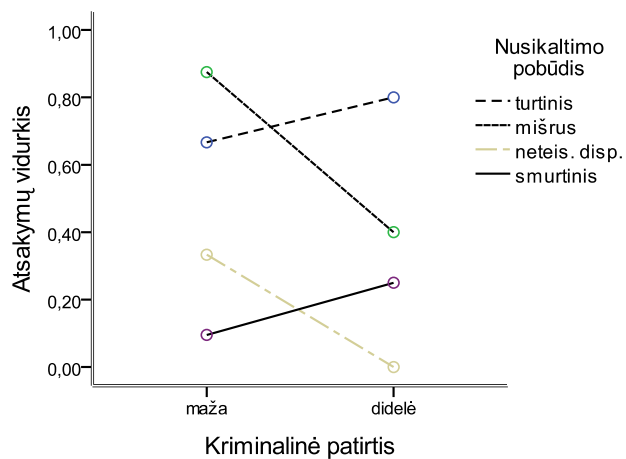
* $p < 0,05$

Aukos neigimas - aukos buvimo neigimas

<i>Aukos neigimas – aukos buvimo neigimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,184	0,670	0,003
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	0,760	0,574	0,033
Faktorių sąveika	3, 59	0,433	0,730	0,022

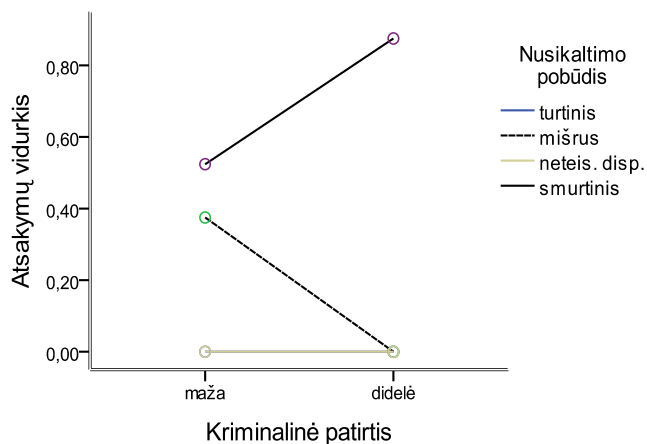
Aukos neigimas - liudininkų nebuvimo akcentavimas

<i>Aukos neigimas – liudininkų nebuvimo akcentavimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,507	0,479	0,009
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	3,004	0,037*	0,133
Faktorių sąveika	3, 59	0,855	0,470	0,042

* $p < 0,05$

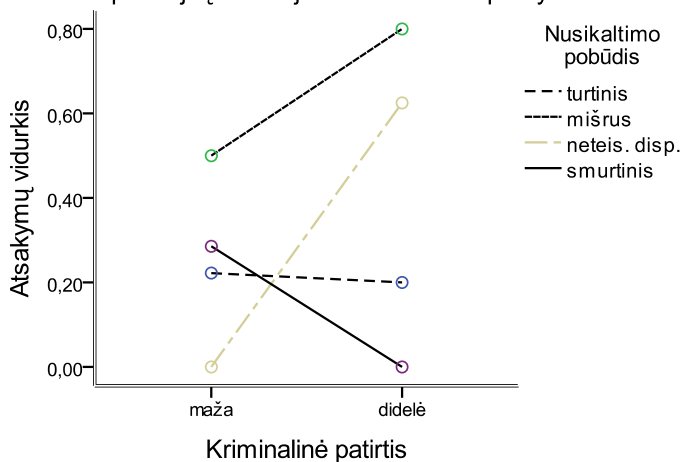
Aukos neigimas - aukos nuvertinimas

<i>Aukos neigimas – aukos nuvertinimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,002	0,965	0,001
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	8,099	0,001***	0,292
Faktorių sąveika	3, 59	1,536	0,215	0,072

*** $p < 0,001$

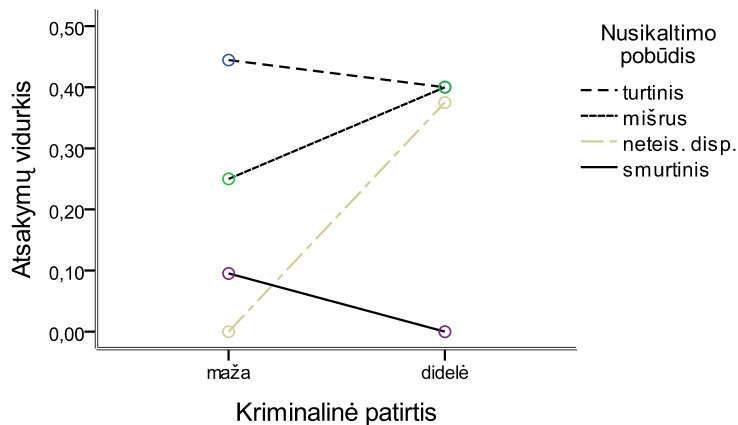
Apeliacija į "neabejotinai" svarbias aplinkybes

Apeliacija į „neabejotinai“ svarbias aplinkybes	df, df ₂	F	p	η ²
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,918	0,342	0,015
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	2,220	0,095 [†]	0,101
Faktorių sąveika	3, 59	1,610	0,197	0,076

[†] p < 0,1

Apeliacija į svarbesnes aplinkybes - atsakomybės pasidalijimas

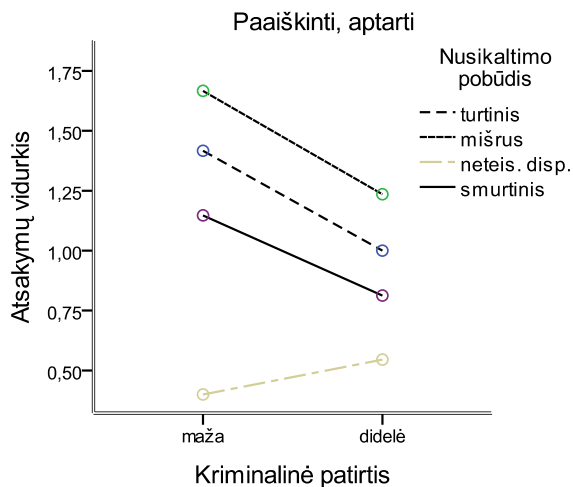

Apeliacija į svarbesnes aplinkybes-atsakomybės pasidalinimas	df, df ₂	F	p	η ²
Tarp skirtingos KP grupių	1, 59	0,586	0,447	0,010
Tarp nusikaltimo grupių	3, 59	2,260	0,091 [†]	0,103
Faktorių sąveika	3, 59	0,685	0,565	0,034

[†] p < 0,1

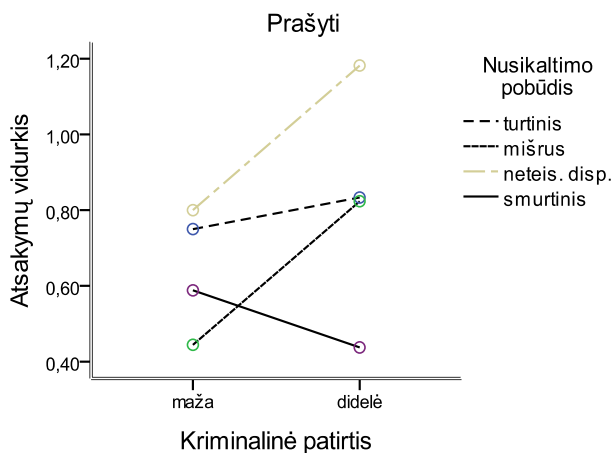
9 priedas

Alternatyvių elgesio reakcijų vidurkių palyginimo rezultatai (4 x 2 ANOVA): subkategorijų tyrimo rezultatai

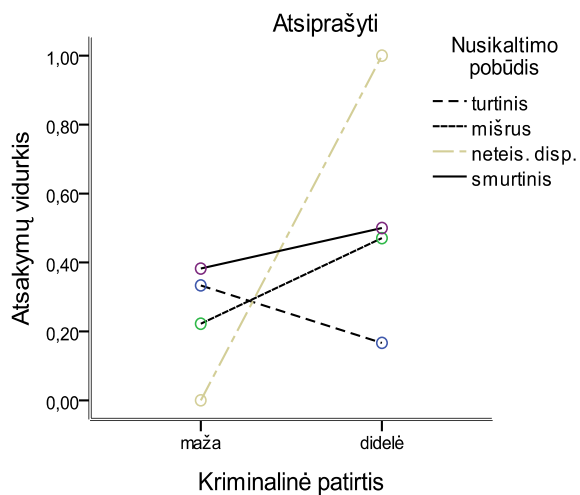

<i>Paaiškint, aptarti</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	1,515	0,221	0,014
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	3,085	0,030*	0,079
Faktorių sąveika	3, 108	0,295	0,829	0,008

* $p < 0,05$

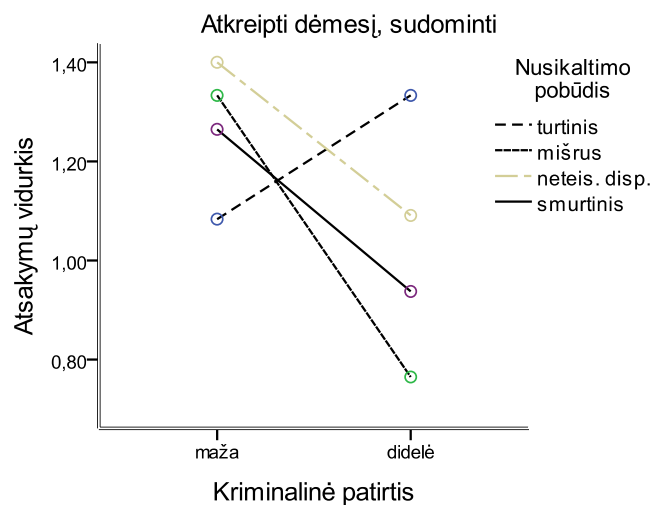

<i>Prašyti</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	1,179	0,280	0,011
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	1,691	0,173	0,045
Faktorių sąveika	3, 108	0,832	0,479	0,023

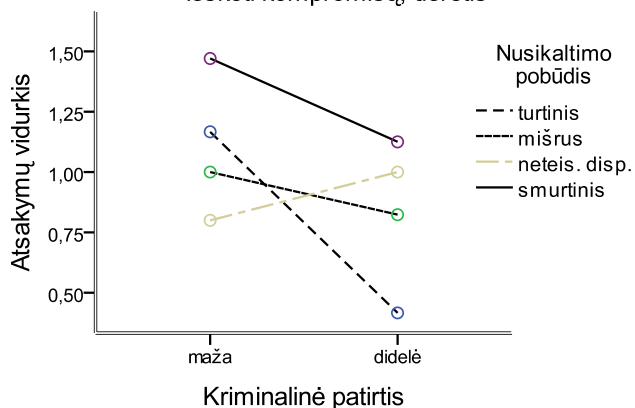
<i>Atsiprašyti</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	7,670	0,007**	0,066
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	1,012	0,390	0,027
Faktorių sąveika	3, 108	3,956	0,010*	0,099

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

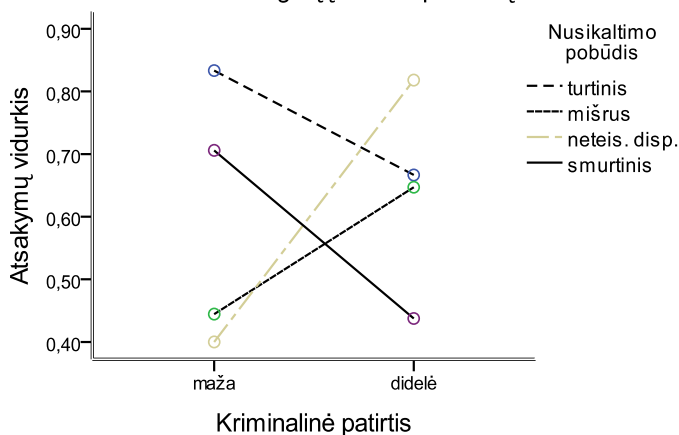
<i>Atkreipti dėmesį, sudominti</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,990	0,322	0,009
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,135	0,939	0,004
Faktorių sąveika	3, 108	0,566	0,639	0,015

leškoti kompromisų, derėtis

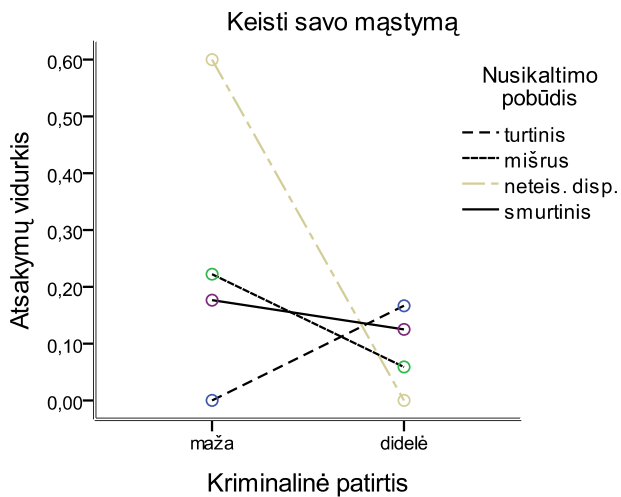

<i>leškoti kompromisų, derėtis</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	1,915	0,169	0,017
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	2,010	0,117	0,053
Faktorių sąveika	3, 108	0,722	0,461	0,023

Keisti elgesį į kitiems priimtina

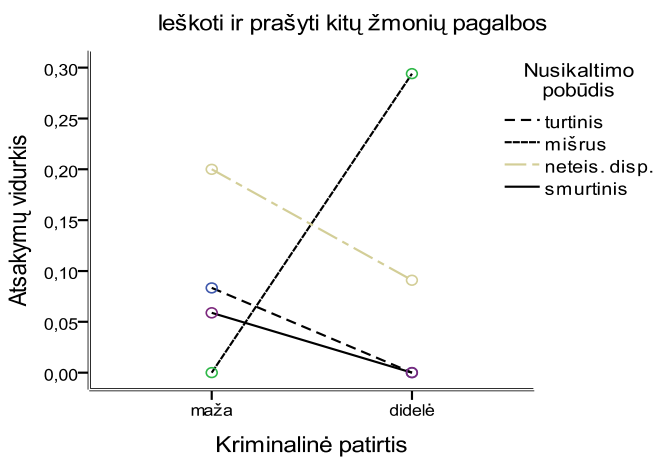

<i>Keisti elgesį kitiems priimtiniu būdu</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,065	0,800	0,001
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,283	0,838	0,008
Faktorių sąveika	3, 108	0,776	0,510	0,021

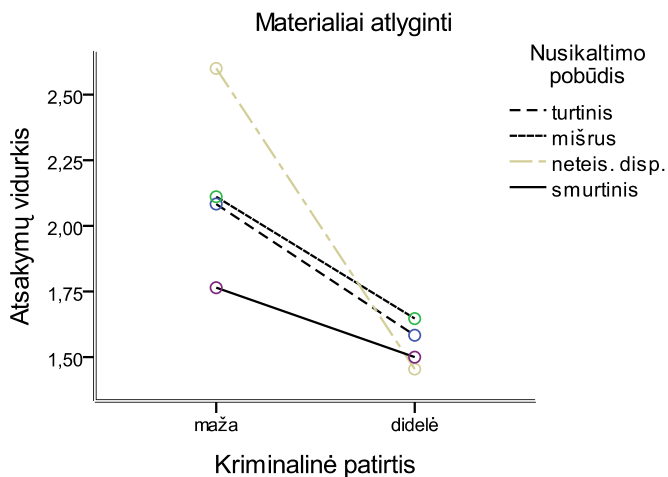
<i>Keisti savo mąstymą</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	3,494	0,064 [†]	0,031
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,832	0,479	0,023
Faktorių sąveika	3, 108	2,662	0,052 [†]	0,069

[†] p < 0,07

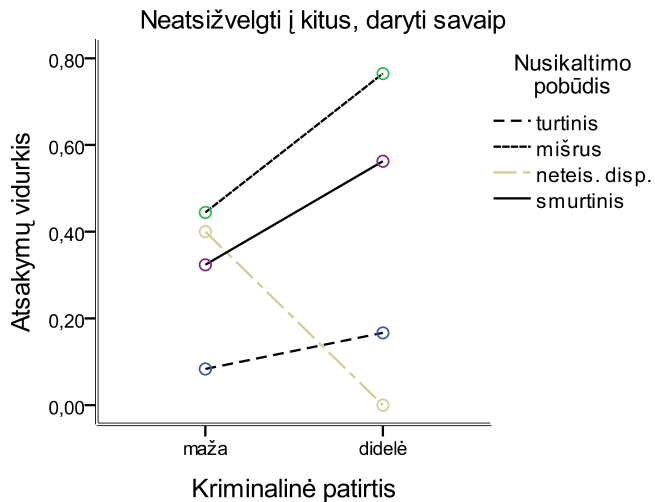
<i>Ieškoti ir prašyti kitų žmonių pagalbos</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,034	0,853	0,001
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	1,377	0,254	0,037
Faktorių sąveika	3, 108	2,811	0,043*	0,072

* p < 0,05

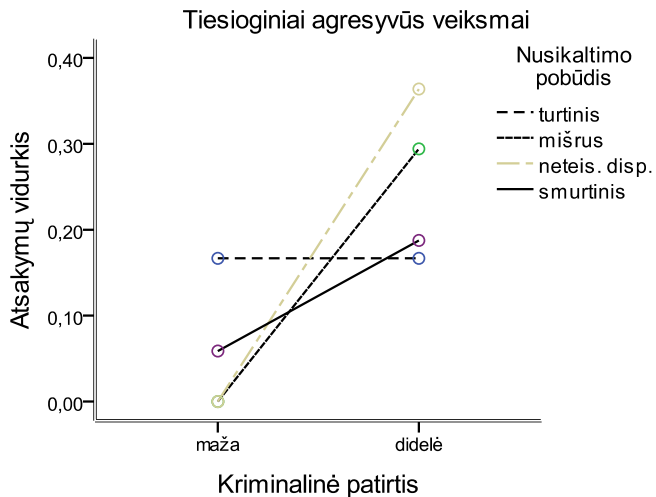
<i>Materialiai atlyginti</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	8,578	0,004**	0,074
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,761	0,518	0,021
Faktorių sąveika	3, 108	0,741	0,530	0,020

** $p < 0,01$

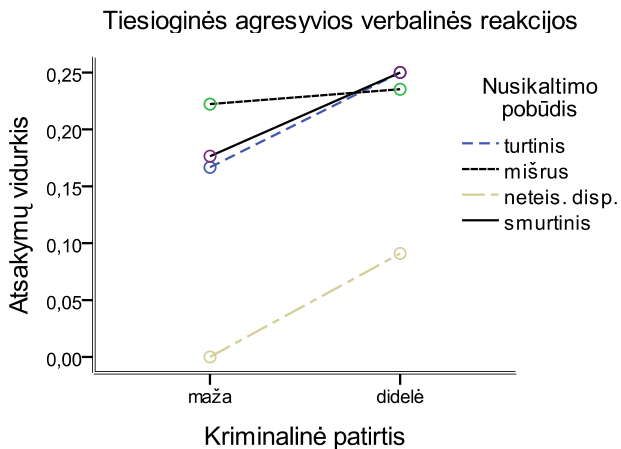
<i>Neatsižvelgti į kitus, daryti savaip</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,311	0,579	0,003
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	4,256	0,007**	0,106
Faktorių sąveika	3, 108	1,670	0,178	0,044

** $p < 0,01$

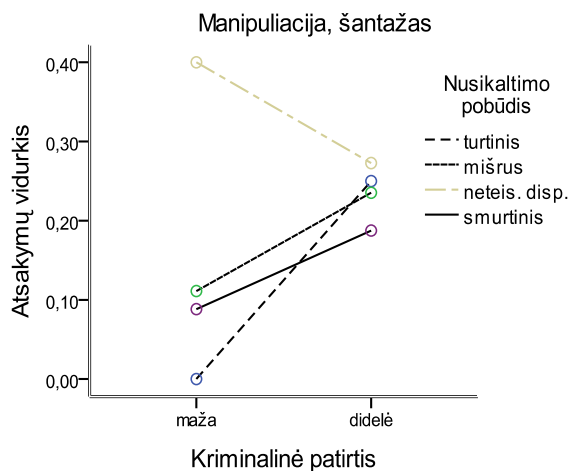

<i>Tiesiogiai agresyvūs veiksmai</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	3,913	0,050 [†]	0,035
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,077	0,972	0,002
Faktorių sąveika	3, 108	0,624	0,601	0,017

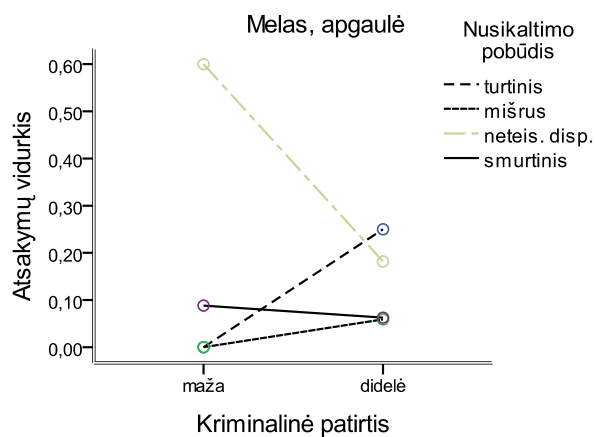
[†] $p \leq 0,05$

<i>Tiesioginės agresyvių verbalinės reakcija</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,527	0,469	0,005
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,655	0,581	0,018
Faktorių sąveika	3, 108	0,039	0,990	0,001

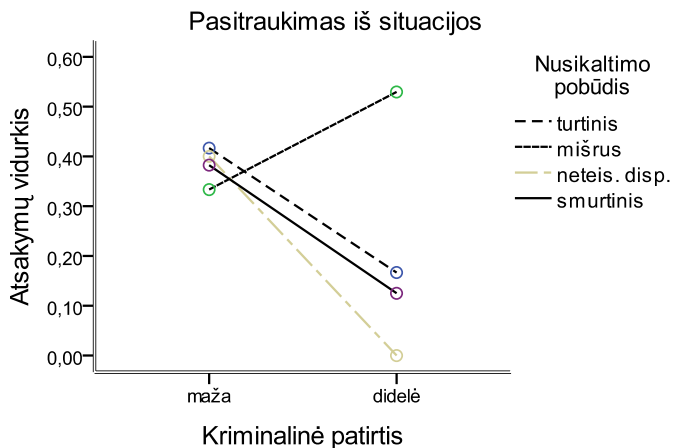

<i>Manipuliacija, šantažas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,959	0,330	0,009
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,910	0,439	0,025
Faktorių sąveika	3, 108	0,602	0,615	0,016

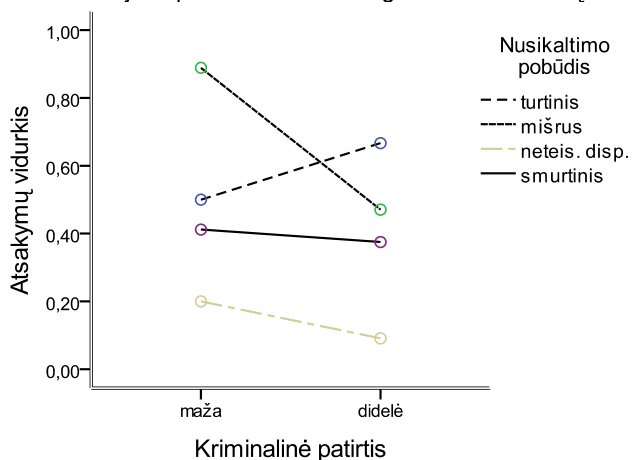
<i>Melas, apgaulė</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,282	0,596	0,003
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	4,782	0,004**	0,117
Faktorių sąveika	3, 108	3,723	0,014*	0,094

* $p < 0,05$, ** $p < 0,01$

<i>Pasitraukimas iš situacijos</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	2,549	0,113	0,023
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,769	0,514	0,021
Faktorių sąveika	3, 108	1,319	0,272	0,035

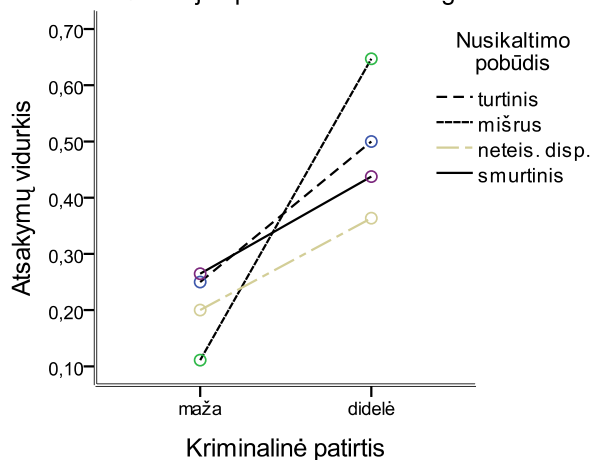
Kitas situacijos sprendimas be tiesioginės socialinės sąveikos

<i>Kitas situacijos sprendimas be tiesioginės socialinės sąveikos</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,470	0,495	0,004
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	2,173	0,095 [†]	0,057
Faktorių sąveika	3, 108	0,757	0,521	0,021

[†] p < 0,1

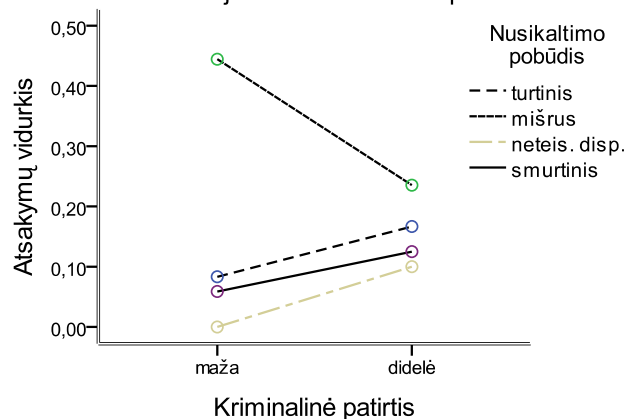
Situacijos problemiškumo neigimas

<i>Probleminės situacijos atmetimas</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	3,946	0,050 [†]	0,035
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	0,073	0,974	0,002
Faktorių sąveika	3, 108	0,421	0,738	0,012

[†] $p \leq 0,05$

Situacijos komentaras be sprendimo

<i>Situacijos komentaras be sprendimo</i>	<i>df, df₂</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	<i>η²</i>
Tarp skirtingos KP grupių	1, 108	0,015	0,904	0,002
Tarp nusikaltimo grupių	3, 108	2,488	0,064 [†]	0,065
Faktorių sąveika	3, 108	0,818	0,487	0,022

[†] $p < 0,07$

PUBLIKACIJŲ DISERTACIJOS TEMA SĄRAŠAS

Valickas G., Tarozienė V. Asocialaus elgesio formavimasis socialinės informacijos apdorojimo požiūriu // *Psichologija*. 2009, t. 40, p. 21 – 36.

Tarozienė V. Skirtingus nusikaltimus padariusių pilnamečių neutralizacijos: įvairovė, paplitimas, sąsajos su kriminaline patirtimi // *Psichologija*. 2010, t. 42, p. 102 – 121.